

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy/Historie – obecné dějiny

PhDr. Pavel Smrž

**Obchodní vztahy mezi Hanzou, Livonskem, Velikým Novgorodem
a Pskovem od 12. do začátku 16. století**

Disertační práce

*The Trade Relations between the Hanseatic League, Livonia, Veliky
Novgorod and Pskov from the 12th to the early 16th Century*

2023

Vedoucí práce: doc. PhDr. Dana Picková, CSc.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Odoleně Vodě, 17. září 2023

PhDr. Pavel Smrž v.r.

Poděkování

Mé poděkování za odborné vedení mé disertační práce, ochotnou pomoc, cenné a podnětné rady a velkou trpělivost patří především školitelce doc. Daně Píckové.

Abstrakt

Práce se zabývá dějinami vztahů mezi livonským státem, respektive východním Pobaltím, a Hanzou na jedné straně a jeho východními sousedy, městy Novgorodem a Pskovem na straně druhé. Chronologický rámec je vymezen 12. stoletím, kdy obchodníci ze Skandinávie a severoněmeckých oblastí začali navazovat první kontakty se středověkou Rusí, a rokem 1503, kdy byla uzavřena poslední smlouva z doby vlády velikého moskevského knížete Ivana III. Tento panovník definitivně skoncoval s politickou autonomií Velkého Novgorodu a zároveň upevňoval vazbu Pskova na Moskvu, čímž výrazně změnil politické poměry, v nichž po tři staletí probíhalo vzájemné soužití těchto dvou měst s jejich livonskými sousedy a zároveň obchodními partnery.

Autor si při řešení vybraného tématu stanovil několik cílů. Jedním z nich bylo vyložit na základě obsahové analýzy rozsáhlého pramenného materiálu, především textů diplomatických smluv, jak vztahy mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými partnery fungovaly v praxi, jak se proměňovaly v čase a jak se lišila teoretická smluvní ustanovení od každodenní reality. Východiskem byla badatelská hypotéza, že smluvní podmínky představovaly kompromis, jehož bylo dosaženo při jednáních mezi obchodními partnery, Tato hypotéza byla shledána reálnou.

Dalším badatelským předpokladem bylo, že vztahy Novgorodu a Pskova s Livonskem vykazovaly značnou stabilitu, která byla udržována navzdory všem konfliktům, jež čas od času mezi kupci z obou stran propukaly. Autor dospěl v tomto bodu k závěru, že časem byl vytvořen jistý mechanismus těchto kontaktů, který vyhovoval jak německým kupcům, tak obchodníkům ze Pskova a Novgorodu, proto se ho snažili udržet, neboť se domnívali, že pokud se osvědčil v minulosti, bude fungovat i v budoucnosti. Proměny jak smluvních podmínek, tak praxe byly minimální, a to až do doby, než došlo v sedmdesátých letech 15. století k anexi Novgorodu Moskvou. Tato událost vedla podle autora k zásadní změně podmínek obchodování Novgorodu i Pskova s Hanzou, a tím i ke změně jeho praktického fungování. Dosavadní, tři sta let funkční model vzájemného sousedského soužití a spolupráce se stal během vlády Ivana III. minulostí a Moskva nastolila zcela nová pravidla vztahů s Livonskem. Tím skončila jedna dlouhá epocha a nastala nová éra, která již je za časovým horizontem této práce.

Klíčová slova

Veliký Novgorod – středověký Pskov – Livonsko – Hanza – dálkový obchod – řád německých rytířů v Livonsku – Ivan III.

Abstract

The thesis examines the historical dynamics of interactions between the Livonian state and the Hanseatic League on one side and their eastern counterparts, the cities of Novgorod and Pskov, on the other. The study's temporal scope spans from the 12th century to the early 16th century, respectively through the year 1503. During the 12th century, merchants hailing from Scandinavia and northern German regions initiated initial engagements with medieval Russia and the final treaty, dating from the era of Grand Prince of Moscow Ivan III, was ratified in 1503. This ruler, on one hand, definitively put an end to the political autonomy of Veliky Novgorod, and on the other hand, strengthened the ties between Pskov and Moscow, thereby significantly altering the political conditions in which the two cities coexisted with their Livonian neighbours and trade partners for three centuries.

The author set several objectives in addressing the chosen topic. One of them was to, through content analysis of extensive source material, particularly diplomatic treaty texts, explain how the practical dynamics of relations between Novgorod, Pskov, and their Livonian partners operated, how they evolved over time, and how theoretical provisions of the treaties differed from everyday realities. The starting point of the research was a hypothesis positing that the contract terms represented a compromise reached during negotiations between business partners. This hypothesis proved to be realistic.

Another research assumption was that the relations between Novgorod and Pskov with Livonia were considerably stable, and this stability persisted despite occasional conflicts that arose between merchants on both sides. Here, the author concluded that over time, a specific mechanism of these interactions had been established, which satisfied both German buyers and merchants from Pskov and Novgorod. Therefore, they endeavoured to preserve it. They believed that if this mechanism had proven itself in the past, it would continue to work in the future. Changes, both in contractual terms and in practice, were minimal until Novgorod's annexation to the Grand Duchy of Moscow in the 1570s. According to the author, this event led to a fundamental alteration in the terms of trade for both Novgorod and Pskov with the Hanseatic League, and consequently, a change in its practical functioning. The three-century model of neighbourly coexistence and cooperation became a thing of the past during Ivan III's reign, and Moscow established entirely new rules for its relations with Livonia. This marked the end of a long era and the beginning of a new one that extends beyond the temporal scope of this work.

Keywords

Veliky Novgorod – Medieval Pskov – Livonia – the Hanseatic League – the Medieval Trade
– the Teutonic Order in Livonia – Ivan the Great.

Obsah

Úvod

1. Vymezení tématu a struktura práce	8
2. Základní prameny	21
3. Vztahy Novgorodu a Pskova s Livonskem v historiografii	31
I. Novgorod, Pskov a Livonsko	
1. Politický rámec historického vývoje	38
2. Historie uzavírání smluv Novgorodu a Pskova s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku do roku 1448	68
II. Na hranici dvou světů	
1. Hranice mezi Livonskem a novgorodskou a pskovskou zemí	78
2. Livonsko a jeho obyvatelé z pohledu novgorodských a pskovských letopisů	84
3. Verbální komunikace ve vztazích obyvatel Novgorodu a Pskova s Livonskem ..	88
III. Obchodní styky	
1. Cestování a jeho úskalí	98
2. Zboží	109
3. Hanzovní kontory	132
4. Hanzovní kupci v Novgorodě a Pskově	142
5. Novgorodci a Pskované v Livonsku	151
IV. Smlouvy s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku po anexi Velikého Novgorodu Moskvou	
1. Vstup Moskvy do vztahů mezi Novgorodem a Livonskem v sedmdesátých letech 15. století	156
2. Novgorod, Pskov a Livonsko po roce 1478	174
3. Uzavření hanzovního dvora v Novgorodě roku 1494	187
4. Novgorodsko-livonské vztahy na pozadí války v letech 1501 až 1503	196
Závěr	207
Použité zkratky	216
Seznam použitých pramenů a literatury	217

Úvod

1. Vymezení tématu a struktura práce

Na počátku 13. století se v severovýchodním Pobaltí začal rodit stát, který vstoupil do dějin pod názvem Livonsko. V důsledku systematického dobývání a osídlování země a úsilí o christianizaci místního obyvatelstva se v průběhu několika desítek let vytvořil svébytný státní útvar, jenž se skládal z držav řádových rytířů, duchovenstva a bohatých hanzovních měst. Livonský stát se na dlouhou dobu stal nejvýchodněji položenou výspou latinského Západu, která bezprostředně sousedila s ruskými pravoslavnými zeměmi,¹ a západní křesťané se během podmaňování Pobaltí střetávali od samého počátku s rusky mluvícím pravoslavným obyvatelstvem. Po řadu století, od zrodu livonského státu až do jeho zániku v šedesátých letech 16. století v průběhu livonské války ve druhé polovině 16. století, udržovalo Livonsko čilé kontakty s Novgorodem a Pskovem. V mírových dobách byla tato města jeho hlavními obchodními a diplomatickými partnery a ve válečných konfliktech se stávala cílem útoků řádového vojska.

Vztahy mezi východními a západními křesťany, mezi obyvateli původně ruských zemí a Livonska, kteří vesměs přicházeli do Pobaltí z německých oblastí, mezi dvěma jazykově, kulturně a konfesijně odlišnými komunitami, poznamenané střídáním mírových období s válečnými konflikty, se na první pohled nelišily od vztahů západních křesťanů s muslimy ve Svaté zemi. Nicméně je zde několik velice nápadných rozdílů, které musí být zdůrazněny. Oblast Pobaltí si prostřednictvím aktivních šířitelů křesťanství v duchu Bernarda z Clairvaux musela nejprve vybojovat zrovnoprávnění se Svatou zemí, aby se stala jedním z cílů zájmu jak papežské kurie, tak rytířů, poutníků a v neposlední řadě kolonizátorů ze střední, severní a západní Evropy.² Na rozdíl od Svaté země, kde se západní křesťané střetávali převážně s muslimy, kteří byli z jejich pohledu jednoznačně nevěřícími, v Pobaltí se dobyvatelé setkali kromě pohanů s křesťany východními. Navzdory společným základům víry se obě skupiny považovaly navzájem za heretiky, pohany či odpadlíky od správné víry. V důsledku křížových

¹ Křest knížete Jagella v únoru 1386 v Krakově a s ním spojené přijetí latinského křesťanství na Litvě tuto situaci nezměnily, protože většinu území litevského státu tvořila původní rurikovská knížectví s pravoslavným obyvatelstvem. K podílu Vladislava II. Jagella na šíření katolictví na Litvě viz KRZYŻANIAKOWA, Jadwiga – OCHMAŃSKI, Jerzy, *Władysław II Jagiello*, Wrocław 2006. Dopad šíření katolictví na pravoslavné obyvatelstvo z ruského pohledu obsahuje práce BEDNOV, Vadim Anatoljevič, *Pravoslavnaja cerkov v Polše i na Litve (po Volumina Legum)*, Minsk 2002 (reprint vydání z roku 1909).

² HELLMANN, Manfred, *Das Lettenland im Mittelalter*, Münster – Köln 1954; GNEGEL WAITSCHIES, Gisela, *Bischof Albert von Riga: ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*, Hamburg 1958; ANGERMANN, Norbert, *Meinhard, der Apostel Livlands*, Bonn 1986.

výprav a christianizace došlo v Pobaltí k vymezení jednotlivých etnik z náboženského hlediska a tento relativně malý kousek evropského kontinentu se stal místem, kde se vytvořily hranice mezi věřícími, nevěřícími a „špatně“ věřícími, to znamená pravoslavnými schismatickými heretiky, míní Břetislav Horyna ve své práci *Idea Evropy. Pohledy do filozofie dějin*.³ Vedle nesmiřitelných náboženských protikladů tu existovala řada dalších odlišností, například v kulturní a jazykové oblasti, které však nikdy nebyly nepřekonatelné.

Obchodníci bez ohledu na to, odkud přijeli do cizích zemí, nevnímali náboženské hranice tak nekompromisně. Do krajů ve východním Pobaltí, které se později staly cílem křížových výprav, zajížděli již o několik desetiletí, a dokonce století dříve. Nepotřebovali proto, aby jim cestu proklestili misionáři, kněží nebo rytíři. Jejich nebezpečné daleké cesty iniciovala poptávka po luxusních výrobcích, surovinách a nerostech, které se v některých oblastech nevyskytovaly vůbec, nebo jen v omezeném množství, a jejich hlavní krédo spočívalo v realizaci dobrého nákupu a výhodného prodeje bez ohledu na to, kdo byl jejich obchodním partnerem.⁴

Tématem mé disertační práce jsou dějiny vztahů mezi livonským státem, respektive východním Pobaltím, a Hanzou na jedné a jeho východními sousedy, především městy Novgorodem a Pskovem na druhé straně od 12. do počátku 16. století. Časový rámec je vymezen 12. stoletím, kdy obchodníci ze Skandinávie a severoněmeckých oblastí začali navazovat první kontakty se středověkou Rusí, a rokem 1505, kdy zemřel veliký moskevský kníže Ivan III. Vasiljevič. Tento panovník v průběhu své více než čtyřicetileté vlády podnikl razantní diplomatické a vojenské kroky k rozšíření moskevského státu, které osudově zasáhly obě do té doby relativně samostatná města Novgorod a Pskov a jejich vztahy s Livonskem. Dosavadní, tři sta let trvající model vzájemného sousedského soužití se podle mého předpokladu stal během krátké doby minulostí a byla nastolena zcela nová pravidla rusko-livonských vztahů. Tím skončila jedna dlouhá epocha a nastala nová éra, která již je za časovým horizontem této práce.

³ HORYNA, Břetislav, *Idea Evropy. Pohledy do filozofie dějin*, Praha 2001, s. 48.

⁴ Zákon nabídky a poptávky stál u zrodu dálkových plaveb jak na Baltském moři, tak i ve Středomoří. Italští obchodníci podnikali již v 10. století nebezpečné plavby do Egypta, aby uspokojili poptávku movitých zákazníků po luxusním zboží a koření. Více k tématu střetávání křesťanství a islámu FLETCHER, Richard, *Kříž a pùlměsíc*, Praha 2004. O dvě století později se ze stejných důvodů začal rozvíjet dálkový obchod na Baltském moři. Viz JOHANSEN, Paul, Der hansische Rußlandhandel, insbesondere nach Novgorod, in: kritischer Betrachtung, in: BRANDT, Ahasver von – JOHANSEN Paul – WERVEKE, Hans van – KUMLIEN, Kjell – KELLENBENZ, Hermann (eds.), *Die deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West*, Köln, Köln – Opladen 1963, s. 41–43.

Předmět mého studia představuje složitý komplex diplomatických, obchodních, religiózních, kulturních i jazykových kontaktů, které byly mezi sebou velice úzce provázány. Tato problematika je velmi dobře zdokumentována v pramenném materiálu, především v textech rusko-livonských dohod, které byly uzavírány od devadesátých let 12. století až do roku 1503 a reflektovaly široké spektrum problémů, které spolu projednávaly smluvní strany. Tyto smlouvy můžeme označit termínem komplexní, protože vytýčily základní rámec, v němž se odvíjely politické a obchodní kontakty Livonska s Novgorodem a Pskovem po několik století. Převážná část z nich byla výsledkem jednání mezi novgorodskými a pskovskými představiteli na jedné straně a vyslanci západních kupců, později reprezentanty hanzovního společenství, na straně druhé. Vedle nich byly rusko-livonské kontakty regulovány smlouvami, které s ruskými městy dojednali zástupci řádu německých rytířů nebo vyjednávači dorpatského biskupa. Ve všech uzavřených dohodách se řešila problematika obchodní výměny a postavení kupců pobývajících v cizině, ve smlouvách s řádovými rytíři a biskupem v Dorpatu k tomu přistupovala ještě další ustanovení, a to ryze politického charakteru.

Jedním z cílů mé práce proto bude vyložit na základě textové analýzy těchto smluv i dalšího pramenného materiálu, jak tyto vztahy fungovaly v praxi, jak se proměňovaly v čase a jak se lišila teoretická smluvní ustanovení od každodenní reality. Výcházet při tom budu z badatelské hypotézy, že smluvní podmínky představovaly kompromis, jehož bylo dosaženo při jednáních mezi obchodními partnery. Jak byly podmínky smluv naplňovány lze zčásti rekapitulovat rovněž ze samotného textu dohod. Například opakování zákazu dovozu piva do Novgorodu a Pskova po roce 1474 dokazuje, že tento zákaz musel být často porušován, ale také to, že na jeho dodržování měli zájem jak němečtí obchodníci, tak Novgorodané a Pskované.

Dalším předpokladem, který se budu snažit dokázat je, že rusko-livonské vztahy vykazovaly značnou stabilitu, která byla udržována navzdory všem konfliktům, které čas od času mezi kupci z obou stran propukaly. Domnívám se, že časem byl vytvořen jistý mechanismus těchto vztahů, který vyhovoval jak německým kupcům, tak obchodníkům z Pskova a Novgorodu, a proto se ho snažili udržet, neboť se domnívali, že pokud se osvědčil v minulosti, bude fungovat i v budoucnosti. Z toho plyne, že proměny jak smluvních podmínek, tak praxe byly minimální, a to až do doby, než došlo k připojení Novgorodu k moskevskému velikému knížectví, což vedlo k zásadní změně podmínek obchodu s Hanzou, a tím i jeho praktického fungování. Tato hypotéza je v zásadním rozporu s tvrzením některých historiků, například ruské badatelky Natalji Aleksandrovny Kazakovy, která evidentně podsouvá Ivanu III. sklony k protekcionismu, typické pro merkantilismus, a uvádí, že teprve veliký moskevský

kníže dokázal ochránit svojí razantní politikou pskovské a novgorodské kupce a jejich obchodní zájmy v livonských městech. Podle jejího mínění se v obchodování Novgorodu s livonskými městy po anexi novgorodské země Moskvou nic nezměnilo a obchod probíhal dál jako dosud.⁵ Domnívám se, že tato hypotéza je mylná a pokusím se ji vyvrátit.

Vyjasněn musí být také geografický aspekt studovaných kontaktů, to znamená, co pojmy Livonsko a Rus v dané době označovaly, a proč se budu snažit raději vyhnout v historiografii běžně používanému označení rusko-livonské vztahy.

Livonsko (v latinských pramenech *Livonia*, ve středověkých dolnoněmeckých textech *Lifland* ad.) zahrnovalo ve středověku území dnešních republik Estonska a Lotyšska a jako státní útvar se začalo formovat na počátku 13. století v důsledku křížových výprav, misí a kolonizace Pobaltí přistěhovalci z německých zemí. O rusko-livonských vztazích tak můžeme hovořit přinejmenším od počátku 13. století. Nicméně obyvatelstvo východoslovanského původu pronikalo do Pobaltí již od konce 10. století a setkávalo se tu s baltskými a ugrofinskými kmeny. Jejich vztahy byly směsicí obchodních kontaktů a ozbrojených konfliktů. Ještě před vznikem livonského státu zde byly z iniciativy ruských knížat vybudovány opěrné body a obyvatelé z ruské země udržovali čilé obchodní kontakty s kupci z Gotlandu, a to buď bezprostředně sami, nebo prostřednictvím pobaltských kmenů. Dokladem těchto kontaktů je první obchodní smlouva, kterou kupci z Gotlandu uzavřeli s novgorodským knížetem v roce 1191 nebo 1192.⁶

Není ovšem zcela jednoznačné, co pod názvem Livonsko chápat ve státoprávním smyslu, neboť vnitropolitický vývoj země vyvolává mezi historiky diskurs o typologii tohoto státního útvaru. Jedni charakterizují Livonsko jako řádový stát podobný tomu, který existoval v Prusích, nicméně druzí tuto klasifikaci odmítají s poukazem na to, že livonská větev řádu německých rytířů neměla nad Livonskem absolutní kontrolu, a to ani v době svého největšího mocenského rozmachu. Z tohoto důvodu charakter livonského státu nejbližší vystihuje pojem

⁵ KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, *Russko-livonskije i rusko-ganzejskije otnošenija. Koněc XIV-načalo XVI v.*, Leningrad 1975, s. 180–181.

⁶ Smlouva Novgorodu s Gotlandem a německými městy o míru, vyslancích, obchodních vztazích a o soudu, 1191/1192, in: *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, ed. Sigismund Natanovič Valk, Moskva–Leningrad 1949, dok. č. 28, s. 55–56.

konfederace, vypůjčený z moderní terminologie, s tím, že se jednalo o konfederaci nezávislých panství řádových rytířů, řížského arcibiskupa, livonského duchovenstva a livonských měst.⁷

Tato skutečnost se projevila na formální stránce livonských diplomatických a obchodních vztahů se sousedními rurikovskými zeměmi. V průběhu tří století figurovali ve smlouvách jako zástupci Livonska řádový mistr německých rytířů (*magister provincialis*), dorpatský biskup nebo jednotlivá livonská města. Livonský mistr uzavíral dohody nejen jako prostředník řádu, ale také řížského arcibiskupa a za „celou zemi“ včetně livonských měst. Dorpatský biskup měl v kontaktech s rurikovskými zeměmi mimořádné postavení, které vyplývalo z relativní blízkosti významného města Pskova a z obchodních zájmů dorpatských kupců ve východní Evropě. Významnými představiteli Livonska byla také zdejší města, jejichž vyslanci jednali s Novgorodem nebo Pskovem jako zástupci Hanzy. Pro zjednodušení je občas v textu používán pojem Livonsko, jenž zahrnuje všechny tyto livonské politické činitele.

Podívejme se nyní, co označovaly ve středověku pojmy Rus nebo ruská země (*Русь, Руськая земля*). Tato pojmenování patřila ve středověkých ruských pramenech původnímu ruskému státu, který se rozprostíral na ploše téměř celé východní Evropy.⁸ Zformoval se během 10. století a během své existence se dále územně rozvíjel. Jeho hranice byly proměnlivé jak v důsledku kolonizační činnosti rurikovských knížat, tak také občasných snah sousedních zemí, jež se staly součástí latinského civilizačního okruhu, o odtržení diecézí patřících pod jurisdikci kyjevské metropole, jejíž hranice tvořily jakýsi vnější rámec tohoto státního útvaru. Již ve druhé polovině 11. století se však ruský stát začal tříštit na državy, *volosti* (*волость*), jednotlivých rurikovských knížat a během druhé poloviny 12. a první poloviny 13. století vznikla na jeho území řada zcela samostatných politických útvarů, jimž dále vládli členové rurikovské dynastie. Termín ruská knížectví, který se pro tyto útvary běžně v historiografii používá, neodpovídá úplně přesně historické terminologii. Za prvé se v pramenech až do konce 14. století pojem knížectví vůbec nevyskytoval a državy Rurikovců byly označovány jako

⁷ HELLMANN, Manfred, Der deutsche Orden im politischen Gefüge Altlivlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 40, 1991, Heft 4, s. 481–499; BENNINGHOVEN, Friedrich, Zur Rolle des Schwertbrüderordens und des Deutschen Ordens im politischen Gefüge Alt-Livlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 41, 1992, Heft 2, s. 161–185.

⁸ V historiografii 19. až 20. století se pro tento státní útvar rozšířilo pojmenování Kyjevská Rus, které se běžně používá dodnes. PICKOVÁ, Dana, *Od Rusi k moskevskému carství*, (*Velké ruské dějiny*, Svazek I), Praha 2023, s. 19–21.

země, *zemlji* (земли), což napovídá, že šlo o autonomní celky,⁹ a za druhé se tyto útvary nenazývaly souhrnně ruskými zeměmi, ale každá podle svého rezidenčního města. To znamená, že existovala novgorodská země, pskovská země, suzdalské země atd. Rus či ruská země přestala jako jednotný státní útvar – pokud jím kdy byla – na počátku vrcholného středověku existovat a rurikovské země (knížectví) se už nikdy nestaly součástí jednoho státního celku, naopak došlo k definitivnímu rozdělení jejich jihozápadní a severovýchodní části.¹⁰

Navzdory této skutečnosti idea ruské země přetrvala a postupně byla aplikována ve dvou nově se formujících státních útvarech, v nichž vládla rurikovská knížata. Nejprve k tomu došlo v haličsko-volyňské zemi a poté mnohem pozvolněji, ale o to více důkladněji ve vladimirsko-suzdalské zemi.¹¹ Snaha identifikovat se s původním ruským státem a převzít jeho dědictví se nesla v duchu ideje *translatio imperii*, typické středověké představy o lineárním charakteru historického vývoje, který probíhá v důsledku translace nejvyšší státní moci (*imperia*) a jejího centra. Nositeli této myšlenky se stali v první fázi literáti, především autoři letopisů, kteří postupně přenesli pojem ruská země na državy Romanovičů v jihozápadním areálu východní Evropy.¹² U literární formy v tomto případě již zůstalo, a to navzdory tomu, že Romanův syn Daniil získal v roce 1253 od papeže Inocence IV. královskou korunu a haličská a volyňská země se tímto aktem staly na základě římského práva ruským královstvím (*Regnum Russiae*).¹³ Problémem však bylo, uvádí ukrajinský historik Myroslav Vološčuk, že složité okolnosti, mezi

⁹ GORSKIJ, Anton Anatoljevič, Politické rozvíjení Sredněvekovoj Rusi. Problémy terminologie, in: GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Besčislenija rati i velikija trudy ...*, SPb. 2018, s. 10–11.

¹⁰ PICKOVÁ, Dana, Rus / ruská země a integrace a dezintegrace ve středověké východní Evropě, in: IZDNÝ, Jakub – SUCHÁNEK, Drahomír – TOMÍČEK, David a kol., *Amicis omnia sunt communia. Integrace a dezintegrace v dějinách, společnosti a literatuře*, Praha 2022, s. 39–49. K složitému vývoji používání pojmů Rus, ruský a *rossijský* v dobových pramenech viz MUSIN, Aleksandr, „Pogibel zemli russkoj“. Sredněvekovyj slovar i jeho pročtenija: k evolucii etnologičeskich predstavlenije v Vostočnoj Jevrope XII–XVI vv., in: NAGIRNYJ, Vitalij – VOLOŠČUK, Miroslav (eds.), *Seredňovična Rus: problemi terminologii*, (*Colloquia Russica*, Series II, Vol. 4), Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018, s. 93–148.

¹¹ PLOKHY, Serhij, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge 2006, s. 49.

¹² Romanoviči byli potomky haličsko-volyňského a krátce také velikého kyjevského knížete Romana Mstislaviče, který je v haličském letopise označován jako „*samoděržec vseja Rusi*“ (*самодержец всея Руси*). *Ipatjevskaja letopis*, (PSRL, Tom 2), ed. Michail Nikolajevič TICHOMIROV, Moskva 1962, sl. 715.

¹³ K ruskému království VOLOŠČUK, Miroslav, Decentralizacija Rusi, in: GOROBEC, Viktor Mikolajovič – VOLOŠČUK, Miroslav Michajlovič – PLACHONIN, Andrij Gavrilovič – ČERKAS, Boris Volodimirovič – GALUŠKO, Kirilo Jurijovič., *Rus „pislja Rusi“*. *Miž koronoju i bulavoju. Ukraínski zemli vid korolivstva Rusi do Vijška Zaporozkogo*, Charkiv 2016, s. 90–111. O rozsahu haličsko-volyňského státu, potažmo ruského království, pojednává stať ukrajinského historika Leontije Vojtoviče. VOJTOVIČ, Leontij Viktorovič, Granicy Galicko-Volynskogo gosudarstva, in: *Rusin. Meždunarodnyj istoričeskij žurnal*, Tom 25, No. 3, 2011, s. 5–26.

něž patřila především stálá hrozba tatarských nájezdů, brzké vymření dynastie Romanovičů a následné připojení Haliče a Volyně k Polsku nebo Litvě, zabránily dokončení procesu politické institucionalizace tohoto království a zformování dědičné monarchie.¹⁴

Mnohem důsledněji byla tradice ruské země uplatněna v suzdalsko-vladimírské zemi, respektive ve velkém knížectví moskevském, jehož vládcům se na přelomu 15. a 16. století podařilo sjednotit všechna dosud svobodná rurikovská knížectví pod jejich vládou a zbavit je dosavadní poplatné závislosti na tatarské hordě. Tato situace před ně postavila nové úkoly, jedním z nichž byla potřeba zformulovat novou státní ideologii. Za pomoci literátů, bohatě využívajících historické argumentace, byla vytvořena představa moskevského státu jako „nové ruské země“, jejíž všichni obyvatelé jsou bez ohledu na etnický původ Rusy. Na její vládce pak byla v duchu myšlenky *translatio imperii* přenesena práva vládnou ve všech zemích, které kdysi patřily k původnímu ruskému státu, a to včetně těch, které se již mnoho desetiletí nacházely pod svrchovaností Litvy či Polska. V tomto duchu byla napsána nová historická a publicistická díla, zatímco starší texty byly patřičně revidovány.¹⁵ Veliká knížata moskevská přijala tuto teorii za svou a začala ji realizovat v praxi. Vasilij II. jako první použil titul *gosudar vseja Rusi* (*государь всея Руси*), to znamená vládce ruského státu, *gosudarstva* (*государство*), Ivan III. se v korespondenci s diplomatickými partnery, které nepovažoval za příliš důležité, tituloval dokonce jako *car*.¹⁶ Moskevští vládci se zároveň intenzivně snažili expandovat a rozšiřovat území svého státu, což je tradičně označováno jako *sobiranije russkich zemel* (*собирание русских земель*), a prezentováno jako znovudobývání toho, co jim zákonitě patřilo, protože se jednalo o dědictví po jejich předcích, *otčinu* (*отчина*). Mnozí badatelé spojovali politické ideje, které rezonovaly v 16. století v prostředí moskevského panovnického dvora, s představou následnictví po Římu a Byzanci a zveličovali význam teorie o Moskvě jako třetím Římu, kterou zformuloval pskovský mnich Filofej. Ivan III., Vasilij III. ani Ivan IV. však rozhodně neusilovali o to, aby se jejich stát stal třetím Římem, konstatuje ruský badatel Aleksandr Sergejevič Ušačev, ale „*třetím Kyjevem*“, jak zcela nepochybně dokazují literární památky té

¹⁴ VOLOŠČUK, Miroslav, Problemi institucionalizacii korolievstva Rusi XIII–XV stoliť: do postanovki problemi, in: *Almanach Blgarska ukrainistika*, Sofija 2019, s. 83–94.

¹⁵ MUSIN, A., „Pogibel zemli ruskoj“ ..., s. 138–139.

¹⁶ FILJUŠKIN, Alexandr Iljič, *Tituly russkich gosudarej*, Moskva – Sanktpetěrburg 2006, s. 63–70, 77–78.

doby, mezi něž patří *Skazanije o knjazach vladimirskich, Kniga stěpennaja, Nikonovský letopis* a další.¹⁷

Z výše uvedeného vyplývá, že v době, kdy se začal formovat livonský stát a navazovaly se první rusko-livonské vztahy, stával se ruský stát - Rus, pozvolna minulostí. Pojem ruská země se v geografickém smyslu zúžil na základní jádro původního státu kolem Kyjeva a Perejaslavle.¹⁸ Novgorod ani Pskov nebyly ve 12. a 13. století považovány za součást ruské země v užším slova smyslu, což dokazuje výraz *poiti v Rus (noŭmu v Rycь)*, který v Novgorodě znamenal vydat se na cestu do Kyjeva.¹⁹ Z hlediska církevního uspořádání byly novgorodská i pskovská země dále součástí kyjevské metropole.

Kdo potom byli Rusové, kteří figurují ve smlouvách mezi Novgorodem a Pskovem na jedné straně a jejich diplomatickými partnery z Livonska, řádem německých rytířů, livonskými duchovními hodnostáři a Hanzou na straně druhé, a to po celé sledované období? V textech těchto smluv a dalších písemných pramenech jsou totiž obyvatelé novgorodské, pskovské a dalších rurikovských zemí, souhrnně označováni jako *Russen*, popřípadě s přesnějším teritoriálním vymezením *de Nogardia, de Pleskove* ad.²⁰ Zjednodušeně řečeno Livonci zahrnují všechny obyvatele zemí rozkládajících se za východní hranicí livonského státu pod pojem Rusové. Stejným způsobem je v ruskojazyčných pramenech používán termín *Němci* pro ty, kteří přicházeli ze západu.

Ke shodnému poznání dospěl na základě studia smluv, které uzavřel s partnery z Livonska Smolensk, také ruský historik Aleksandr Jevgenjevič Musin a pokusil se tuto záležitost vysvětlit. Podle jeho názoru se pojem ruská země, který se zpočátku vázal pouze na

¹⁷ USAČEV, Aleksandr Sergejevič, „Tretij Rim“ ili „Tretij Kyjev“? (Moskovskoje carstvo XVI veka v vosprijatii sovremennikov), in: *Obščestvennyje nauki i sovremennost'*, 2012, No. 1, s. 69–84. Druhým Kyjevem je míněn Vladimir.

¹⁸ MARTYNJUK, Aleksej, Někotoryje nabljuděnija po povodu uslovij i mehanizma pojavlěnija fenomena „Russkaja zemlja v uzkom smysle slova“, in: *Seredňovična Rus: problemi terminologii (Colloquia Russica, Series II, Vol. 4)*, Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018, s. 154–155; NAGIRNYI, Vitalij, Stredoveká Rus. Uzemie, nazvoslovie, symboly, in: Martin HOMZA – Adam MESJARKIN (eds.): *Symboly a mýty národov v stredoveku a časnom novoveku*, Bratislava 2014, s. 66–67.

¹⁹ Ve stejném smyslu bylo nahlíženo také na suzdalskou zemi nebo Halič. MUSIN, A., „Pogibel zemli russkoj“ ..., s. 114.

²⁰ K toponymům a hydronymům v dochovaných písemných pramenech livonské proveniencie psané středověkou dolnoněmčinou viz SKVAJRS, Jekatěrina Ričardovna – FERDINAND, Svetlana Nikolajevna, *Ganza i Novgorod: jazykovyje aspekty istoričeskich kontaktov*, Moskva 2002, s. 112–127.

jižní oblasti východní Evropy, později rozšířil dále, především na haličsko-volyňskou a vladimirsko-suzdalskou zemi – tak vznikla pozdní koncepce Rusi v širším slova smyslu. „V té době mohly různé politeje východní Evropy používat termín 'Rus' a 'Rus/Rusín' jako právnícký termín, převzatý v procesu mezinárodních kontaktů z Ruské pravdy. Těmito termíny označovali svoje občany ve sféře středověkého mezinárodního práva. Meziústní smlouvy Smolenska s Rigou a Gotlandem ze 13. století tak ochraňovaly každého, kdo pocházel z území východní Evropy, jež se nacházela pod jurisdikcí Rurikovců, jako 'Rusína', a to bez ohledu na skutečnost, že Smolensk nenáležel k ruské zemi ve vlastním slova smyslu. V těchto smlouvách je 'Rusín' postaven proti abstraktnímu 'latinovi' jako představiteli západoevropské civilizace a latinského právního systému, což zdůrazňuje juristický význam pojmu 'Rus' a 'Rusín' ... Jinými slovy, na různých teritoriích východní Evropy, spojených s Rurikovci, mohli zdejší obyvatelé vystupovat v rámci kontaktů mezi dynastiemi jako Rusové a považovat se z hlediska 'mezinárodního' práva za Rusy, a to přinejmenším od poloviny 13. století.“²¹

Z těchto důvodů nepoužívám běžně v historiografii zavedený souhrnný výraz rusko-livonské vztahy, ale konkrétně označuji diplomatické a obchodní partnery livonské strany jako (Veliký) Novgorod a Pskov. Pokud se nelze v některých případech vyhnout uvedení pojmu Rusové nebo ruské, vážící se k pozdější době než 13. století, jsou používány ve vztahu k formulacím uvedeným v dobových pramenech, případně označeny uvozovkami.

Složité politicko-geografický i etnický vývoj východní Evropy měly jistý vliv také na formování kontaktů s Livonskem. V jejím důsledku se na nich podílely především ty rurikovské země a významná města, která bezprostředně s Livonskem sousedila, i když tu samozřejmě důležitou roli hrála také menší geografická vzdálenost. Ty potom dále zprostředkovávaly obchodní kontakty mezi Livonskem a dalšími subjekty na území bývalé Rusi. K nejvýznamnějším obchodním partnerům Livonska patřily takzvané bojarské republiky Veliký Novgorod a Pskov, ležící východně od livonských hranic. Veliký Novgorod se těšil mimořádnému postavení v obchodu s Livonskem díky kupcům z ostrova Gotlandu, kteří si již počátkem 12. století zřídili ve městě svoji obchodní základnu. Od poloviny 13. století je začali vytlačovat hanzovní kupci, kteří měli ve Velikém Novgorodu jeden ze čtyř kontorů. Novgorodský kontor se stal hlavním centrem hanzovního obchodu ve východní Evropě. Pskov

²¹ MUSIN, A., „Pogibel zemli ruskoj“ ..., s. 116–118.

těžil ze své polohy v blízkosti livonských hranic, díky níž měl úzké kontakty s Dorpatem, který byl od konce 13. století členem Hanzy.

Poněkud ve stínu těchto dvou městských „republik“ se nacházela města Smolensk, Vitebsk a Polock, přestože první obchodní smlouvy s Rižany a kupci z Gotlandu uzavřel smolenský kníže již ve dvacátých letech 13. století. Platnost těchto smluv přetrvala dvě století, jak dokládají pravidelná potvrzování jejich platnosti novými smolenskými knížaty, a podmínky, které obsahovaly, se staly závazné i pro další města (Polock a Vitebsk). V průběhu 14. a 15. století připadla tato tři města pod litevskou nadvládu. Navzdory tomu nelze podle mého názoru považovat jejich styky s livonským prostředím za kontakty mezi Livonskem a Litvou, či dokonce Běloruskem, jak to činí například německý badatel Norbert Angermann.²² Smolenská, polocká a vitebská země sdílely před začleněním k Litvě po staletí stejný osud jako ostatní rurikovská knížectví. Zpočátku patřily k původnímu ruskému státu, později se osamostatnily pod vládou členů rurikovské dynastie. Jejich obyvatelstvo spojovaly shodné tradice, pravoslavné vyznání, a také společný jazyk, což se nejmarkantněji projevilo právě v diplomatických smlouvách.

Základní pramen pro zpracování vybraného tématu představují texty dohod Novgorodu a Pskova s livonskými subjekty, které byly uzavírány od devadesátých let 12. století až do roku 1503 a refletovaly široké spektrum problémů, které spolu projednávaly smluvní strany. Tyto smlouvy můžeme označit termínem komplexní, protože vytýčily základní rámec, v němž se odvíjely politické a obchodní kontakty Livonska s Novgorodem a Pskovem po několik století. Převážná část z nich byla výsledkem jednání mezi novgorodskými a pskovskými představiteli na jedné straně a vyslanci západních kupců, později reprezentanty hanzovního společenství, na straně druhé. Vedle nich byly předmětné kontakty regulovány smlouvami, které s Novgorodem a Pskovem sjednali zástupci řádu německých rytířů nebo vyjednavací dorpatského biskupa. Ve všech uzavřených dohodách se řešila problematika obchodní výměny a postavení kupců pobývajících v cizině, ve smlouvách s řádovými rytíři a biskupem v Dorpatu k tomu přistupovala ještě další ustanovení, a to ryze politického charakteru.

Texty smluv představovaly pouze jeden aspekt obchodních kontaktů. Praktický život totiž přinášel neustále nové situace, se kterými se nejen obchodní a diplomatictí partneři, ale

²² ANGERMANN, Norbert, *Russkije i belorusskije kupcy v sredněvekovej Livonii*, in: JURASOV, Andrej Viktorovič (ed.), *Ot Drevnej Rusi k Rossii novogo vremeni. Sbornik statěj: K 70-letiju Anny Leonidovny Choroškevič*, Moskva 2003, s. 264–271.

ani běžní obyvatelé měst na obou stranách hranic zatím nesetkali, a rovněž krizové momenty, které byly důsledkem opakujících se přestupků proti dojednaným pravidlům. V takovém případě byly jednající strany nuceny urychleně hledat přijatelné řešení problému bez ohledu na dosud platné úmluvy. Proto vedle komplexních dohod mají mimořádný význam dílčí smlouvy, jejichž ustanovení byla věnována konkrétním případům. Z tohoto důvodu jsou dílčí smlouvy neocenitelným doplňkem, bez kterého nelze sestavit kompletní obraz vztahů mezi městy Novgorodem a Pskovem a Livonskem, jak ho reflektuje diplomatický materiál.

Všechny smlouvy, ať již komplexní nebo dílčí, byly po obsahové stránce podrobeny kritické analýze. Zároveň byly jejich texty zkoumány také z jazykového hlediska, a to nikoliv s cílem podat obšírný lingvistický výklad, nýbrž poukázat na techniku překladu termínů, které zachycují realitu jednoho prostředí, ale cizím obchodním partnerům jsou naprosto neznámé. Specifickým rysem textů dohod mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými partnery byla totiž skutečnost, že latina v nich nehrála téměř žádnou roli, protože byly od začátku sestavovány ve středověké ruštině a dolnoněmčině.

Přestože smlouvy mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem představují významný soubor pramenného materiálu, je zřejmé, že nemohou reflektovat skutečný stav a povahu vzájemných vztahů, protože smluvní ustanovení pouze vymezují ideální podmínky, za nichž by se měly vzájemné kontakty realizovat. Běžný život byl však mnohem rozmanitější. Proto bylo nezbytné provést komparaci informací, získaných analýzou textu dohod, to znamená diplomatického materiálu oficiálního charakteru, s dalšími dostupnými prameny, které více vypovídají o konkrétních případech a událostech. Jedná se především o rozsáhlou korespondenci představitelů řádu, livonského duchovenstva, vedení hanzovních měst a jednotlivých kupců. Zejména dopisy městských rad a obchodníků nabízejí specifičtější náhled do širokého spektra problémů, se kterými se museli hanzovní kupci potýkat.

Vedle kupecké korespondence představuje důležitý pramen pro studium každodenního života Němců pobývajících v Novgorodě soubor vnitřních předpisů, nazvaný *Nowgoroder Schra*. Tento soubor právních předpisů obsahuje závazná ustanovení pro ubytování německých kupců na dvoře svatého Petra a vzájemné vztahy mezi nimi, protipožární předpisy, obchodní pravidla a nařízení, která se týkají pracovních a osobních kontaktů s Rusy na kupeckém dvoře a také mimo něj.

Doplňujícím zdrojem informací ke studiu daného tématu byly narativní prameny, zejména novgorodské a pskovské letopisy, v menší míře také kroniky livonské provenience.

Text práce byl rozdělen do čtyř hlavních částí a uspořádán zčásti na základě chronologického a zčásti tematického hlediska. Evidentně více pozornosti bylo věnováno Novgorodu než Pskovu, což je dáno nejen faktem, že Novgorod byl ve středověku mnohem významnějším obchodním i politickým centrem, ale také tím, že se na jeho teritoriu nacházel hanzovní kontor, a proto byl také mnohem více reflektován v písmených pramenech. V *Úvodu* jsou představeny základní diplomatické a narativní prameny a stěžejní odborné práce k dějinám vztahů Novgorodu a Pskova s Livonskem, potažmo rusko-livonským vztahům, které byly publikovány od 19. století až do současnosti. Hlavní pozornost je věnována dílům německé, ruské a pobaltské historiografie.

První část, nazvaná *Novgorod, Pskov a Livonsko*, obsahuje základní informace o dějinách a reáliích těchto politických útvarů ve sledovaném období a stručný výčet studovaných smluv a okolností, za nichž byly dojednávány.

Druhá část *Na hranici dvou světů* se skládá ze tří kapitol. První z nich se zabývá průběhem teritoriálního vymezování Livonska i novgorodské a pskovské země, příhraničními konflikty, soupeřením o sporná území a jejich vlivem na vzájemné kontakty. Se vznikem livonského státu v první polovině 13. století vyvstal pro ruské letopisce problém, jak pojmenovat nový sousední státní útvar a jeho obyvatele. Další kapitola druhé části je proto věnována terminologii, kterou letopisci používali k označení Livonska, potažmo východního Pobaltí, a jeho obyvatelstva, a to nejenom v době existence livonského státu, ale také před jeho vznikem. Třetí kapitola řeší zajímavý problém, který představuje verbální stránka komunikace mezi *Rusy*, jak nazývají obyvatele rurikovských zemí prameny livonské provenience, a Němci.

Obsáhlejší třetí část *Obchodní styky* představuje jádro práce a prezentuje výsledky podrobného studia a analýzy obchodních kontaktů z řady různých aspektů. V první z pěti kapitol je pojednáno o možnostech cestování do východního Pobaltí a do vnitrozemí rurikovských zemí, a to po námořních, říčních a pozemních cestách, a rovněž poukázáno na nebezpečí, kterému cestovatelé, ať už Němci nebo Novgorodčané či Pskované, museli čelit. Druhá kapitola se zabývá analýzou sortimentu zboží, které bylo obchodováno mezi Livonskem a Novgorodem či Pskovem. Podrobněji se věnuje vybraným komoditám, jejichž výběr byl učiněn s ohledem na význam daného druhu zboží v předmětném obchodu, nebo které představují zvláštní komoditu vybočující z charakteru ustálené obchodní výměny. Další dvě kapitoly jsou spolu úzce provázány. První se věnuje německým dvorům v Novgorodě a Pskově, druhá je zaměřena na každodenní život Němců v těchto dvorech a úskalí soužití s jejich ruskými

sousedy. Tématem páté kapitoly je cestování kupců z rurikovských zemí, především z Novgorodu a Pskova, do Livonska a jejich pobyt v livonských městech.

Čtvrtá část nazvaná *Smlouvy s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku po anexi Novgorodu Moskvou* je opět koncipovaná chronologicky. Zabývá se vývojem vztahů mezi Novgorodem a Pskovem a jejich diplomatickými a obchodními partnery z Livonska. Sleduje především, jak se změněné politické poměry poslední třetiny 15. století, to znamená inkorporace Novgorodu Velikého do moskevského státu Ivana III. a užší vazba Pskova na Moskvu, promítly do podoby a obsahu diplomatických dohod, a jaký praktický dopad mohly mít tyto změny na fungování obchodních vazeb.

Práce obsahuje originální citace v dolnoněmeckém a také staroruském jazyce – ve druhém případě jsou citované části textů uváděny v azbuce stejně jako některé dobové pojmy, s nimiž pracuji v textu. Názvy citovaných dokumentů byly kvůli větší srozumitelnosti zkráceny a volně přeloženy do češtiny. Bibliografické údaje děl ruských, ukrajinských nebo běloruských historiků byly přepsány z azbuky do latinky.

2. Základní prameny

Stěžejní význam pro studium vztahů mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem má rozsáhlá edice pramenů *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*,²³ která začala vznikat na přelomu dvacátých a třicátých let 19. století. Jejím zakladatelem byl právní historik Friedrich Georg von Bunge, který původně plánoval shromáždit prameny k právním dějinám Pobaltí od nejstarších dob. Paradoxně mu pomohl v další práci vynucený, politicky motivovaný odchod z dorpatské univerzity v roce 1843 a přesídlení do Revalu. Zde působil jako člen městské rady a měl volný přístup do městského archivu, který byl umístěn v budově radnice. V prvních šesti svazcích edice, které vydal v letech 1853 až 1873, využil rovněž materiály z městského archivu v Rize a řádového archivu v Königsbergu. Od sedmdesátých let 19. století pokračoval ve vydávání edice Hermann Hildebrand, který pojal další svazky v mnohem větším záběru. S finanční podporou baltských Němců z řad šlechty a zámožných měšťanů podnikl řadu studijních cest do archivů ve Stockholmu, Kodani, Lübecku, Königsbergu, Varšavě, Moskvě, Petrohradu a v Římě.²⁴ Do své předčasné smrti stihl připravit k vydání tři svazky. V práci nad dalšími svazky edice pokračovali Philipp Schwarz, August von Bulmering a Leonid Arbusow starší. Do začátku první světové války byly vydány dva oddíly skládající se z patnácti svazků, které obsahovaly dokumenty z období od 11. století do roku 1510. Kromě diplomatických smluv byla do edice zařazena korespondence magistrů livonského řádu s velmistry řádu německých rytířů v Prusích, livonskými městy, duchovenstvem, Hanzou, listiny římsko-německých panovníků, kteří se snažili urovnat dlouhodobý konflikt mezi řádovými rytíři, řížskými arcibiskupy a městem Rigou. Pro tuto práci mají rovněž neocenitelný význam

²³ *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch*, Abteil 1, Band I (1030–1300), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1853; Band II (1301–1367), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1855; Band III (*Nachträge zum I und II Bände und Fortsetzung bis 1393*), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1857; Band IV (1394–1414), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1859; Band V (1414–1423), ed. Friedrich Georg von Bunge, Riga 1867; Band VI (*Nachträge, Schluss*), ed. Friedrich Georg von Bunge, Riga 1873; Band VII (1423–1429), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1881; Band VIII (1429–1435), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1884; Band IX (1435–1443), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1889; Band X (1444–1449), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1896; Band XI (1450–1459), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1905; Band XII (1460–1471), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1910.

Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch Abteil 2, ed. Leonid Arbusow d. Ä., Band I (1494 Ende Mai–1500), Riga – Moskau 1900; Band II (1501–1505), Riga – Moskau 1905.

(Dále jen LECUB s uvedením příslušného oddílu a svazku.)

²⁴ H. Hildebrand vydal dvě zprávy o svých studijních cestách do Petrohradu, Švédska a Dánska. HILDEBRAND, Hermann, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1874/1875*, Riga 1876; HILDEBRAND, Hermann, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/1876*, Riga 1877.

papežské listiny, a to zejména ty, jež souvisejí s procesem christianizace Pobaltí a s obchodem s rurikovskými zeměmi.

Přestože celá edice byla velmi obsáhlá, přetrvávala v ní více než sto let časová mezera, která zahrnovala dokumenty z období let 1472 až 1494. Na vině byly dvě světové války, politický vývoj na evropském kontinentu ve druhé polovině 20. století, nedostatek finančních prostředků a konečně absence erudovaných badatelů, kteří by zvládli zpracovat velké množství pramenného materiálu z různých evropských archivů do edice odpovídající současným metodologickým a badatelským nárokům.²⁵ V současné době se v Institutu Friedricha Meinecke zpracovává projekt, jehož cílem je zaplnit vzniklou časovou mezeru dalšími pěti svazky této edice. Výsledkem usilovné editorské práce kolektivu německých badatelů spatřil světlo světa v roce 2018 třináctý díl, v němž jsou publikovány dokumenty z let 1472 až 1479. Význam tohoto svazku je mimořádný, neboť v něm publikované prameny dokumentují bouřlivé období sedmdesátých let 15. století, ve kterém moskevský veliký kníže Ivan III. postupnými diplomatickými a vojenskými kroky připojil Veliký Novgorod a jeho rozsáhlé državy k moskevskému státu. Materiály zpřístupněné v novém dílu edice usnadňují sledování tohoto procesu a jeho vlivu na vývoj vztahů mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem.²⁶ Posledním počinem této ediční řady je čtrnáctý díl, vydaný roku 2020.²⁷

Od sedmdesátých let 19. století byla vydávána rozsáhlá edice *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*.²⁸ U jejího zrodu stála Historická komise Akademie věd v Mnichově a

²⁵ NEITMANN, Klaus, Geschichte und Zukunft des Liv-, est und kurländischen Urkundenbuches, in: IRGANG Winfrid – KERSKEN, Norbert (eds.), *Stand, Aufgaben und Perspektiven territorialer Urkundenbücher im östlichen Mitteleuropa*, Marburg 1998, s. 107–113.

²⁶ *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch*, Abteil 1, Band XIII (1472–1479), eds. Madlena Mahling, Klaus Neitmann, Matthias Thumser, Köln – Weimar – Wien 2018.

²⁷ *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch*, Abteil 1, Band XIV (1480–1483), ed. Christian Gahlbeck, Madlena Mahling, Klaus Neitmann, Matthias Thumser, Wien – Köln – Weimar 2020.

²⁸ *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, Abteil 1. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, ed. Historische Kommission bei der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band I (1256–1369), München 1870; Band II (1380–1389), München 1872; Band III (1387–1390), (*Nachträge zu Band I–II, 1256–1387*), München 1875; Band IV (1390–1400), München 1877; Band V (1401–1410), München 1880; Band VI (1411–1418), München 1889; Band VII (1419–1425), München 1893; Band VIII (1426–1430), (*Nachträge und Berichtigungen 1360–1430*), München 1897.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage, Abteil 2. *Hanserecesse von 1431 bis 1476*, ed. Verein für Hansische Geschichte., Band I (1431–1436), Leipzig 1876; Band II (1436–1443), Leipzig 1878; Band III (1443–1451), Leipzig 1881; Band IV (1451–1460), Leipzig 1883; Band V (1460–1466), Leipzig 1888; Band VI (1467–1473), Leipzig 1890; Band VII (1473–1476), Leipzig 1892.

později vydávání převzal Spolek pro dějiny Hanzy, který byl založen roku 1870. Edice se skládá ze čtyř částí, z nichž tři byly vydány ještě před první světovou válkou. První svazek čtvrté části byl vydán v roce 1937 a druhý až v roce 1970. Jedná se o nejrozsáhlejší edici hanzovních dokumentů. Jejím jádrem jsou písemné závěry z jednání generálních hanzovních sněmů, takzvané *recessy*, jež byly závazné v celém obchodním prostoru, v němž Hanza uplatňovala svoje zájmy. Součástí této edice jsou instrukce pro vyslance jednotlivých měst, kteří se sněmů zúčastnili, nebo instrukce zástupcům Hanzy, kteří měli jejím jménem vést diplomatická jednání v zahraničí. Nařízení vyslancům, kteří směřovali do východní Evropy, poodhalují zákulisí obchodních vztahů s Novgorodem, Pskovem a městy na řece Daugavě, osvětlují průběh jednání a uzavírání obchodních dohod, odhalují důvody častých obchodních blokád a konfliktních situací mezi hanzovními a kupci z Novgorodu a Pskova. Vedle těchto dokumentů jsou v edici obsaženy materiály, které se týkají působení hanzovního kontoru ve Velikém Novgorodě, o jehož osudu se často jednalo na hanzovních sjezdech. Mimo jiné vypovídají také o tom, že němečtí obchodníci si velmi dobře uvědomovali význam znalosti ruského jazyka a tuto svoji přednost využívali při vytěsnění nežádoucích konkurentů, kteří nebyli členy Hanzy.

Spolek pro dějiny Hanzy se zasloužil o vydávání edice *Hansisches Urkundenbuch*, jejíž první svazek byl publikován v roce 1876.²⁹ V edici jsou obsaženy dokumenty, které zachycují obchodní vztahy mezi hanzovními městy v celé oblasti jejich působení, diplomatickou a obchodní korespondenci s partnery ve Flandrech, Anglii, Skandinávii, Prusích a Livonsku.

Sbírkou dokumentů, které byly zaměřeny především na diplomatické a obchodní vztahy Livonska a rurikovských knížectví začaly být publikovány ještě před zahájením vydávání výše uvedených edic. První krok na této cestě učinil Karl Eduard Napierski vydáním dvoudílné edice *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*, která obsahovala soupis listinných pramenů uložených v městských archivech v Rize, Revalu a v řádovém archivu

Die Recesse und andere Akten der Hansetage, Abteil 3. *Hanserecesse von 1477 bis 1530*, ed. Verein für Hansische Geschichte., Band I (1477–1485), Leipzig 1881; Band II (1485–1491), Leipzig 1883; Band III (1491–1497), Leipzig 1888; Band IV (1497–1504), Leipzig 1890; Band V (1504–1510), Leipzig 1894; Band VI (1510–1516), Leipzig 1899; Band VII (1516–1521), Leipzig 1905.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage, Abteil 4. *Hanserecesse vom 1531 bis 1560*, ed. Verein für Hansische Geschichte, Band I (1531–1535), Weimar 1937; Band II (1535–1537), Köln – Wien 1970.
(Dále jen HR s uvedením příslušného oddílu a svazku.)

²⁹ *Hansisches Urkundenbuch*, ed. Verein für Hansische Geschichte, Band I (975–1300), Halle am Salle 1876; Band II (1300–1341), Halle am Salle 1879; Band III (1343–1357). Erster Halbband, Halle am Salle 1882; Zweiter Halbband (1358–1360), Halle am Salle 1886; Band IV (1361–1391), Halle am Salle 1896; Band V (1392–1414), Halle am Salle 1899; Band VI (1415–1433); Halle am Salle 1905; Band VII (1434–1450); Band VIII (1451–1463), Halle am Salle 1899; Band IX (1463–1470), Halle am Salle 1903; Band X (1471–1486), Halle am Salle 1907; Band XI (1486–1500); Halle am Salle 1916 (dále jen HUB s uvedením příslušného svazku).

v Königsberku.³⁰ Napierski v následujících letech zpracoval a vydal edici *Russisch-livländische Urkunden*, která měla být reprezentativním výběrem dokumentů, zachycujících vztahy Livonska a Hanzy k rurikovským zemím a Litvě v období od 12. do 17. století.³¹ Jeho cílem bylo shromáždit, systematizovat a zpřístupnit nejdůležitější pramenný materiál vzdělané veřejnosti a zároveň korigovat informace a závěry, které přinášely na tato témata starší práce.³² Podobné zaměření, ale s větším objemem dokumentů, měla edice *Akty, odnosjaščijesja k istorii Zapadnoj Rossii*.³³

S vydáváním edic dokumentů, které se týkaly vztahů Livonska a Hanzy s městy v rurikovských zemích, pokračovali ruští badatelé po druhé světové válce. Diplomatické vztahy Novgorodu a Pskova v době, kdy byly samostatnými zeměmi, s Livonskem prezentuje výběr dokumentů v edici *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*.³⁴ Kritérium samostatnosti obou měst, to znamená do jejich připojení k moskevskému státu, vedlo vydavatele k zúžení výběru dokumentů, a proto je poslední publikovaná diplomatická smlouva Velikého Novgorodu datovaná rokem 1474 a v případě Pskova rokem 1503. Vedle pramenů k dějinám obchodních a diplomatických vztahů se součástí edice staly dokumenty osvětující fungování vnitřní správy v novgorodské a pskovské zemi, darovací listiny a dohody s rurikovskými knížaty. Zejména knížecí smlouvy jsou cenné pro dokreslení povahy obchodních vztahů, neboť dokládají, jak úzkostlivě si Novgorodci chránili svoje privilegované postavení při obchodování s Němci, a to i před vlastními knížaty.

Mimořádně důležité smlouvy mezi Smolenskem a německými kupci z Rigy a Gotlandu z 13. století, podle nichž se řídil obchod v dalších městech, například Polocku nebo Vitebsku, byly publikovány v edici *Smolenskije gramoty*.³⁵ Tyto dohody upravovaly pravidla obchodu

³⁰ *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*, Tom I, II, ed. Karl Eduard Napierski, Riga 1833–1835.

³¹ *Russisch-livländische Urkunden*, ed. Karl Eduard Napierski, Sankt-Petěrburg 1868 (dále jen RL).

³² PISTOHLKORS, Gert von, Johann Friedrich von Recke (1764–1846) und Karl Eduard von Napiersky (1793–1864), in: GERBER Klaus – KLÖKER, Martin (eds.), *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*, Tübingen 2003, s. 441–462.

³³ *Akty, odnosjaščijesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archeografičeskoju kommissijeju*, Tom. I (1340–1506), Sankt-Petěrburg 1846 (dále jen AZR).

³⁴ *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, ed. Sigismund Natanovič Valk, Moskva – Leningrad 1949 (dále jen GVNP).

³⁵ *Smolenskije gramoty XIII–XIV vekov*, ed. Ruben Ivanovič Avaněsov, Moskva 1963 (dále jen SG).

v oblasti Daugavy až do druhé poloviny 14. století. Poté začal význam Smolenska jako obchodního partnera kupců z Rigy postupně ustupovat do pozadí ve prospěch Polocka. Polock ležel na řece Daugavě podobně jako Riga, a proto cesta do tohoto města byla pro hanzovní obchodníky kratší, rychlejší a relativně bezpečná. Obchodní význam Polocka navíc posilovala podpora litevského velikého knížete Vitolda zejména poté, co se polocká země stala součástí litevského státu.

Při studiu života příchozích pobývajících v cizím prostředí a vzájemného soužití příslušníků dvou jazykově, nábožensky a kulturně odlišných etnik mají nezastupitelné místo městské knihy, právní předpisy, zákoníky a nařízení. V případě Livonska se nejvíce dochovaly prameny k dějinám Rigy a Revalu. Prvořadý význam má kniha dluhů *Das rigische Schuldbuch*, která zahrnuje období let 1286 až 1352.³⁶ Tento pramen obsahuje základní informace pro studium podílu příslušníků jiné než německé národnosti na skladbě městského obyvatelstva v Rize. Přitom je nutné vzít do úvahy, že zaznamenaná jména příslušníků neněmecké národnosti jsou v menšině. Dále nelze přehlédnout fakt, že některá jména nemusí nutně označovat příslušnost k nějakému etniku, ale oblast, v níž měl nositel jména svoje obchodní zájmy.³⁷ Pro studium etnické skladby městského obyvatelstva v Revalu má obdobný význam *Revaler Zollbücher und –quittungen des 14. Jahrhunderts*.³⁸ Tato edice poskytuje kromě toho možnost sledovat frekvenci námořní dopravy v revalském přístavu, množství a skladbu dováženého a vyváženého zboží včetně toho, které pocházelo z rurikovských zemí, nebo bylo určeno odběratele v těchto zemích.

Pramenem prvořadého významu pro studium života v novgorodském kontoru je soubor předpisů a nařízení známý pod názvem *Novgoroder Schra*, který vznikl v sedmi redakcích v období od čtvrtiny 13. století do začátku 17. století.³⁹ První redakce byla sepsána kolem roku

³⁶ *Das rigische Schuldbuch (1286–1352)*, ed. Hermann Hildebrand, Sankt-Petersburg 1872.

³⁷ BENNINGHOVEN, Friedrich, *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*, Hamburg 1961, s. 149–155; SELART, Anti, Russians in Livonian Towns in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, in: KEENE, Derek – NAGY, Balázs – SZENDE, Katalin (eds.), *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, Farrham 2009, s. 33–55.

³⁸ *Revaler Zollbücher und –quittungen des 14. Jahrhunderts*, ed. Wilhelm Stieda, Halle am Salle 1887.

³⁹ V této práci používám edici *Die nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom 13 bis 17 Jahrhundert*, ed. Wolfgang Schlüter, Dorpat 1911 (dále jen *Nowgoroder Schra*). Dále byly vydány edice *Die Nowgoroder Skra nach der Rigaer Handschrift*, ed. Wolfgang Schlüter, Jurjew (Dorpat) 1893; *Die Nowgoroder skra: nach der kopenhagener Handschrift mit Einleitung und Glossar*, ed. Hjalmar Alving, Göteborg 1918; nejnověji *Die mittelalterlichen Nowgoroder Schraen als digitale Edition*, in: *Das Gedächtnis der Hansestadt Lübeck*, Rolf Hammel-Kiesow (ed.), Lübeck 2005, 1 CD.

1225 a skládala se z devíti paragrafů.⁴⁰ V roce 1295 vznikla druhá redakce, do které byly zařazeny beze změny paragrafy předchozí redakce a dále doplněny o dalších 55 ustanovení. Třetí redakce byla vydána v roce 1325 a od prvních dvou se lišila pouze přidáním dalších šesti paragrafů. Čtvrtá redakce, která vznikla na začátku sedmdesátých let 14. století, už byla podstatně rozšířená na 119 paragrafů. Její součástí se staly závěry jednání německých obchodníků pobývajících v Novgorodě na dvoře svatého Petra, na jejichž základě měly být řešeny všechny jejich obchodní konflikty s Novgorodci. Po roce 1392 byla sepsána pátá redakce, která se původně skládala ze 140 paragrafů, ale později, zřejmě okolo roku 1466, byla ještě doplněna o další dva paragrafy.⁴¹ V listopadu 1494 byl na příkaz moskevského velkého knížete Ivana III. uzavřen novgorodský hanzovní kontor a svoji činnost mohl obnovit až po deseti letech. V souvislosti s jeho opětovným otevřením byla sepsána šestá redakce, kterou tvořilo 100 paragrafů. Stejný rozsah měla i poslední sedmá redakce, která vznikla v roce 1603.

Základními narativními prameny pro studium kontaktů mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem jsou ruské letopisy a livonské kroniky. Ruské letopisy představují pramenný žánr, který nemá ve středověkém dějepisectví střední a západní Evropy přímou obdobu, neboť v tomto případě nejde o klasickou analistiku, jak by napovídala název, spíše o jistou obdobu latinské kroniky, ovšem i tady existuje řada rozdílů. Vznikaly většinou jako *svody*, to znamená souhrnná zpracování již existujících textů nebo dílčích záznamů o významných událostech. Jejich tvorba nebyla výsledkem činnosti jediného autora, nýbrž řady neznámých literátů, kteří se podíleli na výběru textů, jejich zpracování a doplňování a sestavování nových letopisů, které byly později znovu přepracovávány a kompilovány, nebo používány jako zdroj informací pro další díla letopisného charakteru. Vydávány začaly být již před polovinou 19. století v rámci mnohasvazkové edice s názvem *Polnoje sobranije russkich letopisej*.⁴²

⁴⁰ Rozdělení ustanovení na paragrafy použil vydavatel pramene.

⁴¹ RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Novgorod i Ganza*, Moskva 2009, s. 93.

⁴² *Polnoje sobranije russkich letopisej* (dále jen PSRL).

Pro naše téma představují důležitý zdroj informací především novgorodské⁴³ a pskovské letopisy,⁴⁴ které vznikaly v prostředí, v němž se sledované kontakty uskutečňovaly, a to přímo v centru dění, ve městech, jež patřila mezi jejich hlavní aktéry. Díky specifickému charakteru tvorby letopisů máme dnes k dispozici celkem pět novgorodských letopisů a tři letopisy, sepsané v Pskově. Jejich vypovídací hodnota se mnohdy zásadně liší. Pro dějiny kontaktů rurikovských zemí s Pobaltím mají prvořadý význam první a čtvrtý novgorodský letopis. Zbylé letopisy buď pouze opakuji záznamy z předchozích dvou, nebo je podávají ve zkrácené formě. Nicméně také tyto práce si заслужují pečlivé studium, neboť jsou v nich zachyceny některé detaily, které jiné prameny neosahují, což samozřejmě přispívá k mnohostranějšímu pohledu na události, o nichž se v letopisech vypráví. Se stejnou situací se setkává badatel také v případě pskovských letopisů. Studium a komparací textů novgorodských a pskovských letopisů lze získat poměrně barvitý obraz kontaktů obyvatel Novgorodu a Pskova s Livonskem.

Pro počáteční kontakty Rusů s východním Pobaltím má svoji důležitost *Pověstí vremennych let*, známá také jako Nestorova kronika,⁴⁵ jejíž vyprávění je však dovedeno pouze do počátku 12. století. Přináší však svědectví o tom, že o východobaltský region měli zájem kyjevští vládci i další ruské subjekty již od konce 10. století.

Kontakty s Livonkem nepěstovaly pouze Novgorod a Pskov. Mezi další významná obchodní střediska, kam zajížděli kupci z Livonska, patřila města Smolensk, Polock nebo Vitebsk, která se ve 14. a na počátku 15. století stala součástí litevského velkoknížectví. Jejich kontakty s Livonskem jsou v počáteční fázi zachyceny v *Pověstí vremennych let* a později zejména v písemnostech, které byly vydány pod souhrnným názvem *Západoruské letopisy*.⁴⁶ Jedná se o souhrn méně rozsáhlých textů, které vznikaly v západních oblastech rurikovské domény a později na území litevského státu. V centru jejich pozornosti je samozřejmě v první řadě Litva a její elita, nicméně najdeme tu také zmínky o kontaktech zdejších rurikovských

⁴³ *Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov*, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva-Leningrad 1950; *Novgorodskaja pervaja letopis*, (PSRL, Tom III) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1841 (dále jen N1L); *Novgorodskaja vtoraja letopis*, (PSRL, Tom III) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1841; *Novgorodskaja tret'ja letopis*, (PSRL, Tom III) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1841 (dále jen N3L); *Novgorodskaja četvertaja letopis* (PSRL, Tom IV) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1848,; *Novgorodskaja pjataja letopis* (PSRL, Tom IV) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1848.

⁴⁴ *Pskovskije letopisi*, Tom I, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1941 (dále jen PL I); Tom II, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1955 (dále jen PL II).

⁴⁵ *Pověstí vremennych let*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Varvara Pavlovna Adrianova Peretc, Sankt-Petěrburg 1996 (dále jen PVL).

⁴⁶ *Zapadnorusskija letopisi* (PSRL, Tom 17), ed. Archeografičeskaja komissija, Sankt-Petěrburg 1907.

knížat s Pobaltím a později s Livonskem. Starší pasáže těchto letopisů byly psány rusky kyrilicí, texty ze 16. století přecházejí na polštinu psanou latinkou.

Osobitou skupinu letopisné tvorby představuje dvorské, takzvané oficiální letopisectví, jež vznikalo především na zakázku moskevského carského dvora Ivana IV. Hrozného. Jedná se o rozsáhlý soubor historických děl převážně letopisného formátu, které měly oslavit minulost i přítomnost velkého moskevského knížectví jako nové ruské země a zdůraznit jeho návaznost na raně středověkou Rus. Z tohoto okruhu byl využit *Sofijský první letopis* a *Nikonovský letopis*.⁴⁷ Při jeho studiu bylo třeba mít na paměti, že tvůrci těchto prací zpracovávali starší písemný materiál nejen na základě vlastních představ a literárních schopností, ale také pod silným vlivem formující se oficiální státní ideologie, jejímž cílem bylo mimo jiné zdůvodnit práva Moskvy na expanzi, jež je tradičně nazývána *sobiranije ruskich zemel*. Na druhé straně tento materiál obsahuje v jednotlivých případech pozoruhodné detaily k popisovaným událostem, jež nejsou zaznamenány v jiných, starších pramenech, přesto mohou – jak bude dále ukázáno – vycházet z reálného základu. To bylo důsledkem skutečnosti, že ti, kteří se tvorbě oficiálního dvorského letopisectví věnovali, měli k dispozici mnoho písemného materiálu, jenž byl v Moskvě za tím účelem shromážděn, a mohli tak doplnit do starších letopisných textů nové poznatky z rukopisů, které se však do dnešních dnů nedochovaly.

Specifickým písemným pramenem jsou nápisy na březové kůře. Archeologové jich nejvíce objevili v Novgorodě, ale nalezeny byly také během vykopávek v Pskově, Staré Ruse, Moskvě a v dalších východoevropských městech. Jejich význam spočívá v tom, že je psali obyvatelé pocházející téměř ze všech sociálních skupin, muži, ženy i děti. Obsah nápisů je tematicky poměrně rozsáhlý. Jedná se o soukromou korespondenci, umožňující nahlédnout do soukromého života tehdejších lidí, náboženské texty, hádanky a zařikávací formule nebo dětské kresby. Početnou skupinu nápisů tvoří soupisy vybraných naturálních daní z novgorodských zemí. Pro moji práci jsou důležité zejména evidenční záznamy o počtu vybraných kůží a kožešin, neboť dokládají, jak a v jakém množství Novgorodci získávali tuto velmi důležitou komoditu, o kterou měli eminentní zájem hanzovní kupci.⁴⁸

⁴⁷ *Sofijskaja pervaja letopis po spisku I. N. Carskogo*, (PSRL, Tom 39), eds. Viktor Ivanovič Buganov, Boris Michailovič Kloss, Moskva 1994; *Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju*, (PSRL, Tom 12), ed. Archeografičeskaja komissija, S.-Petěrburg 1901.

⁴⁸ ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – TICHOMIROV, Michail Nikolajevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1951 g.)*, Moskva 1953; ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – BORKOVSKIJ, Viktor Ivanovič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)*, Moskva 1963; JANIN, Valentin Lavrentjevič – ZALIZŇAK, Andrej Anatoljevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1984–*

Významným narativním pramenem livonské proveniencí je *Chronicon Livoniae* (*Livonská kronika*) Jindřicha z Lotyšska,⁴⁹ sepsaná v letech 1225 až 1227. Původ jejího autora zatím nebyl uspokojivě objasněn a historici vyslovili na toto téma několik hypotéz. Zatímco estonský badatel německého původu Paul Johansen byl přesvědčen, že Jindřich Lotyšský pocházel z říše, lotyšský historik Arverds Švābe se domnívá, že se narodil na území současného Lotyšska.⁵⁰ Nejnověji se objevil názor současné polské badatelky Maji Gašsowské, která tvrdí, že Jindřich Lotyšský pocházel z Estonska.⁵¹ Jistě víme jen to, že Jindřich byl vychováván v klášteře Segeberg v Holštýnsku, kde pobývali mimo jiné také chlapci, kteří byli odvezeni z Pobaltí. Kontaktem s nimi by se dalo vysvětlit, odkud pocházely Jindřichovy podivuhodné znalosti pobaltských jazyků. Později Jindřich působil jako misionář v Livonsku, účastnil se kolem třiceti tažení a sloužil jako pomocník a tlumočnický papežského legáta Viléma z Modeny a později Balduina z Alna. Svoji kroniku sepsal na základě vlastních zážitků a podle vyprávění současníků.

Dílo zachycuje počáteční období formování livonského státu v letech 1180 až 1227. Autor se zaměřil na činnost prvních dvou livonských biskupů Meinharda a Bertholda, a poté na biskupa Alberta, zakladatele Rigy a řádu mečových rytířů. Hlavní pozornost je věnována boji řádových rytířů s Esty a Litevci. Pro naši práci jsou důležité jeho poznámky o vztazích obyvatel Livonska k rurikovským knížatům z Polocka, Smolenska, Pskova a Novgorodu a o působení těchto knížat ve službách řížského biskupa a řádu.

Ve 13. století vznikla v Livonsku *Livländische Reimchronik* (*Livonská rýmovaná kronika*).⁵² Její autor je neznámý a všechny pokusy o jeho identifikaci nebyly zcela průkazné. Dnes panuje všeobecná shoda v tom, že autor kroniky byl vysokým představitelem livonské

1989 godov), Moskva 1993; ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrentějevič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1958–1961 gg.)*, Moskva 1963; ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrentějevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1962–1975 godov)*, Moskva 1978.

⁴⁹ *HENRICI Chronicon Livoniae*, (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumenti Germaniae historici), eds. Leonid Arbusow, Albert, Bauer, Hannovere 1955.

⁵⁰ JOHANSEN, Paul, Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 1, Heft 1, Neue Folge 1953, s. 10–11; ŠVĀBE, Arverds, *Latvijas vēsture*, Rīga 1990, s. 13, 107.

⁵¹ GAŠSOWSKA, Maja, *Kronika Heinricha von Lettland o podboju i chrystianizacji Inflant*, in: ROSIKA, Stanisław – WISZEWSKI, Przemysław (eds.), *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, Wrocław 2005, s. 130–131.

⁵² *Livländische Reimchronik*, ed. Leo Meyer, Paderborn 1876, reprint: Hildesheim 1963.

větvě Řádu německých rytířů, pohyboval se v úzkém okruhu livonského mistra, v jeho službách jednal s velmistrem řádu a pobýval rovněž ve Svaté zemi. Díky tomuto postavení měl snadný přístup do řádového archivu. Navzdory tomu jsou za nejcennější pasáže kroniky považovány záznamy vztahující se k přelomu osmdesátých a devadesátých let 13. století. Pro starší období vycházel ze starších pramenů, mimo jiné také z díla Jindřicha z Lotyšska a z ústní tradice.

3. Vztahy Novgorodu a Pskova s Livonskem v historiografii

Bibliografie k dějinám Livonska, jeho vztahů se sousedními rurikovskými zeměmi a vzájemného soužití jeho obyvatel je mimořádně rozsáhlá. Již v 19. století se věnovali tomuto tématu zejména ruští a němečtí badatelé a publikovali první specializované práce o německých dvorech v Novgorodě a dalších městech a rozvoji rusko-livonského obchodu.

V ruské historiografii zaměřili svoji pozornost na dějiny Pobaltí a Livonska tak významní historici, jako byli Nikolaj Michailovič Karamzin, Sergej Michailovič Solovjev a Vasilij Osipovič Ključevskij.⁵³ Ve svých rozsáhlých syntézách ruských dějin prezentovali Livonsko jako jeden z vnějších faktorů, které ovlivňovaly vývoj v severozápadní Rusi. V. O. Ključevskij v této souvislosti vyzdvihl význam pozdějšího vzniku livonského státu na počátku 13. století. Podle jeho názoru umožnil tento průběh událostí nerušený dvousetletý vývoj směřující k novgorodské „*bojarské republice*.“⁵⁴ První ruskojazyčná práce, která byla speciálně věnována dějinám Pobaltí, nevznikla zásluhou profesionálního historika, nýbrž technického inženýra Jevgrafa Vasiljeviče Češichina, který více než dvacet let prožil v Rize.⁵⁵ Ve svém útlém spisu stručně nastínil dějiny Livonska od vzniku státu až po definitivní připojení jeho bývalého území k ruskému impériu na vlády cara Petra I. Hlavním mottem Češichinovy práce byla myšlenka nevyhnutelnosti připojení Pobaltí k Rusku, jež byla důsledkem téměř totožných klimatických, hydrologických a geografických podmínek, které přispěly „*k absenci přirozených hranic a vzniku podobného způsobu života lidí v těchto oblastech* [Pobaltí a na severozápadě východní Evropy, pozn. autora]“.⁵⁶

V roce 1889 vydal svoji práci k dějinám Pobaltí v německém jazyce přední editor historických dokumentů Leonid Arbusov starší. Ještě v témže roce následovalo druhé a v roce 1908 třetí vydání, později byla jeho práce přeložena do ruštiny.⁵⁷ Arbusov se plně soustředil na

⁵³ KARAMZIN, Nikolaj Michajlovič, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, reprintnoje vosproizvedenije izdanija pjatogo (Sanktpetěrburg 1842–1844), vypuščennoje v trech knigach s priloženijem Ključa Pavla Michajlovič Strojjeva, Moskva 1988; SOLOVJEV, Sergej Michajlovič, *Sočiněnija*, Kniga III. *Istorija Rossiji s dřevnějšich vremen*, Tom 5, Moskva 1989; KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Russkaja istorija. Polnyj kurs lekcij*, Tom 1, Moskva 2002.

⁵⁴ KLJUČEVSKIJ, V.O., *Russkaja istorija...*, s. 411.

⁵⁵ ČEŠICHIN, Jevgraf Vasiljevič, *Kratkaja istorija Pribaltijskogo kraja*, Riga 1894.

⁵⁶ ČEŠICHIN, J.V., *Kratkaja istorija...*, s. 1.

⁵⁷ ARBUSOW, Leonid (sen.), *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Riga 1908; ARBUSOW, Leonid (sen.), *Očerki istoriji Lifljandiji, Estljandiji i Kurljandiji*, Sankt-Petěrburg 1912. O čtvrté vydání této práce se

chronologicky koncipovaný výklad jak vnitřního vývoje Livonska, tak jeho zahraniční politiky, které doplnil exkurzy o složení společnosti ve středověkém livonském státě a jeho kulturním vývoji. Češichinův závěr o nevyhnutelnosti připojení Pobaltí k Rusku nijak nekomentoval. V práci otce pokračoval Leonid Arbusow mladší, který se věnoval vedle editorské činnosti dějinám Livonska a jeho obyvatel a průběhu německého osídlování Pobaltí.⁵⁸

Práce úzce zaměřené na dějiny rusko-livonského obchodu a některé aspekty vzájemného soužití Rusů a Němců začaly v Rusku vycházet od poloviny 19. století. Zvláštní pozornost badatelé věnovali smlouvě z roku 1270, jejíž obsah je neocenitelným zdrojem informací o cestování do Novgorodu a každodenních stycích Rusů a Němců.⁵⁹ Andrej Nikitskij se ve svém příspěvku zabýval úlohou novgorodského vladyky (arcibiskupa) při řešení konfliktů mezi Němci a Rusy v první polovině 15. století. V těchto sporech byl vladyka poslední, kdo díky svému úřadu a autoritě mohl uklidnit zjitřené vášně mezi znepřátelenými stranami.⁶⁰ Počátkem 20. století se pozornost ruských badatelů zaměřila na předpisy dvora svatého Petra, *Nowgoroder Schra*, jako na zdroj poznání každodenního života Němců v Novgorodě, což se stalo podnětem k vydání prvních edicí tohoto pramene v ruském překladu.⁶¹

Obchodu rurikovských zemí, zejména Novgorodu a Smolenska, s hanzovními kupci se věnoval ve speciální monografii Michail Nikolajevič Berežkov.⁶² V sedmi kapitolách nastínil obchodní kontakty středověké Rusi v časovém rozmezí od 8. století až do uzavření hanzovního kontoru v Novgorodě v listopadu 1494. Berežkov ve své práci konstatoval, že obchodní styky se západními kupci byly v celé řadě případů výhodné jak pro vyšší vrstvy novgorodského obyvatelstva a městskou obec jako celek, tak pro německé kupce, a to bez ohledu na časté konflikty, které obchod provázely. Autor se však kategoricky ohradil proti tvrzení německých

zasloužil Leonid Arbusow mladší. ARBUSOW, Leonid (sen.), *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Vierte, verbesserte und ergänzte Auflage. Aufgrund des vom Verfasser hinterlassenen Materials besorgt durch Leonid Arbusow (jun.), Riga 1918. Ruské vydání z roku 1912 vyšlo jako reprint v roce 2009. ARBUSOV, Leonid, *Očerki istoriji Ljfljandiji, Estljandiji i Kurljandiji*, Moskva 2009.

⁵⁸ ARBUSOW, Leonid (jun.), *Die altlivländischen Bauerrechte*, Riga 1924; ARBUSOW, Leonid (jun.), *Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert*, in: *Baltische Lande*, Band 1. *Ostbaltische Frühzeit*, Leipzig 1939.

⁵⁹ ANDREJEVSKIJ, Ivan Jefimovič, *O dogovore Novagoroda s německimi gorodami i Gotlandom, zaključennom v 1270 godu*, Sankt-Petěrburg 1855.

⁶⁰ NIKITSKIJ, Andrej, *Otnošenija Novgorodskogo vladyki k německomu kupečestvu po novym dannym*, in: *Žurnal ministěrstva Narodnogo prosveščenija*, Tom CCXXVIII, Sankt-Petěrburg 1883, s. 1–15.

⁶¹ TAL, Pavel, *Tretja novgorodskaja Skra (okolo 1325). Těkst i ruskij perevod*, Moskva 1905.

⁶² BEREŽKOV, Michail Nikolajevič, *O torgovle Rusi s Ganzoj do konca XV veka*, Sankt-Petěrburg 1879.

badatelů, že hanzovní kupci přivezli do Novgorodu plody evropské civilizace a kultury.⁶³ Podle jeho názoru nepomýšleli tito obchodníci ani v nejmenším na to, že by se měli stát nositeli kultury. Z materiálního hlediska rozhodně nepředstavoval dovoz drahocenných látek a oděvů nebo vína pronikání západoevropské kultury do ruského prostředí.⁶⁴

Významnější studie, monografie a pramenné edice k dějinám Hanzy a jejích politických a obchodních vztahů s rurikovskými zeměmi se začaly v SSSR vydávat po druhé světové válce. Michail Pavlovič Lesnikov se ve svých statích zaměřil na studium obchodních kontaktů Pobaltí se severoněmeckými městy a Flandrami.⁶⁵ Jeho stěžejní prací je edice korespondence lübeckého obchodníka Hildebranda Veckinchusena, jež je mimo jiné neocenitelným zdrojem informací o rozsáhlých kontaktech významné patricijské rodiny, přičemž tyto kontakty se neomezovaly výhradně na oblasti, v nichž dominovala Hanza.⁶⁶

Zásadní studie k dějinám rusko-livonských diplomatických a obchodních vztahů publikovala N. A. Kazakova.⁶⁷ Dodnes je badateli, a to i zahraničními, vysoce ceněna její monografie o vztazích mezi Novgorodem, Pskovem, livonským řádem a Hanzou od konce 14. století do začátku 16. století.⁶⁸ Ruská badatelka se v této práci pokusila dokázat, že obě města

⁶³ M. N. Berežkov měl především na mysli práce SARTORIUS, Georg Friederich, *Geschichte des hanseatischen Bundes*, Band 1–3, Göttingen 1802–1808; HERMANN, Ernst, *Beiträge zur Geschichte des Rissischen Reiches*, Leipzig 1913; RIESENKAMPF, N. G., *Der Deutsche Hof zu Nowgorod bis zu seiner Schliessung durch Iwan Wassiljewitsch III. im Jahre 1494*, Dorpat 1854.

⁶⁴ BEREŽKOV, M. N., O trgovle Rusi s Ganzoj..., s. III–X.

⁶⁵ LESNIKOV, Michail Pavlovič, Ganzejskaja trgovlja pušninoj v načale XV veka, in: *Učenyje zapiski Moskovskogo gorodskogo pedagogičeskogo instituta im. V. P. Potěmkina*, Tom VIII, Moskva 1948, s. 61–93; LESNIKOV, Michail Pavlovič, Torgovye snošenija Velikogo Novgoroda s Tevtonskim orděnom v konce XIV i načale XV v., in: *Istoričeskije zapiski*, Tom 39., Moskva 1952, s. 259–278; LESNIKOV, Michail Pavlovič, Někotorye voprosy baltijsko-niderlandskoj trgovli chlebom v konce XIV–načale XV vekov, in: *Srednije veka*, Tom VII, Moskva 1955, s. 112–134; LESNIKOV, Michail Pavlovič, Die livländische Kaufmannschaft und ihre Beziehungen zu Flandern am Anfang des 15. Jahrhunderts, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Band VI, 1958, Heft 2, s. 285–303; LESNIKOV, Michail Pavlovič, Lübeck als Handelsplatz für Osteuropawaren im 14. Jahrhundert, in: *Hansische Studien. Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag*, Berlin 1961, s. 273–292.

⁶⁶ LESNIKOV, Michail Pavlovič, *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmannes Veckinchusen*, Berlin 1973.

⁶⁷ KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Rus i Livonija 60-ch–načala 90-ch godov XV veka, in: ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič – PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič (eds.), *Meždunarodnyje svjazi Rossii do XVII v.*, Moskva 1961, s. 306–338; KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Russko-ganzejskij dogovor 1487 goda, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 10, Novgorod 1961, s. 217–226; KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Russko-livonskije dogovory 1509 g., in: *Vspomogatělnyje istoričeskije discipliny*, Tom IV, Leningrad 1972, s. 193–213; KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Livonskije i ganzejskije istočniki po vnutripolitičeskoi istorii Rossii v konce XV–načale XVI veka, in: *Vspomogatělnyje istoričeskije discipliny*, Tom VII, Leningrad 1976, s. 148–166.

⁶⁸ KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija...*

musela často čelit agresivní politice řádu německých rytířů, kteří v řadě případů spoléhali na spojenectví s Litvou. V oblasti obchodních vztahů to byla zejména ruská strana, která se snažila do obchodních dohod prosadit podmínky, které měly narušit monopolní postavení Hanzy a zrovnoprávnit ruské kupce s jejich německými partnery. N. A. Kazakova dospěla k závěru, že teprve připojení Velikého Novgorodu k moskevskému státu a nekompromisní politika velkého knížete Ivana III. vůči Hanze vedla k prosazení všech ruských požadavků rovnoprávného postavení novgorodských a pskovských kupců.

Řadou významných prací přispěla k výzkumu dějin rusko-livonských vztahů další ruská badatelka Anna Leonidovna Chroškevič. Její práce pojednávají o novgorodském a pskovském obchodování s hanzovními kupci nejen v domácím prostředí, ale také v Livonsku. Důležitá je zejména její monografie o obchodních kontaktech Novgorodu s Pobaltím a západní Evropou ve 14. a 15. století.⁶⁹ Autorka se rovněž věnovala obchodním kontaktům Rigy s městy ležícími na řece Daugavě, a to v první řadě s Polockem.⁷⁰

Novgorodské vztahy se západní Evropou v období středověku a raného novověku, kupecké dvory zahraničních obchodníků a život německých kupců v Novgorodě jsou hlavními tématy prací archeoložky Jeleny Aleksandrovny Rybiny. Dějiny novgorodského zahraničního obchodu zdokumentovala v několika monografiích, v nichž využila výsledky archeologického, historického i lingvistického výzkumu. Archeologické nálezy v podobě mincí, zbytků látek či kovových a skleněných výrobků v usedlostech obyvatel Novgorodu dokládají rozsáhlé obchodní kontakty Novgorodu nejen se severní a západní Evropou, ale také s Předním Východem. Archeologie rovněž zčásti přispívá k poodhalení úskalí pobytu hanzovních obchodníků ve městě. Hlavním zdrojem informací jsou dochované písemné prameny, které badatelce umožnily zachytit poměrně pestrý obraz života cizích obchodníků v Novgorodě.⁷¹

⁶⁹ CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, Russische Partner und Gegner der Hanse, in: KATTINGER, Detlef – WERNICKE, Horst – WERLICH, Ralf-Gunnar (eds.), *Akteure und Gegner der Hanse: zur Prosopografie der Hansezeit*, Weimar 1998, s. 307–316; CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, *Russkoje gosudarstvo v sisteme meždunarodnych otnošenij konca XV–načala XVI v.*, Moskva 1980, s. 47–66; CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, *Torgovlja Velikogo Novgoroda s Pribaltikoj i Zapadnoj Evropoj v XIV–XV vekach*, Moskva 1963.

⁷⁰ CHOROSCHKEWITSCH, Anna Leonidovna, Die Polozker Urkunden aus dem ehemaligen Stadtarchiv Riga als Quelle zur Geschichte der russisch-hansischen Beziehungen am Ende des 15. Jahrhunderts, in: *Neue Hansische Studien*, Berlin 1970, s. 29–57.

⁷¹ RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Archeologičeskije očerki istorii novgorodskoj torgovli X–XIV vv.*, Moskva 1978; RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Inozemnyje dvory v Novgorodě XII–XVII vv.*, Moskva 1986; RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Novgorod i Ganza*, Moskva 2009.

Rusko-livonskými vztahy se v současné době intenzivně zabývá Marina Borisovna Bessudnova, která působí na univerzitě v Lipecku. Její badatelský zájem se koncentruje především na období konce 15. a začátku 16. století, to znamená období po připojení Novgorodu k moskevskému státu za vlády velikého knížete Ivana III. Ruská historička interpretuje tento časový úsek jako dobu vzájemného neporozumění, jež panovalo mezi představiteli Livonska a Novgorodu, respektive zástupci moskevského velikého knížete, v politických záměrech, a její vyústění vidí ve válce, která vypukla roku 1501 a byla ukončena roku 1503. Téma rusko-livonských dohod, které řešily politické a obchodní problémy, autorka využívá pouze pro dokreslení celkové vzrůstající nedůvěry mezi oběma stranami.⁷² Pro moji práci je přínosná její publikace, která zahrnuje překlady vybrané korespondence německých kupců pobývajících v Novgorodě s městskými radami v Dorpatu, Revalu, Rigy a některých dalších hanzovních měst. Bessudnova použila v názvu poněkud neobvyklé označení „*ruská Hanza*“, neboť v odborné literatuře se o Hanze píše téměř výlučně jako o německém společenství. M. B. Bessudnova to vysvětluje existencí specifických podmínek, které panovaly na Rusi a v ruských městech a které museli němečtí obchodníci akceptovat a přizpůsobit se jim, pokud chtěli udržovat s ruskými partnery dlouhodobější obchodní styky. To z německých kupců, kteří se specializovali na obchod v Novgorodě a také v Pskově, dělalo v rámci Hanzy zvláštní skupinu. Z tohoto důvodu se autorka domnívá, že je použité označení je zcela na místě.⁷³

Mezi přední znalce dějin rusko-livonských obchodních vztahů patřil německý historik a právník Leopold Karl Goetz, který publikoval výsledky svého bádání ve dvou objemných dílech počátkem 20. století. V první práci se zaměřil na důkladnou analýzu rusko-livonských dohod, které byly uzavřeny v období od konce 12. století do začátku 16. století.⁷⁴ Autor smlouvy chronologicky uspořádal a rozdělil je podle geografického hlediska na dohody platné v novgorodské oblasti a dohody z oblasti Daugavy. V rámci těchto dvou hlavních kapitol dále vydělil smlouvy základní a speciální. Mezi ty základní zařadil smlouvy z obou oblastí, které byly uzavřeny do konce 13. století, neboť obsahovaly ustanovení o svobodě cestování a obchodu, právním postavení a řešení konfliktů, která se stala nedílnou součástí všech dalších

⁷² BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Rossija i Livonija v konce XV veka. Istoki konflikta*, Moskva 2015; BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Specifika i dinamika razvitija ruskko-livonskich protivorečij v posledněj treti XV veka*, Lipeck 2016.

⁷³ BESSUDNOVA, Marina Borisovna, „*Russkaja Ganza*“. *Žižň německogo podvorja v Novgorodě, 1346–1521 gody. Pisma i materialy*, Sankt-Petěrburg 2019, s. 5.

⁷⁴ GOETZ, Leopold Karl, *Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters*, Hamburg 1916.

dohod. Speciální smlouvy uzavřené v následujících stoletích vycházely podle jeho názoru z prvních rusko-livonských dohod a byly doplňovány novými podmínkami v závislosti na momentální politické situaci, případně reagovaly na vývoj v obchodních vztazích.

V další práci L. K. Goetz zúročil bohatý materiál při výkladu dějin rusko-livonského obchodu ve středověku.⁷⁵ Základní dělení podle geografického hlediska vycházelo z jeho předchozí práce, ale zásadní rozdíl spočíval v tom, že jednotlivé podkapitoly autor dělil podle druhu zboží, přičemž se zvlášť zaměřil na komodity dovážené do rurikovských zemí a komodity exportované na Západ, a doprovodných jevů, které provázely rusko-livonské obchodní kontakty. Mezi nejzávažnější aspekty patřilo cestování a jeho úskalí, námořní pirátství, ozbrojené přepady obchodníků na řekách a pozemních cestách, řešení konfliktů obchodního i soukromého charakteru. Vývoj rusko-livonského obchodu představil na pozadí vnitřních konfliktů v rámci Hanzy, sporů o prvenství v obchodu s Novgorodem, Pskovem a dalšími městy mezi Lübeckem, Gotlandem a livonskými městy a rostoucí konkurence zejména holandských a anglických obchodníků. Postupný úpadek vlivu Hanzy v obchodu s východní Evropou spatřoval mimo jiné v likvidaci novgorodské samostatnosti a posílení moskevského státu za vlády Ivana III., neboť oba faktory silně narušily několik století budované obchodní kontakty. Vysoce erudovaný autor se však neubráníl některým nepřesným závěrům, které byly diktovány spíš potřebami doby, v níž jeho práce vznikaly, než snahou o vědeckou objektivitu. Podle německého badatele byla obchodní aktivita jednoznačně na straně německých obchodníků a uzavřené smlouvy byly koncipovány tak, aby vyhovovaly potřebám Němců, kteří přijížděli do Novgorodu, Pskova a dalších měst za obchodem.

Německý badatel Paul Johansen, který pocházel z Estonska, kde až do roku 1939 pracoval jako archivář v Městském archivu v Tallinnu, se přednostně zabýval středověkými a raně novověkými dějinami Estonska, mimo jiné také kontakty Livonska s Hanzou a s rurikovskými zeměmi. Jeho závěry v tomto směru závěry byly dlouhou dobu akceptovány jak německými, tak sovětskými odborníky. P. Johansen se domníval, že ruské země měly pro obchodní úspěch Hanzy rozhodující význam. K tomuto úspěchu v mezinárodním dálkovém obchodu podle jeho mínění přispíval stále velký zájem západoevropských movitých zákazníků

⁷⁵ GOETZ, Leopold Karl, *Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters*, Lübeck 1922.

o zboží, které odsud pocházelo a jehož výhradním dodavatelem bylo ve středověku hanzovní společenství.⁷⁶

V současnosti patří k předním znalcům dějin německých kontaktů s Pobaltím a rurikovskými zeměmi ve středověku a raném novověku N. Angermann. Již před lety vyslovil názor, který vybočoval z dosavadní koncepce německo-ruských vztahů. Podle jeho názoru není totiž možné řadit obchodní kontakty Smolenska, Polocka a Vitebska s německými kupci do kategorie rusko-německého obchodu, protože se tato starobylá ruská města stala v průběhu 14. a 15. století součástí litevského velikého knížectví. Nic na tom nemění ani skutečnost, že obchodní partneři ve zmíněných městech byli nadále v hanzovních pramenech označováni jako *Russen*. Navíc právě v této době začala etnogeneze běloruského národa.⁷⁷ Tuto koncepci vyjádřil i v pozdějším období více než výmluvným názvem svého příspěvku ve sborníku, vydaném na počest sedmdesátých narozenin A. L. Choroškevič, jehož český překlad zní *Ruští a běloruští kupci ve středověkém Livonsku*.⁷⁸

⁷⁶ JOHANSEN, Paul, *Novgorod und die Hanse*, Lübeck 1953; JOHANSEN, Paul, Der hansische Rußlandhandel, insbesondere nach Novgorod, in kritischer Betrachtung, in: VON BRANDT, Ahasver – JOHANSEN, Paul-VAN WERVEKE, Hans-KUMLIEN, Kjell-KELLENBENZ, Hermann (eds.), *Die Deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West*, Wiesbaden 1963, s. 39–58.

⁷⁷ ANGERMANN, Norbert, Die Hanse und Rußland, in: *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten. 12.–17. Jahrhundert, Ausstellung des kölnischen Stadtmuseums 9. Juni – 9. September 1973*, Köln 1973.

⁷⁸ ANGERMANN, Norbert, Russkije i belorusskije kupcy v sredněvekovej Livonii, in: JURASOV, Andrej Viktorovič (ed.), *Ot Drevněj Rusi k Rossii novogo vremeni. Sbornik statěj: K 70-letiju Anny Leonidovny Choroškevič*, Moskva 2003, s. 264–271.

I. Novgorod, Pskov a Livonsko

1. Politický rámec historického vývoje

Země ležící na severovýchodním pobřeží Baltského moře byly již od raného středověku cílem výprav vikingů ze Skandinávie, a to zejména z dnešního Švédska. V 9. až 11. století sloužily tyto oblasti severským nájezdníkům jako tranzitní země pro jejich další plavby do vnitrozemí. Po velkých řekách směřovali do nitra východní Evropy a odsud dále na jih až do Kaspického moře a zdejších obchodních center nebo později do Černého moře a do Konstantinopole. Kromě toho se početné skupiny Seveřanů usazovaly ve východním Pobaltí. O vikingském osídlování teritoria současných pobaltských republik svědčí bohaté archeologické nálezy artefaktů, které jsou jednoznačně skandinávského původu.⁷⁹ Po stopách vikingů se od přelomu 11. a 12. století vydávali obchodníci ze švédského ostrova Gotlandu, kteří byli v krátké době následováni kolegy ze severoněmeckých přímořských oblastí. V Pobaltí od místních kmenů získávali med, vosk, kožešiny a již ve starověku tolik ceněný jantar. Své zboží pak nabízeli na trzích ve Skandinávii a v rodících se severoněmeckých městech a při této příležitosti se dostaly do širšího povědomí zprávy o zemích ve východní Evropě a jejich pohanských obyvatelích.⁸⁰

Livonsko, které bylo ve středověku pojmenováno podle kmene Livů, kteří sídlili na březích řeky Daugavy⁸¹ při jejím ústí do Rižského zálivu a s nimiž se ve druhé polovině 12. století setkali obchodníci a misionáři na svých výpravách nejdříve, bývá označováno jako země „na konci křesťanstva.“⁸² Navzdory tomu se nejednalo o liduprázdnou oblast a četní nájezdníci

⁷⁹ RADIŇŠ, Arnis, Vztahy Pobaltí a Skandinávie od 7. do 12. století ve svědectví písemných a archeologických pramenů, in: JAN, Libor – KOSTRHUN, Petr – NERUDOVA, Zdeňka (eds.), *Svět tajemných Baltů*, Brno 2013, s. 73–81; SPEKKE, Arnolds, *Latvijas vēsture*, Rīga 2008, s. 72–92.

⁸⁰ O podílu kupců na objevování Pobaltí viz ZIMÁK, Alexandr, *Hanza. Obrazy z dějin severského námořního obchodu*, Praha 2002, s. 32–34; ŠVEC, Luboš – MACURA, Vladimír – ŠTOL, Pavel, *Dějiny pobaltských zemí*, Praha 1996, s. 23; DOLLINGER, Philippe, *Dzieje Hanzy (XII–XVII wiek)*, Gdaňsk 1975, s. 38–40; BENNINGHOVEN, Friedrich, *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*, Hamburg 1961, s. 19–27; ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Līflandii...*, s. 15.

⁸¹ Ruský Západní Dvina.

⁸² MISĀNS, Ilgvars, Středověké Livonsko: řád, města, venkovské obyvatelstvo, in: JAN, Libor – KOSTRHUN, Petr – NERUDOVA, Zdeňka (eds.), *Svět tajemných Baltů*, Brno 2013, s. 123. Geografický název Livonsko (latinsky *Livonia*, německy *Liefland*, polsky *Inflanty*) původně označoval území rozprostírající se na východ od Rižského zálivu podél řeky Daugavy až po její střední tok a oblasti, které ležely od této řeky na sever. Dnes lze toto území zhruba vymezit severní částí Lotyšské republiky a jihem Estonské republiky. V pozdějších dobách se v souvislosti s rozšiřováním řádového panství Livonskem nazývalo Kuronsko (západ Lotyšské republiky) a celé Estonsko.

a kolonisté, kteří následovali výpravy vikingů do Livonska, se stali živým dokladem, že nikdy nestála stranou zájmu obyvatel evropského západu ani východu. Sídly zde baltské kmeny Kurů, Latgalů, Zemgalů, Sélů nebo Litevců a ugrofinské kmeny Livů a Estů⁸³. Ještě před začátkem křížových výprav se na teritoriu Livonska usazovali Švédové, od 12. století osídlovali jižní povodí Daugavy až po její střední tok Rusové a pronikali sem také Litevci. Příchod účastníků křížových výprav na konci 12. století přilákal do Livonska zástupy nových obyvatel z německojazyčných zemí, Dánska a Finska. Livonsko se tak stalo teritoriem s multietnickým osídlením, které bylo ve středověku vnímáno jako země imigrantů. Z tohoto důvodu může být také označována jako kolonie.⁸⁴

První pokus o christianizaci kmenů ve východním Pobaltí podnikl holštýnský augustinián Meinhard ze Segebergu, jenž v roce 1184 vybudoval kostel v Ikškile⁸⁵ a o dva roky později byl jmenován prvním livonským biskupem se sídlem v této lokalitě.⁸⁶ Po Meinhardově smrti roku 1196 se jeho nástupcem stal Bertold, který však záhy, v roce 1198, padl v boji s Livy. Navzdory podpoře ze strany římské kurie, která proti pobaltským kmenům vyhlásila dvakrát, roku 1193 a 1198 křížové tažení, se nesetkalo úsilí obou biskupů s výraznějším úspěchem. Ukázalo se, že bez širší podpory světské a duchovní moci, zajištěného zázemí v dobytých oblastech a propracovanějšího systému křesťanských misí, je každá další výprava předurčena k nezdaru.

Kýženého úspěchu dosáhla teprve třetí křížová výprava, kterou vedl biskup Albert von Buxhoevden.⁸⁷ Biskup Albert zapojil do přípravy křížového tažení vedle papežské kurie, u které dosáhl zasvěcení celé oblasti Panně Marii a zrovnoprávnění jejího významu se Svatou zemí, také římského krále Filipa Švábského a dánského krále Knuta VI. Pro německou a švédskou šlechtu se tažení proti pobaltským kmenům stalo náhradou za strastiplnou cestu do Svaté země.⁸⁸

⁸³ Ruské letopisy znají Esty pod etnonymem Čud'.

⁸⁴ SELART, Anti, Sie kommen, und sie gehen. Centrale Orte, Randgebiete und die Livländer im Mittelalter, in: SELART, Anti – THUMSER, Matthias (eds.), *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter*, Köln, Weimar, Wien 2017, s. 30–31.

⁸⁵ Německy Uexküll. Kostelík byl vybudován na ostrově uprostřed řeky Daugavy.

⁸⁶ Vedle titulu livonský biskup je rovněž správná titulatura uexküllský (ikškilský) biskup. ANGERMANN, N., Meinhard... s. 6–7; ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, přílohy, s. 284–293.

⁸⁷ Uvádí se také jako Albert von Appeldern. ADAM, Petr, *Němečtí rytíři*, Svitavy 1998, s. 26.

⁸⁸ ŠVEC, L. – MACURA, V. – ŠTOL, P., *Dějiny pobaltských zemí*, s. 25. Zrovnoprávnění Livonska s Palestinou z hlediska účasti na křížové výpravě mělo zřejmě přilákat na Albertovu křížovou výpravu více účastníků, neboť

Na jaře roku 1200 se účastníci výpravy vylodili v ústí řeky Daugavy a odrazili všechny útoky Livů. Jejich první základnou se stala obchodní stanice gotlandských kupců v Ikškile, kde se jim podařilo přečkat první těžké měsíce pobytu. Biskup Albert ji však považoval za nevhodnou k trvalému užívání, a proto v následujícím roce založil na soutoku říčky Rigy a Daugavy pevnost Rigu. V představách zakladatele měla být Riga především biskupskou rezidencí a odrazovým můstkem pro christianizaci Pobaltí.⁸⁹

Zdárný průběh christianizace znehodnocovala dosavadní praxe, kdy křižáci ze západoevropských zemí pobývali v Livonsku pouze od jara do podzimu a poté se vraceli do svých domovů.⁹⁰ S úmyslem odstranit každoroční nákladné verbování rytířů a zajistit celoroční vojenskou kontrolu nad dobytým územím a nad průběhem christianizace místního obyvatelstva přistoupil biskup Albert v roce 1202 k založení řádu mečových rytířů.⁹¹ Rytíři se řídili regulami řádu templářů a byli podřízeni rižskému biskupovi.⁹² V jejich čele stál livonský mistr.⁹³ Jeho členové se dělili do tří skupin: první tvořili bratři – rytíři, kteří měli právo vybírat ze svého středu řádového mistra, druhou skupinu tvořili bratři – kaplani, plnící duchovní službu, a ve třetí skupině byli bratři – pomocníci, kteří vykonávali pomocné práce, sloužili v řádovém vojsku jako pěšáci nebo zastávali nižší administrativní funkce v řádové správě.⁹⁴

v době nejvypjatějších bojů s pobaltskými kmeny žil latinský Západ křížovými výpravami do Svaté země: třetí křížová výprava proběhla v letech 1189 až 1193, čtvrtá křížová výprava v letech 1202 až 1204.

⁸⁹ FÜLBERTH, Andreas, *Riga. Kleine Geschichte der Stadt*, Köln – Weimar – Wien 2014, s. 17–27; STEPERMANIS, Margers (ed.), *Riga: Očerki po istorii goroda*, Riga 1967, s. 26.

⁹⁰ STEPERMANIS, M., *Riga...*, s. 27.

⁹¹ Oficiální název řádu zněl *Fratres militiae Christi* (též *Milites Christi de Livonia*). V historické literatuře je používán název řád mečových rytířů, který se odvozuje od řádového oděvu – na bílém plášti byl na levé straně našit červený tlapatý kříž, pod jehož spodním ramenem byl meč stejné barvy. Po roce 1237 zněl oficiální název řádu *Fratres de domo sanctae Mariae Theutonicorum Jerusalemimana per Livoniam*. Pro zjednodušení budou v dalším textu používány názvy livonský řád a livonští rytíři.

⁹² K dějinám řádu mečových rytířů viz BUNGE, Friedrich Georg von, *Der Orden der Schwertbrüder. Dessen Stiftung, Verfassung und Auflösung*, Leipzig 1875; BENNINGHOVEN, Friedrich, *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres militie Christi de Livonia*, Köln – Graz 1965.

⁹³ Prvním livonským mistrem byl v letech 1204 až 1209 Winnie von Rohrbach. Po roce 1237 oficiální titul zněl *magister provincialis*, užívalo se rovněž označení řádový mistr. Pro zjednodušení bude v dalším textu používáno označení livonský mistr.

⁹⁴ LEWANDOWSKI, Jan, *Historia Estonii*, Wrocław 2002, s. 27. F.G. von Bunge uvádí ještě čtvrtou skupinu, takzvané řádové spolubratry. Většinou se jednalo o již ženaté muže bez ohledu na jejich sociální postavení. Řádoví spolubratři měli právo účasti na řádových bohoslužbách, mohli být pohřbeni na řádových hřbitovech a v řádových kostelech za ně mohly být slouženy zádušní mše. BUNGE, F. G. von, *Der Orden der Schwertbrüder...*, s. 33.

Řád mečových rytířů dosáhl od svého vzniku do spojení s řádem německých rytířů, to znamená v letech 1202 až 1237, řady vojenských úspěchů, v jejichž důsledku se podařilo vybudovat a christianizovat jádro livonského státu. Toto období lze rozdělit na tři fáze. První fáze zahrnuje léta 1202 až 1208 a je charakterizována budováním řádové struktury, které bylo doprovázeno boji s Livy a Latgaly. V průběhu druhé fáze, vymezené léty 1208 až 1224, podnikali řádoví rytíři pustošivé nájezdy na území Estů, během nichž se jim postupně dařilo prosazovat nadvládu nad jižním Estonskem. Ve třetí fázi, zahrnující léta 1224 až 1237, dosáhl řád vrcholu svého mocenského a vojenského vzestupu, který ukončila krvavá bitva s Litevci na řece Saule.⁹⁵

Vítězný postup řádových rytířů nebyl zdaleka tak jednoduchý, jak by se mohlo na první pohled zdát. Do roku 1207 se jim podařilo obsadit území podél řeky Daugavy až po její střední tok. Vojenská převaha řádu přiměla Latgaly přejít na stranu řádových rytířů, kteří s jejich pomocí posunuli svůj vliv na území Estů.⁹⁶ Estonské kmeny se ukázaly být houževnatým soupeřem. Na jejich straně se do bojů nejednou zapojily spojenecké oddíly z Novgorodu a ze Pskova. Mezníkem při dobývání Estonska se stala bitva na řece Pale, ke které došlo v září 1217. Estonské kmeny v ní utrpěly těžkou porážku, díky níž se celé jižní Estonsko ocitlo pod kontrolou řádu. Přesto nadále kladly tuhý odpor, který řádoví rytíři nebyli schopni vlastními silami zlomit. Biskup Albert si proto přizval na pomoc dánského krále Valdemara II., jehož oddíly se v létě 1219 vylodily na estonském pobřeží nedaleko opuštěného hradiště Estů, na jehož místě byl později Dány založen hrad Reval.⁹⁷

Dánům se sice podařilo v poměrně krátké době obsadit severní Estonsko, ale nedokázali zcela potlačit odpor místních kmenů. Estům navíc dodalo sebevědomí vítězství nad Švédy, kteří se v létě roku 1220 vylodili na ostrově Lihula⁹⁸ pod vedením krále Jana I. Po jeho odjezdu byla posádka obklíčena estonskými válečníky z ostrova Ösel⁹⁹ a pobita do posledního muže. Toto

⁹⁵ KONOPLENKO, Andrej Anatoljevič, *Ordén mečenoscev v političeskoj istorii Livonii*, Saratov 2005, s. 15–16.

⁹⁶ J. Lewandowski dělí válku řádu mečových rytířů s Esty z chronologického hlediska do tří fází: 1. fáze probíhala v letech 1208 až 1212, 2. fáze 1215 až 1221, 3. fáze 1222 až 1227. Podrobněji k chronologii bojů s estonskými kmeny LEWANDOWSKI, J., *Historia Estonii*, s. 27–35.

⁹⁷ ŠVEC, L. – MACURA, V. – ŠTOL, P., *Dějiny pobaltských zemí*, s. 25–27. Reval je historický název pro dnešní hlavní město Estonské republiky Tallinn. V dolnoněmčině se rovněž užívaly názvy Rewel, Raewel, Raewelburgh. V ruských pramenech je toto město nazýváno Kolyvaň. Více k názvu města BRÜGGEMANN, Karsten – TUCHTENHAGEN, Ralph, *Tallinn. Kleine Geschichte der Stadt*, Köln – Weimar – Wien 2011, s. 16; PULLAT, Raimo (ed.), *Istorija Tallina (do 60–ich godov XIX veka)*, Tallin 1983, s. 51–55.

⁹⁸ Lihula (Estonská republika) je jedním z malých ostrovů v úžině mezi pevninou a ostrovem Saaremaa.

⁹⁹ Ösel, dnes Saaremaa (Estonská republika).

vítězství se stalo signálem k velkému povstání Estů. Dánové velice rychle ztratili kontrolu nad většinou severního Estonska a jejich jediným opěrným bodem, který se jim s velkým vypětím sil dařilo bránit, zůstal Reval. Na pomoc řádových rytířů se spoléhat nemohli, neboť hlavní řádové síly byly zaměstnány bojem se vzbouřenými kmeny na jihu Estonska.¹⁰⁰

Vzbuřenci dobyli na jihu Estonska několik opěrných bodů, z nichž nejvýznamnější byly Fellin¹⁰¹ a Dorpat.¹⁰² V roce 1222 uzavřeli spojení s Novgorodem a se Pskovem, v jehož důsledku vstoupil koncem roku 1223 do Dorpatu kníže Vjačko s oddílem o síle dvou set mužů.¹⁰³ Vjačko získal příslib novgorodského knížete, že Dorpat a všechna území, která se mu podaří dobýt, zůstanou pod jeho vládou. Řádovým rytířům se dařilo postupně vytlačovat Esty z dobytých pozic, přestože měli podporu Rusů, a v létě roku 1224 přistoupili k obléhání Dorpatu. První dva pokusy skončily nezdarem, teprve třetí v srpnu 1224 vedl k dobytí pevnosti, za jejímiž hradbami se rozpoutala krvavá řež. Rytíři ponechali na živu pouze jedenáct ruských bojovníků, aby mohli v Novgorodě podat zprávu o pádu Dorpatu.¹⁰⁴

Po tomto vítězství se většina sil řádu soustředila na potlačení povstání na severu Estonska, s nímž si Dánové nedokázali poradit. Urputné boje trvaly až do února 1227, kdy se řádovému vojsku, posílenému o oddíly Livů a Latgalů, podařilo přejít přes zamrzlou úžinu na ostrov Ösel a zničit zde poslední ohnisko estonského odporu. Tím se však postup řádových rytířů v severním Estonsku nezastavil. Mezi řádovými rytíři a Dány nepanovaly již od prvních měsíců roku 1219, kdy se Dánové vylodili v Pobaltí, dobré vztahy. Řádovým rytířům vadila jak samotná dánská přítomnost v Pobaltí, tak i jejich christianizační úsilí. V letech 1219 a 1220 podnikli několik nájezdů na území obsazená Dány, na kterých znovu pokřtili část místního obyvatelstva. Spory mezi řádem a Dány měl vyřešit Vilém z Modeny, který byl v letech 1225 až 1226 a znovu 1234 až 1235 papežským legátem v Livonsku. Podle jeho návrhu měl vzniknout mezi řádovými a dánskými državami nárazníkový stát, který by byl přímo podřízen římské kúrii. Toto řešení se řádovým rytířům nezamlouvalo a po vítězství nad Esty na ostrově

¹⁰⁰ LEWANDOWSKI, J., *Historia Estonii*, s. 31–32; Podle českého historika Luboše Švece vedl švédskou výpravu na území Estů jarl Karel. ŠVEC, L. – MACURA, V. – ŠTOL, P., *Dějiny pobaltských zemí*, s. 28.

¹⁰¹ Fellin, dnes Viljandi (Estonská republika).

¹⁰² Dorpat je historický název pro dnešní Tartu (Estonská republika). V ruských pramenech je město nazýváno Jurjev.

¹⁰³ Vjačko byl místní kmenový kníže, který se dal do služeb novgorodského knížete.

¹⁰⁴ PULLAT, Raimo – TARVEL, Enn, *Istorija goroda Tartu*, Tallin 1980, s. 14.

Ösel se pustili do dobývání severního Estonska. V průběhu roku 1227 se jim podařilo Dány vytlačit a dobýt jejich hlavní opěrný bod Reval. Severní Estonsko se tak na plných deset let ocitlo pod nadvládou řádu mečových rytířů.¹⁰⁵

Mocenský vzestup řádu mečových rytířů, podpořený vojenskými úspěchy, se zdál být nezadržitelný. Po porážce posledních vzbouřenců na ostrově Ösel a vytlačení Dánů ze severního Estonska se řádová expanze obrátila na jihozápad od řeky Daugavy, do oblastí, ve kterých sídlily kmeny Kurů a Zemgalů, a do litevské Žmudi.¹⁰⁶ Navzdory tomu, že Kurové platili za obávané mořské lupiče, prokázali svoje schopnosti také v pozemním boji a společně se Zemgaly kladli řádovému vojsku tuhý odpor. Pro livonského mistra Volkwina von Winterstädt, který zastával svůj úřad v letech 1209 až 1236, byl tento vývoj nepříjemný hned z několika důvodů. Za prvé se mu nedařilo dostat pod kontrolu řádu nové území a christianizovat jeho obyvatelstvo. Za druhé se snažil navázat pozemní spojení s řádem německých rytířů v Prusích, s jehož představiteli zahájil jednání již ve dvacátých letech 13. století s cílem získat jejich vojenskou pomoc. V neposlední řadě hledal livonský mistr, nespokojený s rozhodnutím papežského legáta, vhodného spojence proti rižskému biskupovi, kterého spatřoval právě v německých rytířích.¹⁰⁷ V dosud krátkých dějinách livonského státu to nebyl první případ rozporů řádových rytířů s rižským biskupem.

Založení řádu mečových rytířů bylo zcela v souladu s plány biskupa Alberta na zdokonalení organizace křesťanských misí. Jeho cílem bylo vytvořit v Livonsku biskupské území, které by se svou strukturou podobalo biskupstvím v říši. Během svého působení v Livonsku založil další biskupství, sélsko-zemgalské,¹⁰⁸ öselské¹⁰⁹ a dorpatské.¹¹⁰ Řádoví rytíři měli v biskupových plánech postavení jeho vazalů a jejich hlavní poslání spočívalo

¹⁰⁵ LEWANDOWSKI, J., *Historia Estonii*, s. 34–35.

¹⁰⁶ Žmud' též Žemaitsko se rozkládá v západní části Litvy.

¹⁰⁷ ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 37. Podle P. Adama nehledal livonský mistr u řádu německých rytířů pomoc proti biskupovi, ale proti dosud nepodmaněným kmenům, Dánům a Rusům. ADAM, P., *Němečtí rytíři*, s. 27.

¹⁰⁸ Sélsko–zemgalské biskupství bylo založeno roku 1218, roku 1251 bylo podřízeno kuronskému biskupství.

¹⁰⁹ Öselské biskupství bylo založeno roku 1228. Geograficky zahrnovalo ostrovy Ösel a Dago, které dnes nesou názvy Saaremaa a Läänemaa (Estonská republika).

¹¹⁰ Dorpatské biskupství bylo založeno roku 1211. V severním Estonsku bylo Dány založeno roku 1219 revalské biskupství. Z nařízení římské kurie podléhal revalský biskup arcibiskupovi z Lundu. Římská kurie tímto rozhodnutím zřejmě chtěla eliminovat ambice biskupa Alberta. ŠVEC, L. – MACURA, V. – ŠTOL, P., *Dějiny pobaltských zemí*, s. 30.

v ochraně poutníků, misionářů, nově pokřtěného místního obyvatelstva a v neposlední řadě samotného biskupa a jeho sídla. Podle Albertových představ neměl být řád mečových rytířů přímo podřízen papež a římské kurii.¹¹¹ Nicméně po porážce mečových rytířů Litevci v bitvě na Saule v roce 1236 a sjednocení přeživších členů s řádem německých rytířů v roce 1237 se přímé podřízení řádu řížskému biskupovi ukázalo jako velmi problematické. Představitel livonské větve řádu německých rytířů byl totiž podřízen řádovému velmistrovovi v Prusích, ale řížskému biskupovi musel skládat přísahu. To však němečtí rytíři v Livonsku považovali za zcela nepřijatelný stav, protože řád německých rytířů podléhal od samého počátku výhradně papeži. Tento rozpor vedl v následujících letech k celé řadě konfliktů.¹¹²

Albertovy představy o úloze řádových rytířů ztroskotaly na jejich vojenských úspěších. Když se řádu podařilo do roku 1207 obsadit území až po střední tok řeky Daugavy, vzrostlo sebevědomí jeho představitelů natolik, že začali po biskupovi požadovat, aby jim byla svěřena část dobyté země do vlastní správy. V případě, že by biskup jejich požadavky odmítl, hrozili, že se obrátí přímo k římské kurii. Biskup Albert byl pod velkým tlakem, a proto přistoupil k dělení země, které potvrdil papež Innocenc III. bulou z října 1210. Řád mečových rytířů byl nadále podřízen řížskému biskupovi, ale na svých doménách se řídil vlastním právem a jeho rytíři si mohli svobodně volit livonského mistra.¹¹³

Vynucené dělení Livonska považoval biskup Albert za protiprávní a po celý zbytek svého života usiloval o změnu tohoto stavu a o omezení moci řádových rytířů. Polský badatel Jan Lewandowski uvádí, že k dosažení tohoto cíle využil biskup okolnost, že řád nedokázal vlastními silami zlomit odpor kmenů v severním Estonsku, a proto požádal o pomoc dánského krále Valdemara II. Přítomnost Dánů v severním Estonsku měla nejenom zastavit územní a mocenskou expanzi řádu, ale také dopomoci biskupovi k tomu, aby získal nad řádem větší kontrolu a obnovil v něm svůj vliv.¹¹⁴ Ukazuje se však, že Albertova žádost o pomoc nebyla motivována pouze takto přímočarou úvahou. Albert, který v roce 1218 pobýval v Lübecku, se o složité situaci v Estonsku dozvěděl od poutníků, kteří se vrátili z Livonska. Obdržené

¹¹¹ HELLMANN, Manfred, Der deutsche Orden im politischen Gefüge Altlivlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 40, 1991, No. 4, s. 482–483.

¹¹² MISĀNS, I., Středověké Livonsko..., s. 119.

¹¹³ Papež Innocenc III. potvrzuje dělení Livonska sjednané mezi řížským biskupem Albertem a řádem mečových rytířů, 1210, in: LECUB 1 I, dok. č. 16, s. 22–23.

¹¹⁴ LEWANDOWSKI, J., *Historia Estonii*, s. 34.

informace ho znepokojily, a proto se mu v dané situaci jevílo hledání podpory na dánském královském dvoře jako jediné přijatelné řešení. Albert však váhal, protože velmi dobře věděl, že dánský král bude požadovat za svoji pomoc kompenzaci, která nebude malá.¹¹⁵ Další vývoj ukázal, že biskupovy obavy byly oprávněné. Valdemar II. se velmi intenzivně zapojil do baltské politiky a uvažoval o námořní výpravě do východního Pobaltí. Brzy poté, co ho Albert požádal o pomoc, začalo být zjevné, že se biskup bude muset smířit s nároky krále, který považoval celé Estonsko za sféru svého vlivu.¹¹⁶ Před zahájením dánské výpravy, si Valdemar II. nechal od papeže Honorio III. potvrdit, že všechna území v Estonsku, která Dánové ovládnou, případnou dánské koruně.¹¹⁷

Dánové narazili v severním Estonsku nejen na odpor místních kmenů, ale brzy se dostali do vleklého konfliktu s mečovými rytíři. Vyhracenou situaci přijel v roce 1225 řešit z pověření kurie papežský legát Vilém z Modeny. Legát měl zažehnat spory mezi znesvářenými stranami a stanovit pravidla vzájemné kooperace, jejímž cílem bylo pokračovat v misijní činnosti. Neshody řádových rytířů s Dány měly být vyřešeny vytvořením nárazníkového státu, který by byl podřízen přímo římské kurii. Vilém z Modeny rovněž rozhodl, že řížskému biskupovi, řádu a městu Rize má připadnout po jedné třetině dobyté země, a toto rozhodnutí se vztahovalo i na ty oblasti, které ještě nebyly obsazeny a pokřtěny. Současně usiloval o povýšení řížského biskupství na arcibiskupství, neboť se domníval, že jen autorita vysokého církevního hodnostáře zajistí do budoucna účinnou spolupráci mezi duchovenstvem, řádovými rytíři a městem Rigou. V tomto směru se však jeho úsilí minulo účinkem.¹¹⁸

Rozhodnutí Viléma z Modeny zásadně ovlivnilo vnitřní vývoj Livonska. Na rozdíl od roku 1207, kdy byl biskup Albert přinucen dělit zemi mezi řádové rytíře a duchovenstvo, se na politickém kolbišti objevilo navíc město Riga. Nepochybně to bylo potvrzení skutečnosti, že si Riga v průběhu dvaceti let vydobyla významné postavení nejen jako sídelní město biskupa a livonského mistra, ale stala se také významným přístavním městem v Pobaltí. Rok 1225 se stal

¹¹⁵ GNEGEL-WAITSCHIES, Gisela, *Bischof Albert von Riga. Ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1299)*, Hamburg 1958, s. 127–129.

¹¹⁶ BENNINGHOVEN, F., *Der Orden der Schwertbrüder...*, s. 154.

¹¹⁷ Papež Honorius III. žádá dánského krále Waldemara II., aby podpořil poutníky směřující do Livonska, 1219, in: LECUB 1 I, dok. č. 46, s. 51.

¹¹⁸ HELLMANN, M., *Der Deutsche Orden ...*, s. 488.

mezníkem ve vzniku mocenského trojúhelníku, tvořeného řádem, duchovenstvem a městem Rigou. Jejich vzájemné nesváry se pak táhly dějinami Livonska po většinu středověku.¹¹⁹

Biskup Albert zřejmě nebyl příliš spokojen s rozhodnutím papežského legáta, neboť jen částečně odpovídalo jeho úsilí vybudovat v Livonsku biskupský stát. Ještě před svou smrtí se stal svědkem zjevného porušení Vilémova řešení ze strany řádu, jehož oddíly obsadily území, na kterém měl vzniknout nárazníkový stát, a vytlačily Dány ze severního Estonska. Nemohl s tím však již nic udělat, neboť zemřel v srpnu 1229 uprostřed války se Zemgaly. Za třicet let působení v Livonsku se důsledně snažil naplňovat myšlenku šíření křesťanství, ale současně stál u zrodu budoucích vnitropolitických problémů země.¹²⁰

Nový proud řádové expanze, směřující do oblastí ležících na jihozápad od řeky Daugavy, byl pro řád mečových rytířů a pro celé Livonsko v mnoha směrech osudový. Livonský mistr Volkwin von Winterstädt chtěl dalšími vojenskými úspěchy posílit svoji pozici vůči řížskému biskupovi a vybojovat si pozemní cestu, která by spojovala Livonsko s državami řádu německých rytířů v Prusích. Z tohoto důvodu byla na rok 1236 připravena mohutná ofenzíva na Žmuď. Zemgalové, na jejichž stranu se přidali také Litevci, se dlouho vyhýbali otevřenému střetu a teprve při návratu řádového vojska znenadání zaútočili v bažinaté krajině na řece Saule, kde jejich protivník nemohl využít převahu své obrněné jízdy. V bitvě padlo 48 rytířů včetně livonského mistra Volkwina a dva tisíce ozbrojenců. Pro řád mečových rytířů to byla těžká porážka, z níž se již nevzpamatoval. Nad dalším osudem Livonska visel poté veliký otazník.¹²¹

Porážka na řece Saule vyvolala na většině livonského území povstání podrobených kmenů a návrat k pohanství. Zbylí rytíři neměli dostatek sil, aby se postavili vzbouřencům na odpor, a proto se jako jediné řešení kritické situace jevila možnost spojení s řádem německých rytířů. Tuto variantu horlivě podporovalo také livonské duchovenstvo, které usilovalo o souhlas se sjednocením obou řádů u papeže Řehoře IX., a především u velmistra řádu německých rytířů Hermanna von Salza. Velmistr dal po jistém váhání svůj souhlas a poté byla v květnu 1237 uzavřena ve Viterbu smlouva, na jejímž základě se zbytky řádu mečových rytířů spojily s řádem německých rytířů a Livonsko se stalo součástí nového správního celku, který zahrnoval Prusy,

¹¹⁹ ŠVEC, L.–MACURA, V.–ŠTOL, P., *Dějiny pobaltských zemí*, s. 30.

¹²⁰ BENNINGHOVEN, F., *Der Orden der Schwertbrüder...*, s. 238–239.

¹²¹ BENNINGHOVEN, F., *Der Orden der Schwertbrüder...*, s. 272.

Chelminsko a Kuronsko. Livonští rytíři byli vyňati z pravomoci řížského biskupa a podřízeni velmistřovi. V rámci řádu si uhájili jistou autonomii, vyjádřenou právem volby livonského mistra z vlastních řad, jejíž výsledek velmistr pouze potvrzoval. Navenek se změna projevila přijetím insignií řádu německých rytířů. Smlouva rovněž upravovala postavení řížského biskupa, jenž byl dán pod přímou pravomoc římské kurie.¹²²

Viterbská smlouva neznamenal pro livonský řád zásadní změnu v jeho poslání. Velmistr vyslal do Livonska oddíl šedesáti rytířů pod velením Hermanna Balke,¹²³ jehož prvořadým úkolem bylo potlačit povstání vzbouřených kmenů. Livonští rytíři však nemohli počítat s obnovením kontroly nad celým územím, neboť zoufalé situace v Livonsku využil dánský král Valdemar II., který vznesl požadavek na navrácení severního Estonska. V červnu 1238 uzavřel livonský mistr s dánským králem ve Stensby dohodu, na jejímž základě přešlo severní Estonsko do rukou Dánů.¹²⁴ Ztráta části území umožnila řádovým rytířům soustředit síly proti vzbouřencům. Do roku 1240 se jim podařilo zlomit veškerý odpor.

Uklidnění situace v Livonsku dovolilo řádovým rytířům zahájit tažení proti Pskovu a Novgorodu, jehož državy byly krátce předtím ohroženy Švédy. Zatímco Švédové byli poraženi novgorodským knížetem Alexandrem Jaroslavičem v červnu 1240 při ústí řeky Ižory do Něvy, dosáhli rytíři na počátku tažení nemalých úspěchů, když se jim podařilo obsadit votskou zemi a v září 1240 dobýt Pskov. Odpověď na sebe nenechala dlouho čekat. Na podzim 1241 kníže Alexandr, zvaný později na počest vítězství nad Švédy Něvský, vytlačil řádové rytíře z obsazených území a dobyl Pskov nazpět. K rozhodujícímu střetu došlo na zamrzlé hladině Čudského jezera počátkem dubna 1242. Řádoví rytíři v něm utrpěli těžkou porážku. Bitva na Čudském jezeře ukončila snahu řádu proniknout na východ a na hranici mezi Livonskem a rurikovskými zeměmi zavládlo více než dvousetleté období relativního klidu.¹²⁵

¹²² ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 37–38.

¹²³ Hermann Balke se stal prvním livonským mistrem po sjednocení obou řádů v roce 1237.

¹²⁴ Dohoda ze Stensby mezi dánským králem Valdemarem II. a řádem německých rytířů, 1238, in: LECUB 1 I, dok. č. 160, s. 205–208.

¹²⁵ V sovětské a ruské historiografii středověku zaujímá bitva na Čudském jezeře velmi významné místo a je prezentována jako první velké ruské vítězství nad německou intervencí. TICHOMIROV, Michail Nikolajevič, *Drevňaja Rus*, Moskva 1975, s. 145–147. Mnoho ruských historiků rozvíjelo myšlenku finského badatele Gustava Adolfa Donnera, že krátce po sobě následující expanze švédského a řádového vojska byly koordinovány papežskou kurií, která v době ohrožení rurikovských zemí Mongoly usilovala o jejich dobytí a pokatolictění zdejšího pravoslavného obyvatelstva. DONNER, Gustav Adolf, *Kardinal Wilhelm von Sabina: Bischof von Modena 1222–1234, päpstlicher Legat in den nordischen Ländern († 1251)*, Helsingfors 1929, s. 222–229; ŠASKOLSKIJ, Igor Pavlovič, *Borba Rusi protiv krestonosnoj agressii na beregach Baltiki v XII–XIII vv.*, Leningrad 1978., s. 152–190; PAŠUTO, Vladimir Terentjevič, *Vněšňaja politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968, s. 227–241, s. 294–297 ad.

Neúspěch východního tažení přinutil řádové rytíře, aby obrátili svou pozornost k územím obývaným Kury a Zemgaly. Tento obrat byl do jisté míry motivován dominantním postavením pruské větve řádu německých rytířů a založen na politice velmistřů, která směřovala k propojení obou částí řádového panství pozemní cestou přes Žmuď.¹²⁶ Boje s Kury a Zemgaly, v nichž řád utrpěl nejednu porážku, se táhly dlouhá desetiletí a teprve v roce 1290, kdy padl poslední opěrný bod Zemgalů, se řádu podařilo získat kontrolu nad západními oblastmi Livonska. V průběhu těchto bojů vyvstal před řádovými rytíři nový nebezpečný protivník – Litevci, se kterými se řádoví rytíři setkali již v osudové bitvě na řece Saule. Od poloviny 13. století nabývaly tyto střety na intenzitě. Sjednotitel litevských kmenů Mindaugas se v roce 1251 obrátil k livonskému mistrovi v obavě ze svých odpůrců, především Jatvingů a dosud nepodrobených žmuďských knížat, a požádal ho, aby zprostředkoval jeho pokřtění. Křest a královská korunovace litevského knížete, ke které došlo v roce 1253, byly doprovázeny uzavřením spojenectví, v jehož rámci Mindaugas předal do držení řádu žmuďské oblasti, ležící na západ od Litvy. Brzy se však ukázalo, že přijetí křtu litevským vládcem bylo pouze formální, a již v roce 1261 podnikl Mindaugas společně s knížetem Alexandrem Něvským pustošivý nájezd na Livonsko.¹²⁷ Litevské vpády, během kterých se útočníkům nezdálo se pronikat do hloubi Livonska, pokračovaly s větší či menší intenzitou i v následujících desetiletích. Od konce 13. století se staly součástí vnitropolitického zápasu mezi livonským řádem na jedné

V posledních letech se tato interpretace objevila například v monografii CHRUSTALJEV, Denis Grigorjevič, *Severnyje krestonoscy. Rus v borbe za sfery vlijanija v Vostočnoj Pribaltike XII–XIII vv.*, Tom 1, Sankt-Petěrburg 2009, s. 247–248, 256–258. Na druhé straně řada badatelů dnes tento výklad odmítá. Estonský historik Anti Selart popírá, že by vojenské akce Švédů a řádu německých rytířů v Livonsku mohly být výsledkem jejich vzájemné spolupráce. Tažení německých rytířů do země Votů bylo kontinuálním pokračováním christianizace severního Estonska, která nyní směřovala dále na východ. Útok na pskovské země neměli řádoví rytíři původně v úmyslu. K účasti na této válce je nakonec vyzval dorpatský biskup, který se snažil využít vnitropolitické situace v Pskově, kde část bojarů byla ochotná spolupracovat s Němci. Uskutečnění pskovského tažení prosazovali rovněž bývalí členové řádu mečových rytířů, kteří se nesmířili se spojením obou řádů, kvůli kterému ztratili v řádu významné pozice a ve vojenské akci proti Pskovanům spatřovali možnost, jak by je mohli v rámci livonské větve řádu německých rytířů znovu dosáhnout. SELART, Anti, *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Wien – Weimar – Köln 2006, s. 154–155, 161–162. S hodnocením významu „ledové“ bitvy v soudobých pramenech i moderní historiografii polemizuje DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič, *Russkije zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.)*, Moskva 2001, s. 194–206.

¹²⁶ BISKUP, Marian – LABUDA, Gerhard, *Dzieje Zakonu Krzyzaciego w Prusach*, Gdańsk 1986, s. 128.

¹²⁷ DYGO, Marian, *Ekspansja terytorialna i władztwo terytorialne (1249–1309)*, in: BISKUP, Marian – CZAJA, Roman – DŁUGOKECKI, Wiesław – DYGO, Marian – JÓŹWIAK, Sławomir – RADZIMIŃSKI, Andrzej – TANDECKI, Janusz (eds.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2019, s. 85–87; OCHMANSKI, Jerzy, *Historia Litwy*, Wrocław 1967, s. 49–50.

straně a rižským arcibiskupem a městem Rigou na straně druhé, v němž Rižané nejednou spoléhali na pomoc Litevců proti řádovým rytířům.¹²⁸

V Livonsku se v průběhu 13. století zformoval mocenský trojblok, který sestával z řádových rytířů, livonského duchovenstva, v jehož čele stál od roku 1253 rižský arcibiskup, a livonských měst, mezi kterými měla přední místo Riga. Řečeno dnešní terminologií, Livonsko se utvářelo jako konfederace nezávislých panství. Jejich představitelé vedli samostatnou a mnohdy protichůdnou vnitřní i zahraniční politiku, která byla v následujících dvou stoletích příčinou zápasu o politickou svrchovanost v zemi. Tyto rozbroje, které často přerůstaly v otevřené válečné střety, doprovázené zásahy zvenčí, byly vedeny ve dvou rovinách. Hlavní soupeři, livonský řád a rižský arcibiskup, se snažili dosáhnout jak kontroly nad Rigou, tak získat politické prvenství v rámci celého Livonska.¹²⁹

Řád německých rytířů v Livonsku byl nejsilnějším členem tohoto mocenského trojúhelníku, a to jak vojenskou silou, tak i rozlohou svých držav. V zápase o politické prvenství v zemi, jehož začátek je kladen do roku 1296, využíval vojenských, diplomatických i ekonomických prostředků. V sérii těžkých bojů, které probíhaly v letech 1298 až 1313 a 1322 až 1330, se řádoví rytíři museli vypořádat s koalicí tvořenou Rižany, rižským arcibiskupem a litevskými knížaty. V březnu 1330 se Riga vzdala po šestiměsíčním obléhání, měšťané museli uznat svrchovanost řádu, zaručit řádovému komturovi¹³⁰ účast na zasedání městské rady, postoupit mu část soudních pravomocí a poskytnout řádu místo pro výstavbu nového hradu.¹³¹

Vítězství nad Rigou v roce 1330 potvrdilo vojenskou převahu řádu, přesto se mocenský zápas s livonským duchovenstvem nevyvíjel pro řádové rytíře podle jejich představ, neboť v něm museli v mnohem větší míře spoléhat na diplomatické a ekonomické prostředky. Představitelé řádu vyhledávali mezi vazaly rižského arcibiskupa a livonských biskupů nespokojence, kteří by byli ochotní přejít do jeho služeb výměnou za výhodné finanční půjčky. Hlavní pozornost řádových rytířů se však soustředovala na obsazování míst v kolegiu rižské kapituly, která volila rižského arcibiskupa, a na obsazování biskupských úřadů. Na členy kapituly stejně jako na biskupy byl vyvíjen nátlak, který je měl přimět ke vstupu do řádu. V tomto zápase se řádoví rytíři spoléhali na podporu papežské kurie. V roce 1393 římský papež Bonifác IX. souhlasil, aby se rižským arcibiskupem stal příslušník řádového duchovenstva

¹²⁸ ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 42–43.

¹²⁹ FÜLBERTH, Andreas, *Riga...*, s. 52–55.

¹³⁰ Komtur byl vysoký řádový hodnostář, který stál v čele správy určité oblasti (komturství) řádového státu.

¹³¹ ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 54–55.

Johann von Wallenrode. Zároveň nařídil, že se nikdo nesmí stát členem řížské kapituly bez předchozího vstupu do řádu, a vazaly livonských biskupů a řížského arcibiskupa zavázal povinností služby v řádovém vojsku. Pro řádové rytíře to byl velkolepý diplomatický úspěch, který z nich učinil takřka pány celého Livonska. Nicméně ani důrazná politika řádu, ani členství v řádu nezaručovali řádovým rytířům loajalitu duchovenstva, a proto se mocenský zápas vlekl dál po většinu 15. století.¹³²

Druhou část mocenského trojúhelníku představovalo livonské duchovenstvo v čele s řížským arcibiskupem. Počátky jeho mocenského boje s livonským řádem spadají již do doby působení prvního řížského biskupa Alberta. Později, v roce 1268, se řádu podařilo vojensky pokořit prvního řížského arcibiskupa Alberta Suerbeera.¹³³ Naplno se nepřátelství projevilo po roce 1296, kdy se řížský arcibiskup Johann III. postavil na stranu Rižanů v jejich zápase s řádem. Ačkoli řížští arcibiskupové stáli na straně Rigy a nejednou se jejím jménem obraceli k Dánům, Litevcům a v 15. století také ke Švédům se žádostmi o vojenskou pomoc, vystupovali rovněž jako prostředníci mírových jednání. Rivalita s livonským řádem způsobila řížským arcibiskupům značné škody, jejichž nápravu se snažili dosáhnout u papežů v době jejich avignonského zajetí. Řížský arcibiskup Friedrich von Pernstein přesídlil krátce po svém jmenování v roce 1304 do Avignonu.¹³⁴ V průběhu 14. století následovali jeho příkladu další řížští arcibiskupové.¹³⁵ Jejich prosby, žádosti a stížnosti, předkládané v Avignonu, měly jen minimální dopad v Livonsku. Několik desetiletí trvající nepřítomnost řížských arcibiskupů v podstatě posílila postavení řádových rytířů v Livonsku, kterým se v roce 1393 podařilo prosadit na tento post příslušníka řádového duchovenstva. Johann von Wallenrode se však záhy dostal do sporů s řádem a na kostnickém koncilu, kde působil jako jeden ze soudců v Husově procesu, se účastnil jednání s bývalými členy řížské kapituly. Ti uprchli z Livonska společně s jeho předchůdcem a požadovali navrácení ztracených postů a odškodnění. Vyřešení tohoto sporu zamezily důležitější úkoly, které se na koncilu projednávaly, a odvolání Johanna von

¹³² ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 63–65. BISKUP, Marian, *Zákon krzyżacki w Prusach wobec Inflant*, in: eds. Marian BISKUP – Roman CZAJA – Wiesław DŁUGOKEŃCKI – Marian DYGO – Sławomir JÓŹWIAK – Andrzej RADZIMIŃSKI – Janusz TANDECKI, *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008, s. 324–331.

¹³³ ŠVEC, L. – MACURA, V. – ŠTOL, P., *Dějiny pobaltských zemí* s. 44.

¹³⁴ K osobě řížského arcibiskupa Friedricha von Pernstein, jeho původu a boji s řádem FORSTREUTER, Kurt, *Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). Ein Beitrag zu seiner Charakteristik*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 19, 1970, No. 4, s. 652–665. V české historiografii se osobou tohoto řížského arcibiskupa obsáhle zabývala Zdeňka Hledíková. HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, *Počátky avignonského papežství a české země*, Praha 2013, s. 55–74.

¹³⁵ Byli to Engelbert von Dolen (1341–1347), Fromhold von Fünfhausen (1348–1369), Siegfried Blomberg (1370–1374) a Johann von Sinten (1374–1393).

Wallenrode z postu řížského arcibiskupa, k němuž došlo na jeho vlastní žádost. Ani jeho nástupci nechovali k řádu velké sympatie a nehodlali se podřizovat jeho požadavkům, ačkoli řížský arcibiskup Henning Schaffenberg se pokusil učinit vážný krok k urovnání sporů s řádem a napravit škody na církevní správě a majetku. Neadekvátní reakce řádových rytířů však vedla k dalšímu zhoršení vztahů s arcibiskupem. K dočasnému uklidnění napjaté situace přispěla smlouva mezi řádem a řížským arcibiskupem, uzavřená v listopadu 1431, podle které nástupci řížského arcibiskupa a všichni noví členové řížské kapituly museli být příslušníky řádu.¹³⁶

V souladu s touto dohodou byl roku 1448 zvolen řížským arcibiskupem Silvestr Stodewescher. V prvních letech svého působení v této funkci vedl vůči řádu neobyčejně vstřícnou politiku a snažil se ve spolupráci s ním zamezit šíření neklidu, který na přelomu čtyřicátých a padesátých let 15. století zachvátil Livonsko po vzniku pruského svazu.¹³⁷ Společně s řádovými rytíři chtěl podřídit Rigu, nejdůležitější livonské město, větší kontrole a výsledkem tohoto úsilí byla Kircholmská dohoda, uzavřená koncem listopadu 1452. Na jejím základě si řížský arcibiskup a livonský řád rozdělili správu nad městem a řádoví rytíři prosadili do městské rady a soudu po jednom příslušníkovi řádu.¹³⁸ Dohoda však nepřinesla uklidnění situace, neboť mezi oběma stranami od počátku panovala nedůvěra. Arcibiskup se snažil získat převahu podněcováním měšťanů proti řádovým rytířům a jeho agitace vedla v červenci 1454 k šestidenním bojům ve městě. Rytířům se sice podařilo rozvášněné měšťany uklidnit, ale jejich vztahy k arcibiskupovi se nadále zhoršovaly. V sedmdesátých letech 15. století vyústily v krvavé boje, během kterých byl Silvestr uvězněn a ve vězení zemřel.¹³⁹

Stejně jako se livonský řád snažil kontrolovat složení kolegia řížské kapituly a volbu řížských arcibiskupů, nezůstávala stranou jeho zájmu ani další livonská biskupství. Již ve 13. století se pod kontrolu řádu dostalo kuronské biskupství a brzy po něm také öselské biskupství. Nicméně dosazování řádových kandidátů neprobíhalo vždy pokojnou cestou. Pouze dorpatské biskupové si zachovávali nezávislost a snažili se aktivně bránit požadavkům řádových rytířů. Když byl v roce 1392 zvolen řížským arcibiskupem Johann von Wallenrode, odmítl se mu dorpatský biskup Dietrich III. Damerow podřídit. Díky svým rozsáhlým diplomatickým kontaktům se pokusil uskutečnit plán, jenž měl dorpatské biskupství uchránit před nátlakem

¹³⁶ ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 95–97.

¹³⁷ Pruský svaz, založený v roce 1444, byl společenstvím pruské šlechty a měst, jehož členové se společnými silami snažili bránit proti vojenským a finančním požadavkům řádu německých rytířů.

¹³⁸ ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 105.

¹³⁹ ARBUZOV, L.A., *Očerki istorii Lifljandii...*, s. 109–110.

řádoých rytířů. Dietrich chtěl dorpatské biskupství podřídít anglickému králi a získal pro svůj plán podporu meklenburských knížat a litevského vládce Vitolda. Válku s livonským řádem, která trvala od července 1396 do února 1397, však vedl v podstatě sám a jeho oddíly byly řádoým vojskem brzy poraženy. Navzdory této porážce si dorpatský biskup zachoval svoji nezávislost na řádoých rytířích. K novému vyostření vztahů došlo až v sedmdesátých letech 15. století v souvislosti se zápasem livonského řádu s arcibiskupem Silvestrem.¹⁴⁰

Třetím vrcholem mocenského trojúhelníku byla livonská města. K tomuto postavení jim dopomohla jejich ekonomická síla, která byla založena na provozování tranzitního obchodu mezi západní Evropou, Pobaltím a rurikovskými zeměmi. Dvanáct livonských měst se do poloviny 15. století stalo součástí Hanzy.¹⁴¹ Hlavní zásluhu na tom měli přistěhovalci z německých zemí, kteří se v přístavních městech od počátku specializovali na dálkový obchod. V malých vnitrozemských městech ovládali především místní trh a teprve později se zapojovali do dálkového obchodu.¹⁴² V průběhu následujících dvou století význam livonských hanzovních měst v obchodu s rurikovskými zeměmi vzrostl natolik, že se jim podařilo vybudovat si v této oblasti v rámci Hanzy monopolní postavení.¹⁴³

Livonská hanzovní města si žárlivě střežila svoje obchodní zájmy a na rozdíl od hanzovních měst v Prusích, jejichž silným obchodním konkurentem byl řád německých rytířů, si je dokázala uhájít před obchodními aktivitami livonského řádu.¹⁴⁴ Názorným příkladem může posloužit Reval. Bohatství tohoto přístavního města bylo založeno na dovozu soli z Francie a Portugalska a jejím dalším prodeji do Novgorodu a Pskova. Obchod solí byl natolik výnosný, že Reval měl vždy dostatečné finanční prostředky, aby mohl vyvíjet ekonomický a politický nátlak na livonský řád.¹⁴⁵

¹⁴⁰ LEWANDOWSKI, J., *Historia Estonii*, s. 53.

¹⁴¹ Mezi livonská hanzovní města patřily Dorpat, Goldingen (dnes Kuldīga, Lotyšská republika), Kokenhausen (dnes Koknese, Lotyšská republika), Lemsal (dnes Limbaži, Lotyšská republika), Pernau (dnes Pärnu, Estonská republika), Reval, Roop (dnes Straupe, Lotyšská republika), Riga, Wolmar (dnes Valmiera, Lotyšská republika), Fellin (dnes Viljandi, Estonská republika), Wenden (dnes Cēsis, Lotyšská republika), Windau (dnes Ventspils, Lotyšská republika)

¹⁴² MISĀNS, Ilgvars, Die späten Anfänge städtischer Zusammenarbeit in Alt-Livland, in: PELC, Ortwin – PICKHAN, Gertrud (eds.), *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag*, Lüneburg 1996, s. 93.

¹⁴³ Alexandr Zimák je přesvědčen, že blahobyt Hanzy byl do značné míry založen na obchodování s Novgorodem. ZIMÁK, Alexandr, *Hanza. Obrazy z dějin severského námořního obchodu*, Praha 2002, s. 139.

¹⁴⁴ STEIN, Walther, Die Hansestädte, in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 51, 1926, s. 163.

¹⁴⁵ VOGELANG, Reinhard, Salz und Korn. Zum Revaler Handel im 15. Jahrhundert, in: ANGERMANN, Norbert – LENZ, Wilhelm (eds.), *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, Lüneburg 1997, s. 135–172; PULLAT, R. (ed.), *Istorija Tallina...*, s. 90.

Přední místo mezi livonskými hanzovními městy zaujímala Riga, která byla od roku 1282 členem Hanzy. V následujících dvou stoletích si kupci z Rigy vybudovali dominantní postavení v Polocku, s nímž Rigu spojovala přímá vodní trasa po řece Daugavě, a čilé obchodní kontakty udržovali také se Smolenskem.¹⁴⁶ V podstatě monopolní postavení Rigy v obchodu s východní Evropou přimělo ostatní členy Hanzy, především severoněmecká města, aby proti ní zavedly opatření, která by omezila její vliv. Nicméně všechna se minula účinkem, a naopak Riga profitovala z pozvolného úpadku Hanzy, jenž nastal v 15. století.¹⁴⁷

Riga byla sídlem arcibiskupů a livonských mistrů, kteří se snažili získat nad bohatým městem kontrolu. Naplno se boje rozhořely v roce 1297, kdy měšťané dobyli a zničili řížský řádový hrad. Srážky trvaly s přestávkami až do roku 1330, kdy se Riga po šestiměsíčním obléhání vzdala a řížští měšťané museli uznat svrchovanost livonského řádu. Tím však zápas o Rigu mezi arcibiskupy a řádem zdaleka neskončil, pouze se přenesl na diplomatické pole. Obě znesvářené strany se snažily prosadit svoje nároky na kontrolu nad Rigou u papežské kurie. V roce 1452 si livonský řád a řížský arcibiskup Silvestr rozdělili vládu nad městem, ale ani to nezabránilo novým nepokojům, které vypukly na počátku osmdesátých let 15. století. V nich utrpělo řádové vojsko zpočátku několik porážek od městských oddílů a livonský mistr byl nucen hledat smír diplomatickými prostředky. Přestávku v bojích využil k mobilizaci řádových sil a od září 1489, kdy livonský řád vyhlásil Rize válku, přešla iniciativa do jeho rukou. V roce 1491 byl odpor městských oddílů definitivně zlomen a Riga musela uznat svrchovanost řádu. Tím byl ukončen bezmála dvousetletý zápas o ovládnutí města a mezi livonským mistrem, arcibiskupem a Rigou byly nastoleny takové vztahy, které prakticky beze změny přetrvaly do vypuknutí livonské války v roce 1558 a následného zániku řádu o tři roky později.¹⁴⁸

Dalšími významnými livonskými městy, která hrála důležitou roli v obchodu s rurikovskými zeměmi, byly Reval a Dorpat. Reval založili Dánové v roce 1219 na místě, kde původně stálo hradiště Estů. Jeho počátky jako významného obchodního centra byly však spojeny s dočasnou vládou řádu mečových rytířů v letech 1227 až 1237. V roce 1230 přesídlil řád do Revalu okolo dvou set kupců z Visby a přislíbil jim výhodné finanční podmínky.

¹⁴⁶ Riga uzavřela již v roce 1210 obchodní smlouvu s Polockem, na které se nepochybně podíleli také kupci ze Smolenska. Se Smolenskem byla první obchodní smlouva uzavřena v roce 1229. USAČEV, Nikolaj Nikolajevič, K ocenke zapadnych vněšnětorgovych svjazej Smolenska v XII–XIV vv, in: ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič – PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič (eds.), *Meždunarodnyje svjazi Rossiji do XVII v. Sbornik statěj*, Moskva 1961, s. 204.

¹⁴⁷ VILSONE, Melita a kol. (eds.), *Riga. Očerki po istoriji goroda*, Riga 1967, s. 32.

¹⁴⁸ VILSONE, M. a kol. (eds.), *Riga...*, s. 40–41.

Většinou šlo o německé kupce, kteří se v novém prostředí rychle adaptovali a zůstali zde i po předání města Dánům.¹⁴⁹ Po roce 1346, kdy severní Estonsko přešlo do rukou livonského řádu, panovaly mezi městem a řádem korektní vztahy. V roce 1348 osvobodil řád revalské měšťany za poplatek dvou set stříbrných marek, určených na opravu řádového hradu, od povinnosti sloužit v době války v řádovém vojsku. Na druhé straně se město muselo vzdát některých území ve prospěch řádu. Reval však nikdy nevystupoval v mocenském zápase v Livonsku v takovém rozsahu jako Riga.¹⁵⁰

Počátky města Dorpatu jsou spojeny s pronikáním Rusů do Pobaltí. Město bylo založeno roku 1036 ruským knížetem Jaroslavem I. Vladimírovičem na místě hradiště Estů a bylo pojmenováno Jurjev.¹⁵¹ V roce 1224 ho dobyl řád mečových rytířů a přejmenoval ho na Dorpat. Město se stalo sídlem biskupa, jenž v mocenském zápase v zemi nezdávka aktivně vystoupil na straně řížského arcibiskupa. Obzvláště aktivně si v tomto směru počínal biskup Dietrich III. Damerow. Dorpatští biskupové také zastupovali město ve vztazích s rurikovskými zeměmi. Tato jejich úloha vyplývala z faktu, že se město nacházelo nedaleko hranice s pskovskou zemí, a z obchodních zájmů dorpatských měšťanů. Právě tyto dva faktory hrály podstatnou roli v politice dorpatských biskupů, která se občas dostávala do rozporu s politickým kurzem livonského řádu.¹⁵²

Hlavními obchodními partnery revalských a dorpatských kupců byly Novgorod a Pskov. Specifičnost jejich politického a sociálního uspořádání spočívala v tom, že všechny významné světské i duchovní funkce, kníže, arcibiskup, *posadnici* (zástupci městské obce) byly volitelné a na této volbě se teoreticky mohl podílet každý svobodný obyvatel města. Tento systém byl ve své době v rámci rurikovských zemí výjimečným. Ačkoliv si městská obec uchovala značný vliv na společné řešení problémů nejrůznějšího charakteru až do konce samostatné existence obou měst, fakticky se výkonná moc soustředila v rukou úzké skupiny předních bojarů.

¹⁴⁹ PULLAT, R. (ed.), *Istorija Tallina...*, s. 106.

¹⁵⁰ KREEM, Juhan, Stadt und Landesherr als Geschäftspartner. Die Handelsangelegenheiten in den Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden und der Stadt Reval, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse: Zwölf Beiträge, 12. Baltischen Seminar*, Lüneburg 2003, s. 93–112; PULLAT, R. (ed.), *Istorija Tallina...*, s. 80–81.

¹⁵¹ Město dostalo název podle svého zakladatele – Jaroslav Moudrý přijal při křtu jméno Georgij (Jurij). KARPOV, Aleksej Jurjevič, *Jaroslav Mudryj*, Moskva 2001, s. 253–255.

¹⁵² RAUCH, G. Von, Stadt und Bistum Dorpat zum Ende der Ordenszeit, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 24, 1975, No. 4, s. 583.

Svébytnost jejich politického uspořádání naznačují také pojmy bojarská nebo věčová republika, jimž je označuje historiografie.¹⁵³

Novgorod leží na březích Volchova, nedaleko od místa, kde řeka vytéká z Il'menského jezera a směřuje na sever do Ladožského jezera. Byla to část vodní cesty, známé v *Povesti* pod názvem „iz varjag v greki“ (*из варяг в греку*), kterou hojně využívali již skandinávští varjagové¹⁵⁴ na svých výpravách ze severní Evropy do Konstantinopole. Díky své poloze byl Novgorod již v nejranějším období místem, přes které proudilo zboží mezi severní, západní Evropou, ruskými zeměmi a Předním Východem. Nejvýmluvnějším dokladem dálkových kontaktů jsou archeologické nálezy depotů stříbrných mincí, které pocházejí z britských ostrovů, a arabských zlatých mincí.¹⁵⁵

V *Povesti vremennych let* se vypráví, jak sem přišli roku 862 na pozvání Slovanů varjagové pod vedením Rurika, a ten se usadil právě v Novgorodě.¹⁵⁶ Letopisná zpráva o počátcích Novgorodu a jeho prvním knížeti vyvolávala mezi historiky a archeology vzrušené debaty o autenticitě. Předně je třeba zdůraznit, že v době Rurikova příchodu na Rus ještě neexistoval Novgorod jako souvisle osídlená aglomerace, a proto zatím neměl ani jméno. Archeologické výzkumy dodnes nepřinesly doklady osídlení na teritoriu města, které by bylo možné datovat do poloviny 9. století. Nejstarší osady zde zřejmě začaly vznikat až na přelomu 9. a 10. století. Zpočátku byly lokalizovány pouze na třech pahorcích, vypínajících se nad Volchovem. Jak narůstal počet obyvatel, docházelo k postupnému slučování dosud izolovaných osad, rozšiřovalo se území zastavěné obytnými a hospodářskými domy a dřevěnými komunikacemi. Předpokládá se, že nejstarší dřevěná cesta byla postavena v třicátých letech 10. století a v jeho druhé polovině byl zřejmě vybudován první dřevěný most přes Volchov.¹⁵⁷

¹⁵³ ALEKSEJEV, Jurij Georgijevič, „K Moskve chotim“. *Zakat bojarskoj respubliky v Novgorodě*, Leningrad 1991; MARTYŠIN, Orest Vladimirovič, *Volnyj Novgorod: Obščestvenno-političeskij stroj i pravo feodalnoj respubliky*, Moskva 1992; CHOROŠEV, Aleksandr Stěpanovič, Otěčestvennaja istoriografija o paděnniji Novgorodskoj večevoj respubliky, in: Valentin Lavrent'jevič JANIN (ed.), *Russkij gorod*, Tom 8, Moskva 1986, s. 43–66.

¹⁵⁴ Varjagové byli ozbrojení kupci švédského původu, vojensky organizovaní do oddílů, kteří se často nechávali najímat jako žoldněři do služeb cizích panovníků včetně byzantských císařů.

¹⁵⁵ RYBINA, J.A., Novgorod i Ganza, s. 23.

¹⁵⁶ PVL, s. 13.

¹⁵⁷ JANIN, Valentin Lavrent'jevič, *Očerki istoriji sredněvekovogo Novgoroda*, Moskva 2013, s. 28–30; FROJANOV, Igor Jakovlevič, *Mjatěžnyj Novgorod. Očerki istoriji gosudarstvennosti, social'noj i političeskoj borby konca IX–načala XIII stoletija*, Sankt–Petěrburg 1992, s. 41–42; JANIN, Vladimir Lavrent'jevič, *Sredněvekovyj Novgorod. Očerki istoriji i archeologii*, Moskva 2004, s. 128–129.

Teprve v této době, ve druhé polovině 10. století, vzniklo pojmenování rodičího se města. Název Novgorod, který znamená Nové město, podnítil fantazii starší generace historiků a archeologů, kteří předpokládali, že obyvatelé Novgorodu přišli na nové místo z nějakého staršího sídliště. Do úvahy přicházelo město s dnešním názvem Stará Ladoga, které leží na březích Volchova na sever od Novgorodu, (Stará) Russa, rozkládající se na jihovýchod od Novgorodu, nebo takzvané Rurikovo hradiště (*Gorodišče*) na jihu.¹⁵⁸ Archeologické výzkumy v uvedených lokalitách však domněnky badatelů nepotvrdily. Podle hypotézy ruského historika a archeologa Valentina Lavrent'jeviče Janina je třeba zrod názvu města spojovat se vznikem nového centra, budoucího novgorodského *kremlu*,¹⁵⁹ které na rozdíl od původních tří osad bylo nazýváno Novým městem.¹⁶⁰ V poslední době zasáhl do ustálených představ o původu Novgorodu současný ukrajinský historik Leontij Vojtovič, který se pokusil lokalizovat Holmgard, kde podle skandinávských pramenů sídlila nejstarší „*novgorodská*“ knížata.¹⁶¹

V průběhu 11. století proběhl proces, který časem vyústil v prosazení volitelnosti funkce novgorodského knížete. Počátky tohoto procesu jsou spojeny s osobou knížete Vladimíra I. Svjatoslaviče, který spravoval ruský stát s pomocí svých synů a do Novgorodu dosadil jednoho z nejstarších, Jaroslava I., jemuž novodobí historici přiřkli přívlastek Moudrý. Jaroslav se stal roku 1018 definitivně ruským knížetem, ale až do roku 1036 vykonával také funkci knížete v Novgorodě. Poté zde předal vládu svému nejstaršímu, tehdy šestnáctiletému synovi Vladimírovi. Když Vladimír v roce 1052 zemřel, Jaroslav poslal do Novgorodu svého druhorozeného syna Izjaslava. Izjaslav usedl po smrti svého otce v roce 1054 na kyjevský knížecí stolec a v Novgorodě se ujal vlády jeho nejstarší syn Mstislav. Tento proces přispěl ke zrodu tradice, kdy ruský kníže, vládnoucí z Kyjeva, dosazoval na knížecí stolec do Novgorodu svého nejstaršího syna, aby zde v podstatě vykonával funkci knížecího správce, *naměstníka*.

V následujících desetiletích vyvolával značnou nelibost Novgorodců fakt, že účast v mocenských zápasech o kyjevský knížecí stolec činila z novgorodských knížat jenom dočasné vládcy města. To byl také důvod, proč se žádný kníže pevně neuchytil v Novgorodě a proč tu nikdy nevznikla samostatná dynastie novgorodských knížat. Do jisté míry přispěli

¹⁵⁸ JANIN, Vladimir Lavrent'jevič, *Sredněvekovij Novgorod...*, s. 21.

¹⁵⁹ Kreml (*кремль*) byl původně staroruský název pro vnitřní opevněnou část města, která zpravidla ležela v centru. V dobách vnějšího ohrožení sloužil jako poslední útočiště obránců a obyvatel města před útočícím nepřitelem.

¹⁶⁰ JANIN, V.L., *Očerki istoriji sredněvekovogo Novgoroda...*, s. 30.

¹⁶¹ VOJTOVIČ, Leontij Viktorovič, *Golmgard: dě pravili ruski knjazi Svjatoslav, Volodimir Svjatoslavič ta Jaroslav Volodimirovič?*, in: *Ukrainskij istoričeskij žurnal*, 1915, No. 3, s. 37–55.

Novgorodci k tomuto vývoji sami, když poskytovali svým panovníkům bojovníky při tažení proti Kyjevu nebo jiným rurikovským knížectvím. Přesto chtěli mít svého vlastního stálého knížete. Ten měl vládnout v souladu se zájmy celé městské obce, měl být ochráncem města, jeho obyvatel a ovládaného území. Hlavním požadavkem Novgorodců bylo, aby jejich kníže nebyl pouhým zástupcem kyjevského knížete, nepodílel se na mocenských zápasech o vládu v Kyjevě, nýbrž byl zcela na Kyjevu nezávislý. Především se pak snažili omezit zásahy kyjevských knížat do vnitřních záležitostí Novgorodu. Dokumentuje to příklad knížete Mstislava Vladimíroviče, syna Vladimíra II. Monomacha.

Mstislav Vladimírovič přišel do Novgorodu v roce 1088 jako dvanáctiletý chlapec a s výjimkou období 1094 až 1095 zde vládl dvacet devět let. Novgorodci ho prakticky považovali za svého vlastního knížete. Nepřekvapí proto, že v roce 1102 vyvolalo v Novgorodě velké pobouření rozhodnutí kyjevského knížete Svjatospolka III. Izjaslaviče, které učinil po dohodě s Vladimírem Monomachem, že Mstislav opustí Novgorod a ujme se vlády ve Vladimiru na Kljazmě. V Novgorodě ho měl nahradit Svjatoslavův syn. Novgorodští vyslanci, kteří přijeli do Kyjeva, tlumočili kyjevskému knížeti nesouhlas celé městské obce. Novgorodci nechtěli do čela města ani Svjatospolka, ani jeho syna, a argumentovali tím, že si svého knížete Mstislava sami vychovali od dětství. Po další hádce se Svjatospolkem, v níž vyslanci kyjevskému knížeti neustoupili, se vydali na zpáteční cestu do Novgorodu i s knížetem Mstislavem.¹⁶² Ten setrval v Novgorodě až do roku 1117, kdy byl na příkaz svého otce Vladimíra Monomacha poslán do Bělgorodu, a uvolnil tak místo svému synovi Vsevolodovi Mstislaviči.

Období vlády Mstislava Vladimíroviče a jeho syna je významným mezníkem při prosazování moci městské obce a jejích zástupců na úkor knížete. Novgorodci využili Mstislavova nízkého věku a zřídili úřad *posadnika*, který byl vybírán z řad novgorodských bojarů. *Posadnik* měl být nejen pravou rukou knížete, ale také kontrolním činitelem nad výkonem knížecí vlády. Kníže nebyl svrchovaným pánem novgorodských zemí, nesměl v nich nabývat nemovitý majetek zábořem ani koupí či jako dar. Toto nařízení platilo nejen pro knížete, ale také pro jeho ženu, bojary a členy dvora.¹⁶³ V době vlády Vsevoloda Mstislaviče došlo k omezení soudních pravomocí knížete. Jestliže byl v předchozím období kníže vrchním a v podstatě neomezeným soudcem, pak nyní sice mohl nadále soudit, ale pouze ve spolupráci

¹⁶² PVL, s. 117.

¹⁶³ JANIN, V.L., Očerki istoriji sredněvekovogo Novgoroda, s. 46–48.

s *posadnikem*. Soudní rozhodnutí knížete pozbývalo platnost, pokud bylo vyneseno bez souhlasu *posadnika*.¹⁶⁴

Vsevolod Mstislavič byl posledním novgorodským knížetem dosazeným na příkaz z Kyjeva. Podle *Novgorodského prvního letopisu* kníže Vsevolod slíbil Novgorodcům, že bude ve městě vládnout do konce svého života.¹⁶⁵ Tuto svoji přísahu hned několikrát porušil. Když se v roce 1125 stal Mstislav Vladimirovič kyjevským knížetem, jeho syn urychleně opustil Novgorod a zamířil do Kyjeva, neboť zřejmě předpokládal, že mu otec přidělí jiné knížectví, které by bylo blíže k centru. V tom se však zmýlil a musel se vrátit s nepořízenou do Novgorodu.¹⁶⁶ V roce 1132 se neúspěšně pokusil obsadit knížecí stolec v Perejaslavli. V Novgorodu vyvolal jeho čin bouři nevole a kníže byl nucen dočasně město opustit.¹⁶⁷ Navzdory tomuto nezdaru se dál zapojoval na straně Kyjeva do knížecích konfliktů. Novgorodci zřejmě nesledovali jeho počínání s nadšením, přesto mu poskytli bojovníky. V roce 1135 bylo novgorodské vojsko poraženo suzdalskými oddíly a utrpělo těžké ztráty.¹⁶⁸ Po této porážce došla Novgorodcům trpělivost, knížete Vsevoloda i s rodinou v květnu 1136 zajali a uvěznilí všechny na dvoře novgorodského biskupa. Novgorodský letopisec napsal, že důvodem Vsevolodova zajetí byla mimo jiné jeho snaha získat vládu v Perejaslavli a zbabělost v boji, s níž jednal v bitvě se suzdalskými oddíly. V polovině července Novgorodci Vsevoloda s rodinou propustili a vyhnali z města. Krátce po jeho odchodu přijel do Novgorodu kníže Svjatoslav Olgovič z Černigova.¹⁶⁹

Pohnuté novgorodské události roku 1136 jsou tradičně prezentovány jako vyvrcholení snah obyvatel města získat právo vybírat si vlastního knížete, a dovršit tak úsilí o nezávislost na kyjevském vládcí. Střídání knížat v Novgorodě se v budoucnu stalo jedním z nástrojů Novgorod'anů, jak zabránit některým držitelům knížecího stolce v pokusech o pevnější ovládnutí města a jeho zemí. Novgorodská městská obec si toto právo žárlivě střežila až do sedmdesátých let 15. století, kdy byl Novgorod připojen velikým knížetem Ivanem III.

¹⁶⁴ JANIN, V.L., *Očerki istoriji sredněvekovogo Novgoroda*, s. 51–52.

¹⁶⁵ NIL, s. 22.

¹⁶⁶ NIL, s. 21. PETROV, Aleksej Vladimirovič, *Ot jazyčestva k Svjatoj Rusi. Novgorodskije usobicy*, Sankt–Petěrburg 2004, s. 117–118.

¹⁶⁷ NIL, s. 22–23.

¹⁶⁸ NIL, s. 23.

¹⁶⁹ NIL, s. 24.

k moskevskému státu. Ivan III. společně s novgorodskou samostatností skoncoval s volbou knížat, neboť považoval Novgorod za svoje právoplatné dědictví po předcích, *otčinu*, a nehodlal proto připustit, aby obyvatelé města rozhodovali o tom, zda bude nebo nebude jejich panovníkem.¹⁷⁰

Výběr novgorodského knížete ovlivňovala řada vnějších a vnitřních politických faktorů. Kandidát na tento post musel splňovat v očích Novgorodčanů některá nepsaná kritéria. Kníže musel disponovat vlastní ozbrojenou družinou a měla ho provázet pověst schopného vojenského velitele. Zřejmě nejdůležitějším faktorem, který rozhodoval o uchazeči o novgorodský knížecí stolec, byl od poloviny 13. století titul velikého knížete vladimirského. Tento post byl spojen s určitou představou o nominální svrchovanosti svého držitele nad všemi ostatními rurikovskými knížaty, a proto jeho přijetí také za novgorodského knížete bylo pro město na Volchově prestižní záležitostí.¹⁷¹ Nicméně ani splnění všech těchto kritérií pretendentům cestu na novgorodský knížecí stolec nezaručilo.

Volba knížete totiž nabídla soupeřícím skupinám novgorodských bojarů možnost využívat ji jako politickou zbraň ve vnitropolitických zápasech. Výběr knížete, délka jeho vlády, odchod z města nezávisely jen na vůli obyvatel Novgorodu, ale zejména na podpoře jednotlivých bojarských skupin a jejich příznivců. Šance knížecího kandidáta dospěla k vytouženému cíli pouze tehdy, jestliže ve městě získala převahu bojarská skupina jeho stoupenců. Jak přecházela moc z jednoho uskupení bojarů na druhé, stávala se pozice novgorodského knížete stále nejistější. Pokud městští předáci dospěli k závěru, že kníže ohrožuje výsady a zájmy města, mohli ho ve vzájemné shodě z Novgorodu vyhnat. Z toho vyplývá, že postavení novgorodského knížete bylo krajně nejisté. Seznam panovníků, kteří usedli na novgorodský knížecí stolec dvakrát i třikrát, by byl dlouhý a začínal by již knížaty z přelomu 11. a 12. století. Pro ilustraci lze uvést, že v průběhu 13. století (přesněji v letech 1200 až 1304) se v Novgorodě vystříдалo sedmáct knížat. Někteří zaujali knížecí post jen jednou, jiní dvakrát až třikrát, v jednom případě i čtyřikrát, délka vlády se pohybovala od jednoho roku do jedenácti let. Jisté postavení neměl v Novgorodě ani vojevůdce Alexandr Jaroslavič Něvský. Právě on se stal novgorodským knížetem celkem čtyřikrát (1228 až 1229, 1236 až 1240, 1241

¹⁷⁰ SMRŽ, Pavel, Reflexe minulosti v diplomacii moskevského velikého knížete Ivana III., in: KRZYŻOSTANIAK, Hanna – KUJAWIŃSKI, Jakub – MATLA, Marzena (eds.), *Trzecie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Commemoratio praeteritorum – społeczności średniowieczne wobec przeszłości*, Poznań 2012, s. 246–248.

¹⁷¹ GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Russkije zemli v XIII-XIV vekach. Puti političeskogo razvitija*, Sankt-Petěrburg 2016, ,s. 63, 65.

až 1252, 1257 až 1263), poprvé již v osmi letech společně se svým o rok starším bratrem Fjodorem. Jeho druhé panování v Novgorodě paradoxně ukončila vítězná bitva na Něvě v červenci 1240, v níž porazil švédské vojsko. V Novgorodě zavládla obava, že vítězný kníže bude mít sklony k prosazování autoritářské vlády, a proto ho vypudili z města. Když ještě v témže roce zahájil řád německých rytířů tažení z Livonska do pskovských a novgorodských zemí, během kterého byl dobyt Pskov, vyděšení Novgorodci si opět pozvali Alexandra nazpět.

Kníže měl v novgorodském politicko-sociálním systému postavení nejvyššího světského představitele města, ale jeho moc byla ryze nominální. Každý kníže, který v průběhu 13. až 15. století stanul v čele města, musel s jeho zástupci uzavřít dohodu, tak zvaný *rjad*, která přesně vymezovala jeho práva. Kníže směl vykonávat správní a soudní pravomoci pouze se souhlasem *posadnika* a v souladu s místními zvyky a zákony. Výše finančních prostředků na uspokojování potřeb knížete a jeho dvora byla přísně vymezena dohodou. Tyto prostředky, které se v pramenech nazývají *dari*, tvořily vždy menší část z celkové sumy vybrané berně. Vedle darů měl kníže právo pobírat poplatky soudní, z rybolovu, sběru medu, senoseče a honitby.¹⁷² Novgorodci platili svému knížeti rovněž tribut, určený tatarskému chánovi, zvaný *čornyj bor*.¹⁷³

Knížecí práva byla ve smlouvách dosti přesně vymezena, přesto se faktické povinnosti knížete pohybovaly spíše na hranici předpokladů. Novgorodský kníže měl být garantem bezpečnosti obchodu a obchodních zájmů města, které byly hlavním zdrojem novgorodského bohatství. V představách Novgorodců měl kníže stát v čele své družiny a městského vojska při obraně města a jeho držav. V zahraniční politice Novgorodu vystupoval jako signatář uzavíraných mezinárodních dohod a byl v jejich písemném provedení uváděn vždy na prvním místě, třebaže samotná jednání vedli výhradně představitelé města.¹⁷⁴

Dalším významným představitelem města, kterého si v Novgorodě od roku 1156 sami volili, byl nejvyšší duchovní představitel, v písemných pramenech titulovaný jako biskup,

¹⁷² Nejstarší dochovanou smlouvu uzavřel Novgorod v roce 1264 s tverským velkým knížetem Jaroslavem Jaroslavičem, in: GVNP, dok. č. 1, s. 9–10. Omezenost knížecích pravomocí byla příčinou neoblíbenosti postu novgorodského knížete. JANIN, V.L., U istokov..., s. 12–13. Na druhou stranu bylo bohatství Novgorodu natolik velkým lákadlem, že novgorodský knížecí stolec nikdy nezůstával dlouho neobsazený.

¹⁷³ K původu a výběru této daně viz JANIN, V.L., Sredněvekovej Novgorod... s. 216–225.

¹⁷⁴ Novgorodský kníže Jaroslav Vladimírovič byl uveden jako signatář v nejstarším známém textu dohody Novgorodu s Gotlandem a německými městy o míru, obchodních vztazích a soudu z roku 1191/1192, in: GVNP, dok. č. 28, s. 55.

vладыка, později také arcibiskup.¹⁷⁵ Jeho postavení bylo opravdu výjimečné. Novgorodským vladykům byla podřízena nejen církevní správa Novgorodu a novgorodské země, ale také Pskova a jeho území. Vedle povinností duchovního hodnostáře mělo jeho slovo velkou váhu rovněž v řešení zcela světských záležitostí. Vladykové byli velmi váženými osobnostmi, těšili se značné autoritě a úctě novgorodských obyvatel a nezřídka představovali jedinou sílu, která dokázala zklidnit emoce rozvášněných davů v dobách vyhrocených vnitropolitických zápasů v Novgorodě. Zvláštní vztah pak panoval mezi biskupy a německými kupci pobývajícími v Novgorodě, a to zejména v situacích, kdy mezi Němci a Novgorodany panovaly napjaté vztahy, které hrozily přerůst v šarvátky. Vladyka se měl v těchto případech pokusit nastolit mezi oběma stranami smír. Pokud se Němci rozhodli v obavě o vlastní životy opustit Novgorod a uzavřít dvůr, pak klíče od dvora byly uloženy v biskupském sídle.¹⁷⁶

Kromě toho vladykové také často vystupovali jako zástupci města při jednáních se zahraničními vyslanci a při uzavírání mezinárodních smluv. Jako signatář mezinárodní smlouvy se objevil například biskup Mojsej v dohodě mezi Novgorodem a Norskem z roku 1326.¹⁷⁷ Také v novgorodsko-livonských dohodách z té doby figuroval vedle novgorodského knížete vladyka, který zde ovšem na rozdíl od knížete nebyl jmenován.¹⁷⁸ Dochovala se také korespondence, v nichž vladyka orodoval u livonských hanzovních měst za právo na odškodnění pro oloupené novgorodské kupce.¹⁷⁹

Počátky volitelnosti novgorodského biskupa jsou kladeny do poloviny 12. století, kdy město usilovalo o jistou politickou, ale také církevní autonomii. Prvním zvoleným biskupem se v roce 1156 stal mnich Arkadij. Novgorodci nepochybně využili smrti dosavadního biskupa, který byl do města jako obvykle dosazen, a také zápasu o uvolněný post kyjevského metropolity, jehož právem bylo novgorodského biskupa potvrdit, což se nakonec také stalo.

¹⁷⁵ Novgorodské biskupství patřilo mezi ty, které existovaly v ruské církvi od samého počátku. Bylo jediné, jejíž představitel je v některých pramenech titulován jako arcibiskup. K jeho povýšení došlo roku 1166, ale eparchie zůstala nadále podřízena kyjevské metropolii. ŠČAPOV, Jaroslav Nikolajevič, *Gosudarstvo i cerkov Drevněj Rusi X–XIII vv.*, Moskva 1989, s. 62–69; TÉRA, Michal, *Kyjevská Rus-Dějiny – kultura – společnost*, Červený Kostelec 2019, s. 371, 553.

¹⁷⁶ NIKITSKIJ, Andrej, *Otnošenija Novgorodskogo vladyki...*, s. 12–15.

¹⁷⁷ Smlouva Novgorodu s Norskem o míru, 1326, in: GVNP, dok. č. 39, s. 69.

¹⁷⁸ Smlouva Novgorodu s Lübeckem o obchodní výměně a vyslání poselstva za účelem projednání obsazení něvské říční cesty Švédskem z roku 1301, in: GVNP, dok. č. 33, s. 62–63.

¹⁷⁹ Novgorod se obrací do Rigy s žádostí o navrácení ukradeného zboží a vydání lupičů, 1306–1307, in: GVNP, dok. č. 36, s. 65. V této žádosti je uveden jako první signatář vladyka Feoktist.

V dalších desetiletích přerostl tento precedens v tradici a kyjevští metropolité, sídlící od roku 1299 ve Vladimíru a později v Moskvě, až do konce novgorodské samostatnosti pouze potvrzovali v Novgorodě zvoleného kandidáta v jeho biskupském úřadě.

Novgorodský biskup byl volen na shromáždění *věče*, jehož účastníci ho vybírali z mnichů, vysoce postavených duchovních v biskupské správě nebo z *igumenů* (*узыхмен* - opat) novgorodských klášterů. Mezi nimi zaujímal prvořadé postavení *igumen* kláštera svatého Jiří. V *Moskevském letopisném svodu* je popisována volba novgorodského arcibiskupa Feofila, posledního duchovního představitele Novgorodu před jeho připojením k moskevskému státu. Účastníci *věče* nejprve vybrali tři hlavní uchazeče o arcibiskupský úřad, z nichž losováním vzešel vítězný kandidát.¹⁸⁰ Letopisci zaznamenali řadu příkladů, kdy vhodný kandidát na arcibiskupský úřad byl vybrán jednoznačnou shodou Novgorodců, nebo jako Feofil byl losován z více kandidátů.¹⁸¹ V *Novgorodském prvním letopisu* se dochovala zpráva, jakým způsobem mohlo proběhnout losování. Volba se konala v chrámu svaté Sofie, kde po skončení liturgie dítě nebo slepec měli za úkol sejmout z oltáře los příslušného kandidáta v podobě kamene. První vybraný kámen patřil vítězi.¹⁸² V jiných případech protopop chrámu postupně odebíral z oltáře losy a zvítězil ten kandidát, jehož los zůstal na oltáři poslední.¹⁸³ Ani tyto ojedinělé případy neumožňují vytvořit si jasnější představu o průběhu volby, a dokonce nepanuje mezi badateli jednota, zda losování bylo samostatným aktem volby nebo pouze potvrzením rozhodnutí *věče*.¹⁸⁴

K vysokým volitelným představitelům světské moci patřili *posadnici*, kteří byli trvalými zástupci města a tvořili jakousi protiváhu knížecí moci. Na správě města se podíleli *posadniki*

¹⁸⁰ *Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka*, (PSRL, Tom 25), ed. Michail Nikolajevič Tichomirov, Moskva – Leningrad 1949, s. 284.

¹⁸¹ Významný novgorodský arcibiskup Vasilij Kalika (úřad zastával v letech 1330/1331–1353) byl vybrán rovněž ze tří kandidátů. EJZO, Mancuki, Izbranije i postavljenje Vasilija Kaliki na novgorodskoe vladyčestvo 1330–1331 gg., in: GIPPIJUS, Aleksej Aleksejevič – NOSOV, Jevgenij Nikolajevič – CHOROŠEV, Aleksandr Stěpanovič (eds.), *Velikij Novgorod v istoriji sredněvekoj Jevropy. K 70-letiju Valentina Lavrent'jeviče Janina*, Moskva 1999, s. 207–217.

¹⁸² NIL, s. 68, 232, 275.

¹⁸³ NIL, s. 381–382.

¹⁸⁴ EJZO, Mancuki, Izbranije i postavljenje Vasilija Kaliki..., s. 207.

*stěpennyje (посаднику степенные)*¹⁸⁵ a *posadniki staryje (посаднику старые)*.¹⁸⁶ Prvořadým úkolem *posadnika* bylo spravovat město v době, kdy v jeho čele nestál kníže, nebo po dobu jeho nepřítomnosti. Vybraní *posadnici* zastupovali knížete na soudu, kde hájili jeho zájmy, ale sám kníže nemohl v jejich nepřítomnosti soudit a vynášet rozsudky. *Posadnici* byli voleni z členů zámožných novgorodských bojarských rodin a některé úřady, které zastávali, byly již od 12. století dědičné.¹⁸⁷ Vedle *posadníků* se na správě města podíleli na nižších volitelných funkcích *tysjackije (тысяцкие)*, starostové (*старосты*) *konců* a *sotní*.

Reálnou moc nad městem a jeho záležitostmi měla panská rada, takzvaný *sovět gospod*. Stálým členem rady byl novgorodský arcibiskup, v jehož domě se rada scházela. Vedle něho tvořili panskou radu zástupce knížete, *stěpennyje* a *staryje posadniki*, *stěpennyje* a *staryje tysjackije*, starostové *konců* a *sotní*. V 15. století, v předvečer konce novgorodské samostatnosti, rada čítala 50 členů a všichni byli nazýváni bojary. Na jejich zasedáních se řešily závažné problémy vnitřní a zahraniční politiky, projednávalo se přijímání či odvolání knížete a zákonodárné záležitosti. Panskou radou projednaná témata se pak v konečné podobě předkládala ke schválení shromáždění obyvatel města, takzvanému *věče (вече)*.¹⁸⁸

Věčový systém byl jednou z nejpozoruhodnějších stránek svébytnosti společenského zřízení Novgorodu v rámci rurikovských zemí. Jeho zrod a počátky se nelišily od vývoje podobných shromáždění v dalších městech na Rusi, v jejichž životě se *věče* v 11. a 12. století stalo neoddelitelnou součástí správy oblastí, měst a osad. Novgorodský *věčový* systém se stal v důsledku slabé ústřední moci, kterou reprezentoval kníže, významným centrem politického života města.¹⁸⁹

Věče bylo svoláváno nepravidelně buď z iniciativy knížete nebo představitelů města. Jeho účastníci se za vyzvánění *věčového* zvonu scházeli na prostranství u Jaroslavova dvora na

¹⁸⁵ *Posadnik stěpennyj* byl městskou obcí zvolený představitel města, který právě zastával úřad *posadnika* po dobu jednoho roku. Výraz *stěpennyj* pocházel od slova *stěpeň* (stupeň) a byl odvozen od skutečnosti, že *posadnik* stál při zasedání *věče* na stupínku a vedl jednání.

¹⁸⁶ *Posadnik staryj*, bývalý *posadnik stěpennyj*, jehož roční funkční období skončilo.

¹⁸⁷ JANIN, V.L, U istokov..., s. 14.

¹⁸⁸ LUKIN, Pavel Vladimirovič, Sušestvoval li v sredněvekovom Novgorodě «Sověť gospod»? , in: *Drevnaja Rus': voprosy medievistiki*, Tom 47, 2012, No. 1, s. 15–27.

¹⁸⁹ MAJOROV, Aleksandr Vjačeslavovič, O sostave učastnikov drevněruskovo veča (po matěrialam Novgoroda i drugich zemel Drevnej Rusi), in: *Petěrburgskije čtěníja 95, Matěrialy naučnoj konferencii 22.–26.5. 1995*, Sankt-Petěrburg 1995, s. 326.

Trhové straně. *Věče* nemělo přesně vymezený sociální status pro účastníky. Jak píše V. O. Ključevskij, na jednání „běžel každý, kdo se pokládal za plnoprávného občana.“¹⁹⁰ Odtud však pramenila jeho archaičnost a do jisté míry i manipulovatelnost účastníky. *Věče* jako místo kolektivního projednávání závažných otázek se v podstatě vyjadřovalo pouze ke konečnému řešení problému, který na jeho shromáždění předkládala panská rada. Účastníci *věče* většinou dávali najevo svůj souhlas či nesouhlas s předloženým návrhem spíše silou hlasů a někdy i pěsti než řádným hlasováním. Navzdory těmto nedostatkům si *věče* podrželo svůj význam v životě Novgorodu až do konce jeho samostatnosti.¹⁹¹

Správa města a jeho držav se vyznačovala značnou komplikovaností a mnohými specifiky. Novgorod byl rozdělen řekou Volchov na Trhovou stranu a Sofijskou stranu, které se skládaly z tak zvaných *konců* (концы). Součástí Sofijské strany byl *dětinec* (детинец – *dětinec*), opevněný areál uvnitř města, ve které stál hlavní městský chrám svatě Sofie. *Konce* se skládaly ze *sotní* (сотни) a *sotně* z ulic. V *sotních* a *koncích* se scházela vlastní *věče*, v jejichž čele stáli volení starostové. *Sotně* se někdy skládaly do *tisicki* (мушкету), kterou vedl *tysjackij*. *Tisicki* neměly přímý vztah ke správě města, ale byly vytvořeny k uspokojení jeho vojenských potřeb.

Novgorod spravoval rozsáhlé území, které se na jihu rozkládalo v povodí řek Luga, Šelona a Msta, na severovýchodě se táhlo po obou březích Oněžského jezera až k Finskému zálivu na severozápadě až k Bílému moři. Na cylindrech¹⁹² a březových listinách, nalezených v devadesátých letech 20. století během archeologického průzkumu v Novgorodu, jsou zaznamenány výběry daní, které dokazují, že již koncem 11. století Novgorodci kontrolovali osady ležící více než osm set kilometrů na sever od města. Tyto vzdálené oblasti byly v podstatě novgorodskými koloniemi, do kterých se vypravovaly skupiny ozbrojených lovců, aby zde vybírali od místního obyvatelstva daně, zakládali nové osady a věnovali se lovu kožešinové zvěře.¹⁹³ Novgorodské državy byly rozděleny na *pětiny* a *volosti*. Zvláštností pětinného systému

¹⁹⁰ KLJUČEVSKIJ, V.O., Russkaja istorija..., s. 420.

¹⁹¹ KLJUČEVSKIJ, V.O., Russkaja istorija..., s. 421. Podobný průběh mívalo shromáždění *věče* v Pskově. ARAKČEJEV, Vladimir Anatoljevič, *Sredněvekovyj Pskov. Vlast', obščestvo, povsedněvnaja žizň v XV–XVII vekach*, Pskov 2004, s. 53. LUKIN, Pavel Vladimirovič, *Magna contumelia* v Benátkách a „novgorodská revoluce“ v roce 1136: dvě epizody politického boje a jejich reflexe v pramenech, in: Česká časopis historický, Sv. 119, 2021, č. 2, s. 337–347.

¹⁹² Cylindry byly speciální dřevěné uzávěry kožených vaků, do kterých se ukládaly kožešiny. Na dřevěný cylinder se následně vyryla značka, která označovala, že se jedná o vlastnictví Novgorodu.

¹⁹³ JANIN, V.L, U istokov..., s. 67.

bylo, že čtyři z pěti *pětín* začínaly u samotného města a směrem do vnitrozemí se vějířovitě rozšiřovaly. Pouze Běžecká pětina ležela daleko na východě, oddělená od Novgorodu Oboněžskou a Děrevskou pětinou.¹⁹⁴

Volosti nebyly součástí *pětín* a o jejich správu se Novgorodci dělili se sousedními knížaty: s vladimirským, později moskevským, knížetem společně spravovali Volok Lamskij,¹⁹⁵ Běžice a Toržok, se smolenským a později s velikým knížetem litevským Ržev a Velikije Luki.¹⁹⁶

Tato rozsáhlá území s drsnými klimatickými podmínkami a s půdou nevhodnou pro rozsáhlou zemědělskou činnost se stala doslova nevyčerpatelným zdrojem přírodních produktů, jako byly kožešiny a kůže nebo med a vosk. Jejich export na západoevropské trhy, vedoucí přes Livonsko, a do Byzance a arabského světa přes další rurikovská knížectví byl základem bohatství, výstavnosti a věhlasu Novgorodu.

Ve Pskově se vytvořila obdobná politicko-sociální struktura, jakou se vyznačoval také Novgorod, a zachovala se – byť s některými odlišnostmi – až do začátku 16. století. Tento vývoj lze nepochybně přičíst na vrub silných politických a ekonomických vazeb mezi oběma městy a skutečnosti, že Pskov se od 12. století pokládal za město podřízené Novgorodu, takzvaný *prigorod* (*npuzopod*), ale zachovával si v rámci novgorodské země výjimečné postavení.¹⁹⁷ Zpočátku byli do města dosazováni úředníci pocházející z vyšších vrstev novgorodského obyvatelstva, postupně si však místní bojaři prosadili, aby byli vybíráni z pskovských obyvatel. Nejvyšší světskou autoritou byl kníže, kterého si Pskované volili sami, zatímco v církevních záležitostech byl Pskov podřízen novgorodskému vladykovi.

Středověký Pskov se rozkládal jižně od Čudského jezera na soutoku řek Pskova a Velikaja, nad nímž se tyčil *krom* (*кром*) – kreml, který byl jádrem města. Za jeho zdi stál hlavní městský chrám Svaté Trojice a bylo zde prostranství, na kterém se konalo pskovské *věče*. *Krom* byl vlastnictvím obyvatel města a církve. Z jihu ke kremlu přiléhalo Dovmontovo

¹⁹⁴ Přesné rozdělení novgorodské země do pětín bylo provedeno až po definitivním připojení Velikého Novgorodu k moskevskému státu. BUROV, V.A., *Očerki istorii i archeologii sredněvekovovo Novgoroda*, s. 95.

¹⁹⁵ Volok Lamskij, dnes Volokolamsk (Ruská federace).

¹⁹⁶ KLJUČEVSKIJ, V.O., *Russkaja istorija...*, s. 409.

¹⁹⁷ K diskusi o míře závislosti Pskova na Novgorodu JANIN, Valentin Lavrentjevič, „*Bolotovskij*“ *dogovor. O vzaimootnošenijach Novgoroda i Pskova v XII–XV vv.*, in: *Otčeštvennaja istorija* 1992, No. 6, s. 8–12.

město¹⁹⁸, které bylo vybudováno ve druhé polovině 13. století. Na protějším, západním břehu řeky Velikaja se naproti kremlu nalézala osada hanzovních kupců, a proto se této oblasti také někdy říkalo německý břeh. Podobně jako Veliký Novgorod byl Pskov rozdělen na *konce*. Ve druhé polovině 15. století jich bylo šest a tvořily je nižší správní jednotky, zvané *ulice*. Na rozdíl od Novgorodu se v Pskově nevytvořil systém *tisicki*. Administrativními centry *konců* byly kostely, v nichž se nalézal archiv, pokladna a místnost pro společné oslavy (takzvaná *bratčina* (*братчина*)).¹⁹⁹

V pskovském politicko-sociálním systému neměl kníže výrazné postavení. Výběr osoby knížete závisel na jeho vojenské slávě a početnosti družiny. Jeho úkolem byla především obrana města nebo velení pskovským oddílům v době válečných tažení. Svoje správní a soudní pravomoci mohl kníže vykonávat pouze ve spolupráci se zástupci městské obce, *posadniky*.

Do funkce *posadnika* byli voleni kandidáti jednotlivých *konců*, kteří se těšili největší podpoře místních předáků. Do dvacátých let 15. století stál v čele města jeden *posadnik*, poté dva. Značný vliv na jejich volbu měla bojarská rada, která se zformovala na přelomu 14. a 15. století. Jejimi členy byli příslušníci předních bojarských rodin, mezi něž pronikli v průběhu 15. století i pskovští obchodníci. Na rozdíl od Novgorodu se v Pskově nikdy neustavila hodnost *tysjackého*.²⁰⁰

Institucí kolektivního rozhodování bylo *věče*, jehož účastníci se scházeli u chrámu Svaté Trojice v kremlu. Pskovské prameny dokládají existenci *věče* až počátkem 14. století. Podobně jako v Novgorodě mělo pskovské *věče* ryze formální charakter a jeho účastníci pouze omezené možnosti při výběru řešení různých problémů. Navzdory tomu, že pskovské *věče* se stalo ve druhé polovině 15. století dějištěm závažných událostí v životě města, zůstávala reálná moc v rukách *posadníků* a bojarů.²⁰¹

Rozlohou se pskovská země nemohla srovnávat se zemí novgorodskou. Ve 12. až 15. století se pskovské teritorium táhlo z jihu na sever podél řek Velikaja a Narva. Jeho délka činila

¹⁹⁸ Dovmont byl pskovský kníže litevského původu (Daumantas), který se v letech 1266 až 1299 významně postaral o hospodářský rozvoj Pskova a také o obranu pskovské země před útoky řádových rytířů a Litevců. ANDREJEV, Aleksandr Rad'jevič, *Knjaz Dovmont Pskovskij. Dokumentalnoje žizněopisanije. Istoričeskaja chronika XIII veka*, Moskva 1998.

¹⁹⁹ IVANOV, Sergej Arkad'jevič (ed.), *Pskov. Očerki istorii*, Leningrad 1990, s. 48–49.

²⁰⁰ KLJUČEVSKIJ, V.O., *Russkaja istorija...*, s. 448–449.

²⁰¹ ARAKČEJEV, V.A., *Sredněvekovyj Pskov...*, s. 59–60.

tři sta kilometrů, šířka méně než sto kilometrů. Kontrolu nad svými državami si Pskované zajišťovali zakládáním měst a hradišť. Mimořádný význam měl Izborsk, ležící jižně od Čudského jezera na vysokém vrchu nad ústím říčky Smolki do Smolinského jezera,²⁰² který byl nejzápadněji položenou výspou pskovské obrany. Tudy směřoval každý útok vedený z Livonska do hloubi pskovské země. Ve 14. století se pouze Izborsk a Ostrov mohli honosit kamennými hradbami.²⁰³

Bohatství Pskova bylo stejně jako v případě Novgorodu založeno na obchodu. Pskov udržoval čilé obchodní kontakty s livonskými městy, především s Dorpatem a Narvou. Do města se dováželo zboží z ostatních rurikovských zemí, a proto měl Pskov významné postavení jako tranzitní obchodní místo. Pskovany spojovaly s Novgorodem těsné obchodní kontakty, které byly částečně vynuceny závislostí jednoho města na druhém. Rozlohou nesrovnatelně mnohem menší pskovské državy měly daleko příhodnější podmínky pro zemědělskou výrobu a v dobách neúrody v sousedních zemích bývaly často hlavním dodavatelem obilí. Novgorod byl v důsledku přírodních podmínek nucen nakupovat obilí a chléb ve Pskově. Naopak Pskov byl z velké části odkázán na dodávky soli z Novgorodu. Je nasnadě, že v případě krizí se tyto obchodní komodity stávaly prostředkem ekonomického a politického nátlaku.²⁰⁴

Ve druhé polovině 13. století, zvláště za vlády knížete Dovmonta, začalo město usilovat o vymanění ze svrchovanosti Novgorodu, což se oficiálně podařilo prosadit až v roce 1348 v tazvané bolotovské smlouvě, jíž byla samostatnost Pskova uznána také představiteli Novgorodu.²⁰⁵

²⁰² Smolinské jezero se dnes nazývá Gorodiščenské.

²⁰³ ARAKČEJEV, V.A., *Sredněvekovyj Pskov...*, s. 15–17.

²⁰⁴ IVANOV, S.A., *Pskov...*, s. 40–41.

²⁰⁵ V.L. Janin datoval uzavření bolotovské smlouvy už do roku 1329. JANIN, V.L., „*Bolotovskij*“ *dogovor...* s. 3–14.

I. 2. Historie uzavírání smluv Velikého Novgorodu a Pskova s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku do roku 1448

První známá smlouva Novgorodu s obchodníky z Gotlandu a ze severoněmeckých měst se v originále nedochovala, ale její plné znění bylo přepsáno na jeden kus pergamenového listu společně s textem dohody z let 1259/1260. Obě smlouvy byly napsány rukou stejného pisatele a u obou chybí datace.²⁰⁶ Zmíněný pergamen našel v polovině 19. století K. E. Napierski v řížském městském archivu. Chybějící datace se stala důvodem k tomu, že se v průběhu půldruhého století objevilo několik hypotéz o době jejich vzniku. První smlouva byla chronologicky obecně řazena do let 1189 až 1199. Toto vymezení vycházelo z údajů o časovém rozpětí, kdy v Novgorodě působili dva hlavní signatáři této smlouvy, kníže Jaroslav Vladimírovič a *posadnik* Miroška.²⁰⁷ Novější bádání zúžilo dobu vzniku smlouvy na rok 1191 nebo 1192. Toto upřesnění se opírá o dva základní fakty. Prvním je osoba *tysjackého* Jakova, jenž zastával svěřený úřad od roku 1191 a z titulu své funkce byl dalším ze signatářů smlouvy.²⁰⁸ Rok 1192 byl stanoven na základě letopisné zprávy, v níž se uvádělo, že v tomto roce si Němci postavili v Novgorodě svůj vlastní kostel svatého Petra.²⁰⁹

Smlouva z konce 12. století však nemusela být nejstarší. V jejím úvodu bylo zaznamenáno, že novgorodský kníže Jaroslav Vladimírovič po dohodě s *posadnikem* Miroškou, *tysjackým* Jakovem a se všemi Novgorodčany „*potvrdil starý mir*“ s poslem Arbudem.²¹⁰ Termín *starý mir* nebo *stará pravda* ve všech novgorodských a pskovských smlouvách s hanzovními obchodníky a představiteli livonského řádu a dorpatského biskupa vždy znamenal odkaz na dříve uzavřenou dohodu nebo dohody. Jako příklad může posloužit následující smlouva z let 1259/1260, v níž bylo uvedeno, že „*na naši starou pravdu a listinu* [dohodu z roku 1191/1192, pozn. autora] *přísahali naši a vaši otcové políbením kříže*.“²¹¹ Podle ruské

²⁰⁶ L. K. Goetz se domníval, že se v případě starší smlouvy jednalo pouze o návrh, nikoliv o plnohodnotnou dohodu. GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsverträge ...*, s. 33–34, 63.

²⁰⁷ Tuto dataci uvedl editor smlouvy Sigismund Natanovič Valk. GVNP, dok. č. 28, s. 55. L.K. Goetz datoval vznik návrhu smlouvy do roku 1189. GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsverträge ...*, s. 15. F. G. von Bunge uváděl letopočet 1195, LECUB 1 VI, dok. č. MMMX, s. 401–402.

²⁰⁸ RYBINA, Jelena Aleksandrovna, O dvou dřevnějších torgovych dogovorach Novgoroda, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 3, 13, Leningrad 1989, s. 43–47.

²⁰⁹ N3L, s. 216.

²¹⁰ „*Се язъ князь Ярославъ Володимеричъ, сгадавъ с посадникомъ с Мирошкою, и с тысяцкымъ Яковомъ, и съ всеми новгородъци, потврдихомъ мира старого с посломъ Арбудомъ*“, in: GVNP, dok. č. 28, s. 55.

²¹¹ „*А се старая наша правда и грамота, на чемъ целовали отци ваши и наши крестъ*“, in: Smlouva Novgorodu s Gotlandem, Lübeckem a německými měst o míru a obchodu, 1262/1263, in: GVNP, dok. č. 29, s.

badatelky Je. A. Rybiny mohla být první mezinárodní obchodní dohoda Novgorodu uzavřena již v první polovině 12. století. Obchodními partnery Novgorod'anů v té době byli především kupci z Gotlandu, kteří do Novgorodu přijížděli v čím dál větším počtu. Tento vývoj se projevil založením nejstaršího kupeckého dvora na začátku 12. století, jehož vlastníkem bylo společenství kupců z Gotlandu.²¹²

Událostem z let 1191 a 1192, uzavření obchodní dohody a založení kostela svatého Petra, předcházela konflikt v roce 1188, který vyvolalo blíže nespecifikované protiprávní jednání Novgorod'anů na Gotlandu, v jehož důsledku byli uvězněni. Novgorod'ané zareagovali zatčením německých kupců v městečkách Choružku a Novém Torgu²¹³ a zákazem vlastním obchodníkům, aby obchodovali na Gotlandu. Dalším Němcům, kteří opouštěli Novgorod a vydávali se na zpáteční cestu, odmítli poskytnout knížecí doprovod. Tímto gestem se zřekli odpovědnosti za případné ztráty, které by vracející se Němci utrpěli cestou.²¹⁴ Vyřešení sporu bylo završeno uzavřením smlouvy a svolením k výstavbě německého kostela v Novgorodě, jenž byl součástí současně budovaného kupeckého dvora svatého Petra.

Ze 13. století se dochovaly pouze tři obchodní smlouvy, a to již zmiňovaná dohoda z roku 1259/1260, a dále smlouva z roku 1269, kterou předcházela návrh z konce roku 1268. Uzavření první z nich bylo ve starší literatuře kladeno do širšího období let 1259 až 1263. Při stanovení této datace se vycházelo z předpokladu, že smlouva vznikla po vítězném tažení

57. Rituál políbení kříže *krestnoje celovanie, krestocelovanie* (крестное целование, крестоцелование) byl součástí ratifikace většiny novgorodsko-livonských a pskovsko-livonských dohod a zavazoval zúčastněné smluvní strany k plnění veřejně složených slibů, především ke smíření a zachování míru. Pro Novgorod'aný a Pskovany to byl téměř jediný známý způsob skládání veřejného slibu a představitelé Hanzy, řádových rytířů a dorpatského biskupa, ačkoliv znali jiné formy skládání slibu, se tomuto rituálu nebránili. MIKA, Norbert, „Крестное целование“ – geneza i praktyka stosowania przez władców ruskich, polskich i węgierskich (do końca XII wieku), in: in: NAGIRNYJ, Vitaliy (ed.), *Rus' and Countries of the Latin Culture (10th–16th c.) (Colloquia Russica, Series I, Vol. 6)*, Krakow 2016, s. 111–130; MIKA, Norbert, 'Krestnoe celovanie' as a ritual in making agreements and peace treaties between the princes of Rus' and and members of the livonian community (until the end of the 13th century), in: *Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, (Acta historica universitatis Klaipedensis XXXVII)*, 2018, s. 91. Pro úplnost je nezbytné dodat, že termín *krestnoe celovanie* se v písemných pramenech v dolnoněmčině vyjadřoval nejčastěji *na der crucekussinghe*. SKVAJRS, Je.R. – FERDINAND, S. N., *Ganza i Novgorod ...*, s. 223–228.

²¹² RYBINA, Je.A., *Novgorod i Ganza ...*, s. 45.

²¹³ Též Novotoržok, dnes ruské město Toržok.

²¹⁴ „Въ тоже лето рубоша Новгородьце Варязи, на Гьтехъ Немьце, въ Хоружьку и въ Новотържьце; а на весну не пустиша изъ Новагорода своихъ ни одного мужь за море, ни съла въдаша Варягомъ, нъ пустиша я безъ мира.“, in: NIL, s. 39. Na základě této letopisné zprávy vyslovil L. K. Goetz názor, že již v této době podnikali Němci obchodní cesty přes Novgorod do ruského vnitrozemí, neboť Novotoržok ležel na obchodní cestě z Novgorodu do suzdalského knížectví. GOETZ, L. K., *Deutsch-Russische Handelsgeschichte...*, s. 33.

novgorodského vojska v čele s knížetem Dmitrijem Alexandrovičem k Dorpatu v roce 1262.²¹⁵ Tuto hypotézu odmítl jako nereálnou již L. K. Goetz. Poukázal na skutečnost, že se Novgoroďané ve smlouvě zavázali řešit celou řadu stížností, které vznesli němečtí kupci proti svým novgorodským obchodním partnerům. Podle mínění Goetze je však nepravděpodobné, že by na takový závazek přistoupila vítězná strana. Německý badatel proto datoval smlouvu rokem 1259.²¹⁶ K tomuto závěru se nejnoveji přiklonila také Je. A. Rybina, která se zaměřila na fakt, že mezi kupci, kteří se podíleli na uzavření smlouvy, byl lübecký vyslanec Dietrich a zástupce obchodníků z Gotlandu Olsten. Právem si proto položila otázku, proč by se zástupci Lübecku a Gotlandu měli podílet na vzniku smlouvy, která byla uzavřena po vítězné válce mezi Novgorodem a Dorpatem.²¹⁷ Je. A. Rybina ve své již dříve publikované studii dospěla k závěru, že smlouva s největší pravděpodobností vznikla již v roce 1259/1260. Povšimla si, že v textu smlouvy byli nejprve uvedeni jako novgorodští zástupci kníže Alexandr Něvský a jeho syn Dmitrij, o kterých bylo prokazatelně známo, že právě v této době společně pobývali v Novgorodě.²¹⁸ Nicméně editor smlouvy S. N. Valk uvedl letopočet 1262/1263.²¹⁹

S největší pravděpodobností tak smlouva vznikla v reakci na konflikty, které propukly mezi německými kupci ze dvora svatého Petra a Novgoroďany. Tyto spory nebyly zaznamenány v novgorodských letopisech, jediná zpráva o nich byla napsána v dopise dánského královského hejtmana Revalu a městských radních městské radě do Lübecku z konce července 1259. Pisatelé v něm oznamovali, že obdrželi od lübecké městské rady dopisy, které byly plné stížností na „*bezpráví a násilnosti*“, které utrpěli jejich kupci v Novgorodě.²²⁰ V dopise se blíže nesespecifikovalo, o jaké bezpráví a násilnosti se konkrétně jednalo. Nepochybně však tyto události přinutily německé obchodníky, aby přerušili obchodní kontakty s Novgorodem, a to až do urovnání celého konfliktu, k němuž došlo uzavřením nové dohody.²²¹

²¹⁵ NIL, s. 83.

²¹⁶ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsverträge ...*, s. 88.

²¹⁷ RYBINA, Je.A., *Novgorod i Ganza ...*, s. 57.

²¹⁸ RYBINA, Je.A., *O dvou dřevnějších torgovych dogovorach Novgoroda ...*, s. 48–50.

²¹⁹ GVNP, dok. č. 29, s. 56.

²²⁰ „*injuria et violencia*“, in: Hejtman dánského krále v Revalu a revalští radní městské radě do Lübecku, 1259, HUB I, dok. č. 527, s. 186.

²²¹ RYBINA, Je.A., *Novgorod i Ganza ...*, s. 58.

Smlouva z roku 1259/1260 neměla vymezenou dobu platnosti, ale poměrně brzy byla nahrazena novou dohodou. Důvody pro její brzké nahrazení tkvěly ve zhoršení vztahů mezi řádem německých rytířů v Livonsku, Pskovem a Novgorodem v šedesátých letech 13. století. Tažení knížete Dmitrije Alexandroviče k Dorpatu v roce 1262 bylo jedním z prvních vojenských střetů, proti kterému vystoupilo řádové vojsko. Vzájemné konflikty potom pokračovaly na pohraničním území a vyústily v lednu 1268 ve velké vojenské tažení pskovského knížete Dovmonta do severního Livonska, kterého se zúčastnil také početný oddíl z Novgorodu. Válečná kampaň vyvrcholila v únoru bitvou u hradu Wessenberg, na které se vedle řádového vojska podíleli také bojovníci dánského krále.²²² Ačkoliv obě strany utrpěly citelné ztráty, každá z nich se považovala za vítěze. Přesto se mistr livonského řádu Konrád von Mandern rozhodl použít proti Novgorodčanům ekonomický nátlak, a proto se v květnu 1268 obrátil na Lübeckou městskou radu s výzvou, aby Lübeck vyhlásil obchodní blokádu Novgorodu.²²³ O rok později tento požadavek zopakoval Lübeckým představitelům nový livonský mistr Otto von Lüttenberg.²²⁴ Zřejmě tak reagoval na neúspěšný pokus o uzavření další obchodní smlouvy, k němuž došlo na podzim 1268.

Zástupci Lübecku přistoupili na požadavky Konráda von Mandern jen velmi neochotně, protože tím byla narušena platnost smlouvy z roku 1259/1260, s níž byli Lübečtí spokojeni. Vymínili si proto právo vyjednat s Novgorodčany novou obchodní smlouvu, která by jim garantovala obnovení platnosti dříve dojednaných podmínek.²²⁵ Na podzim 1268 přijeli Lübečtí vyslanci do Novgorodu a přivezli s sebou návrh nové smlouvy. Tento koncept byl v historii novgorodsko-livonských, respektive novgorodsko-hanzovních dohod zcela ojedinělý, protože se jednalo o jediný dokument z období od konce 12. století do začátku 16. století, který byl sepsán latinsky.²²⁶

²²² NIL, s. 85–86; *Pskovskaja 2-ja letopis*, in: PL II, s. 22. Wessenberg je historický název pro dnešní hrad a město Rakvere v severním Estonsku. V době, kdy proběhla zmíněná bitva, bylo severní Estonsko součástí dánské monarchie, a proto řádoví rytíři vystupovali v tomto střetu jako spojenci Dánů. SELART, A., *Livland und die Rus' ...*, s. 239–248.

²²³ Livonský mistr Konrád von Madern městské radě v Lübecku, 1268, in: LECUB 1 I, dok. č. 408, s. 512–513.

²²⁴ Livonský mistr Otto von Lüttenburg městské radě v Lübecku, 1269, LECUB 1 I, dok. č. 410, s. 514–515.

²²⁵ RYBINA, Je.A., *Novgorod i Ganza ...*, s. 62–63.

²²⁶ Návrh mírové a obchodní smlouvy německých kupců s Novgorodem, 1269, in: LECUB 1 I, dok. č. 413, s. 517–527.

Jednání lübeckých vyslanců v Novgorodě skončilo nezdarem, protože Novgorodané odmítli podmínky obsažené v návrhu. Místo toho vypracovali vlastní text, který snad již v následujícím roce předložili svým německým obchodním partnerům. Tento ruskojazyčný text se nedochoval. Novgorodská varianta smlouvy byla nakonec v roce 1269 schválena jako plnohodnotná dohoda. Nicméně podstatná část smluvních článků, které v Novgorodě předložili vyslanci z Lübecku, se stala součástí nové dohody. Novgorodané však odmítli akceptovat ta ustanovení lübeckého návrhu, která se týkala volného obchodu německých kupců v Novgorodě a v novgorodské zemi s kupci z jiných oblastí a měst. V latinskojazyčném návrhu se předpokládalo, že Němci budou moci obchodovat cestou po řece Něvě s Karely a dalšími místními obyvateli. Taktéž si němečtí obchodníci vyhrazovali právo volného obchodu s cizími kupci na dvoře svatého Petra a na teritoriu Novgorodu.²²⁷ Novgorodská strana tyto požadavky odmítla a do vlastního návrhu smlouvy je nezařadila, protože si chtěla uchovat monopolní postavení v obchodu s německými kupci. Tuto politiku Novgorodané praktikovali nejen vůči Němcům, ale také vůči svým knížatům, která stála momentálně v čele města.²²⁸

Smlouva z roku 1269 se na dlouhou dobu stala jedinou, v níž se řešil široký komplex otázek týkajících se novgorodsko-livonského, respektive novgorodsko-hanzovního obchodu. Z konce 13. a první poloviny 14. století není známa žádná dohoda, v níž by byly regulovány obchodní vztahy v takto širokém rozsahu. To neznamena, že by obchodní partneři nevedli mezi sebou v tomto období jednání a neuzavírali o nich dohody. Vesměs se však jednalo o smlouvy, které se vztahovaly jen k aktuálním dílčím problémům. Ty se týkaly cestování po vodních a pozemních cestách,²²⁹ navrácení zboží, které bylo ukradeno novgorodským kupcům v Livonsku, a vydání pachatelů do Novgorodu,²³⁰ zákazu prodeje nekvalitního vosku, do kterého byly přidány nežádoucí příměsi.²³¹ Ve druhé polovině 14. století dospěli jak Němci, tak

²²⁷ Smlouva mezi německými a gotlanskými kupci a Novgorodem o míru a obchodu, 1269, in: LECUB 1 I, dok. č. 414, s. 518–528.

²²⁸ V roce 1270 uzavřeli Novgorodané smlouvu s knížetem Jaroslavem Jaroslavičem, v níž byly vymezeny povinnosti a práva knížete. Jedno z ustanovení nařizovalo knížeti, aby jeho lidé obchodovali s Němci pouze prostřednictvím novgorodských kupců, aby kníže neuzavíral německý kupecký dvůr a nedosazoval do něj svého člověka jako dohlížitele. GVNP, dok. č. 3, s. 13.

²²⁹ Smlouva Novgorodu s Lübeckem, Gotlandem a Rigou o právu německých kupců používat vodní a pozemní cesty v novgorodské zemi, 1301, GVNP, dok. č. 34, s. 63–64.

²³⁰ Dohoda vyslanců Lübecku a Gotlandu s Novgorodem o odcizeném zboží, 1338, LECUB 1 II, dok. č. 781, s. 311–312.

²³¹ Smlouva Novgorodu s Rigou, Gotlandem a německými městy o obchodu voskem, 1342, HUB III, dok. č. 590, s. 366–367.

Novgorodané k závěru, že je nezbytné uzavřít novou dohodu, v níž by byly zahrnuty všechny dosud nashromážděné problémy novgorodsko-livonského obchodu. Navzdory snahám obou stran řešit obchodní spory dílčími dohodami, se neukázal tento postup jako účinný, protože počet incidentů, jejichž oběťmi byli kupci obou stran, narůstal.²³²

Diplomatickou aktivitu v tomto směru prokázali němečtí obchodníci. Výsledkem tohoto úsilí byl vznik návrhu obchodní smlouvy mezi Novgorodem, Lübeckem, Gotlandem a kupci ze zámoří z roku 1371,²³³ na který navazovala dohoda z roku 1372.²³⁴ Smlouva z roku 1372 měla platnost pouhé dva roky a garantovala německým kupcům právo volného cestování a obchodování na dvoře svatého Petra. Obě strany ji totiž považovaly za dočasnou, a proto doba její platnosti byla omezená a smlouva obsahovala jen nejzákladnější podmínky pro provozování obchodu. Jejím dalším cílem bylo přilákat do Novgorodu větší počet německých kupců, kteří v důsledku neustávajících konfliktů omezovali svoje cesty do tohoto obchodního centra. Již v roce 1373 proběhla další jednání mezi Novgorodany a německými kupci, ale tentokrát nevedla k žádnému výsledku.²³⁵

Uzavření dohody v roce 1392 předcházely konflikty mezi novgorodskými a pskovskými obchodníky na jedné straně a německými kupci na straně druhé, které byly doprovázeny konfiskacemi zboží, vězněním kupců a opakovanými zákazy obchodu s Novgorodem a Pskovem, vyhlášenými livonskými městy nebo Hanzou.²³⁶ Podle *Novgorodského prvního letopisu* přijeli vyslanci z Lübecku, Gotlandu, Rigy, Dorpatu a Revalu pod vedením lübeckého purkmistra Johanna Niebura do Izborska, kde jednali se zástupci Novgorodu, a poté další jednání pokračovala v Novgorodě. Byl uzavřen mír, který ukončil sedm let trvající spory.²³⁷ Zprávu novgorodského letopisce potvrzuje soubor předpisů *Nowgoroder Schra*, v jehož páte redakci se uvádí, že v roce 1392 vyjednali vyslanci z Lübecku a Gotlandu s novgorodskými zástupci mír, který ukončil nespravedlnosti, násilnosti a křivdy, jež způsobili německým

²³² RYBINA, Je.A., Novgorod i Ganza ..., s. 87–88.

²³³ GVNP, dok. č. 42, s. 74–76.

²³⁴ Smlouva Novgorodu s německými kupci o příměří na dva roky, 1372, in: GVNP, dok. č. 43, s. 76–79.

²³⁵ GOETZ, L.K., Deutsch-russische Handelsvertäge ..., s. 181–185.

²³⁶ KAZAKOVA, N. A., *Rusko-livonskije i rusko-ganzejskije otnošenija*, s. 78.

²³⁷ NIL, s. 384.

kupcům „*Rusové*“.²³⁸ Smlouva byla uzavřena s vyloučením Pskova, který v této době neměl přátelské vztahy s Novgorodem. Nicméně pskovské letopisy uvádějí, že Pskované uzavřeli s Němci vlastní dohodu.²³⁹ Předpokládá se, že její znění bylo shodné s textem smlouvy, kterou uzavřeli se zástupci Hanzы Novgorodci.²⁴⁰

Dohoda uzavřená v roce 1392 vstoupila do historie novgorodsko-hanzovních obchodních vztahů pod názvem Nieburův mír.²⁴¹ Byla pojmenována podle hlavního vyjednaváče Johanna Niebura. Kdo byl tento muž, jenž vyjednal mírovou dohodu, která dostala jeho jméno, a na niž se odkazovaly další generace kupců? Johann Niebur byl přední lübecký radní, obchodník a diplomat. O jeho původu nemáme žádné dochované zprávy. Před rokem 1380 se v Lübecku oženil a zakoupil ve městě dům. Jako člen lübecké městské rady se od roku 1387 pravidelně účastnil sněmů hanzovních měst. Po určitý čas byl dokonce jedním z lübeckých mincmistrů. Na diplomatickou misi do Novgorodu se začal připravovat s dostatečným předstihem. Již v roce 1389 získal podporu zástupců hanzovních měst v Prusích, o dva roky později přijel v čele poselstva do Livonska, odkud zamířil na jednání s Novgorodčany do Izborska. Definitivní podoba dohody byla vydána a potvrzena oběma smluvními stranami v Novgorodě v následujícím roce. Nieburův mír nepřinášel do obchodních vztahů mezi Hanzou a Novgorodem žádné zásadní změny, přesto se na dlouhou dobu stal vzorovým dokumentem při uzavírání dalších smluv. Obě strany se na něj odkazovaly v roce 1405 a 1417.²⁴² Současníci především oceňovali, že Nieburův mír přispěl ke zklidnění napjatých vztahů a snažil se řešit nahromaděné konflikty mezi hanzovními kupci a Novgorodem.²⁴³

²³⁸ *Novgoroder Schra*, V, § 140, s. 173.

²³⁹ *Pskovskaja vtoraja letopis*, in: PL II, s. 29; *Pskovskaja tret'aja letopis*, in: PL II, s. 107.

²⁴⁰ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija*, s. 79.

²⁴¹ Smlouva Velikého Novgorodu s hanzovními městy (Nieburův mír), 1392, in: GVNP, dok. č. 46, s. 80–83.

²⁴² Novgorodská listina městu Dorpat se souhlasem s prodloužením míru z roku 1392, 1405, HUB 1 V, dok. č. 695, s. 359–360. Zpráva dvou revalských radních městské radě do Revalu o úspěšném završení jednání s Novgorodčany, 1417, HUB 1 VI, dok. č. 134, s. 60.

²⁴³ SCHUBERT, Birte, *Der Lübecker Bürgermeister Johann Niebur († 1399)*, in: Detlef KATTINGER, Detlef – WERNICKE, Horst – WERLICH, Ralf-Gunnar (eds.), *Aktuere und Gegner der Hanse – Zur Prosopographie der Hansezeit*, Weimar 1998, s. 54–58.

Na počátku 15. století se hranice mezi rurikovskými knížectvími a Livonskem nebo Litvou stala dějištěm několika vojenských střetů mezi řádovými rytíři, Litevci a Pskovany. Vojenská aktivita řádu vyplývala ze smlouvy s litevským velkým knížetem Vitoldem, uzavřené na ostrově Salin v říjnu 1398. Smlouva předpokládala rozsáhlou expanzi na východ s cílem dobýt Pskov a Novgorod, které si spojenci mezi sebou předem rozdělili. Kromě toho se Vitold vzdal za příslib pomoci řádu v boji s Tatary západního Žemaitška.²⁴⁴

Litevská strana však byla dočasně zcela pasivní, neboť krátce po uzavření smlouvy utrpělo Vitoldovo vojsko těžkou porážku na řece Vorskle od vládce Hordy Tímúra Kutluka.²⁴⁵ Řád naopak podnikal hlavní vojenské akce proti Pskovu. Cílem útoků byly osady a pskovské *prigorody*, několikrát byl obléhán samotný Pskov. Pskované se několikrát snažili získat pomoc u Novgorodců, ale ti ji pokaždé odmítli poskytnout. Podle pskovského letopisce to učinili proto, že udržovali přátelské vztahy s „*Němci*“ a Litevci. Pskované proto museli hledat pomoc v Moskvě, což vedlo k tomu, že se postupně dostávali do jejího sílicího vlivu.²⁴⁶

K zásadní změně došlo v roce 1409, kdy se začalo schylovat k rozhodujícímu střetnutí mezi Polskem, Litvou a řádem německých rytířů, a především po slavné bitvě u Grunwaldu, kde byli roku 1410 křižáci na hlavu poraženi spojenými litevskými a polskými vojsky. Konflikt se rozhořel poté, co v Žemaitsku vypuklo proti řádu povstání a kníže Vitold povstalce podpořil. Za těchto okolností spojenectví řádových rytířů a Litvy zaniklo a na stranu Litvy se naopak přidal polský král Vladislav II. Jagello. Po vítězství u Grunwaldu se Vitold snažil zatáhnout do války s Livonskem Veliký Novgorod a Pskov. Obě města se zavázala, že pokud kníže zahájí bojové akce proti řádu v Livonsku, poskytnou mu vojenskou pomoc. Nicméně když později Vitold Pskovany o pomoc skutečně požádal, byl odmítnut s odůvodněním, že mezi jejich městem a Novgorodem panují napjaté vztahy, a ty jim brání zúčastnit se vojenských akcí proti řádovým rytířům.²⁴⁷

Pro křižáky krajně nepříznivý výsledek bitvy u Grunwaldu se odrazil ve vztazích Livonska s Velikým Novgorodem a Pskovem. Oslabený řád si potřeboval zajistit mír se svými východními sousedy a současně se snažil eliminovat politickou a vojenskou aktivitu litevského

²⁴⁴ Mírová smlouva mezi litevským velkým knížetem Vitoldem a řádem německých rytířů, 1398, LECUB 1 IV, dok. č. 1479, s. 222–227.

²⁴⁵ PICKOVÁ, D., *Od Rusi k moskevskému carství*, s. 406, 408.

²⁴⁶ *Pskovskaja 3-ja letopis*, in: PL II, s. 113–114.

²⁴⁷ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija*, s. 51.

velikého knížete Vitolda. Úsilí řádových rytířů bylo nakonec korunováno úspěchem, neboť novgorodští a pskovští představitelé neměli v úmyslu zasahovat do konfliktů mezi Litvou a Livonskem. Současně odváděly jejich pozornost od dění za západní hranicí vzájemná rivalita a spory mezi Novgorodem a Pskovem, jejichž kořeny sahaly do minulých let. Z těchto důvodů bylo v zájmu obou měst zachovat mír jak s Livonskem, tak s Litvou. Proto obě města uzavřela nezávisle na sobě v rozmezí let 1417 až 1421 s řádovými rytíři mírové smlouvy.²⁴⁸

V roce 1417 byla uzavřena nová dohoda Novgorodu s německými kupci, která se však nedochovala. O jejím vzniku je zaznamenána krátká zpráva v *Novgorodském prvním letopisu*²⁴⁹ a v dopise revalských radních Heinricha Parenbeka a Richarda Langeho městské radě do Revalu. Sdělovali v něm, že Novgorodané přistoupili na jakési výjimky v obchodu voskem. Bližší podrobnosti v dopise neuvedli, protože je chtěli kolegům z městské rady předat ústně po svém návratu. Zmínili se však, že ochotu Novgorodanů k uzavření míru podpořila morová epidemie, která v té době ve městě řádila a údajně si už vyžádala tisíc obětí.²⁵⁰ Smlouva z roku 1417 přispěla k normalizaci obchodních kontaktů a k oživení činnosti německých kupců na dvoře svatého Petra.²⁵¹ Nicméně nadále docházelo k incidentům, při kterých byli kupci na svých cestách přepadáni, okrádáni o přepravované zboží, a v některých případech dokonce zabiti.²⁵² Na tyto konflikty obě strany reagovaly prakticky stejnými prostředky, zadržely cizí kupce a nedovolily jim odjet do vyřešení případu, nebo je rovnou uvěznily a jejich zboží zkonfiskovaly jako náhradu za škody, které utrpěli jejich krajané v cizině. Hanzovní vyslanci a zástupci Novgorodu ošetřili tyto případy y v dohodách z let 1436²⁵³ a 1450,²⁵⁴ v nich se zavazovali, že nebudou v cizině zadržovat cizí kupce a zasadí se o odškodnění pro všechny poškozené.

²⁴⁸ Smlouva Pskova s livonským řádem o desetiletém míru, 1417, in: LECUB 1 V, dok. č. 2166, s. 267–270. Smlouva Velikého Novgorodu s livonským řádem o míru a sporných otázkách, 1421, in: GVNP, dok. č. 60, s. 98–100.

²⁴⁹ NIL, s. 408.

²⁵⁰ HUB 1 VI, dok. č. 134, s. 60.

²⁵¹ RYBINA, Je.A., Novgorod i Ganza ..., s. 100.

²⁵² Smlouva Novgorodu s hanzovními městy, 1423, in: HR 1 VII, dok. č. 569, s. 374–375.

²⁵³ Smlouva Novgorodu s hanzovními městy, 1436, in: HR 2 I, dok. č. 587, s. 520–521.

²⁵⁴ Smlouva Novgorodu s hanzovními městy, 1450, in: LECUB 1 XI, dok. č. 16, s. 15–17.

Od roku 1468 se hanzovní kupci snažili uzavřít novou dohodu s Novgorodem, ale jejich úsilí dlouho ztroskotávalo na rozdílných požadavcích. Německá strana chtěla podepsat dlouhodobou dohodu, jejíž znění by vycházelo z Nieburova míru z roku 1392. Novgorodská strana toto řešení odmítala a navrhovala uzavřít pouze příměří na dobu dvou nebo tří let. Němečtí vyjednavací nakonec byli přístupní k uzavření krátkodobého příměří, ale opět požadovali, aby se vycházelo z Nieburova míru. Tento požadavek druhá strana neakceptovala. Když v roce 1471 požádali vyslanci z Novgorodu livonského mistra o pomoc proti hrozícímu útoku Moskvy a Pskova, znovu byla ze strany Němců vznesena nabídka na uzavření mírové a obchodní dohody.²⁵⁵ Ta nakonec byla dojednána v lednu 1474, ale již za zcela změněné politické situace. Veliký Novgorod byl roku 1471 poražen moskevskými vojsky na řece Šeloně a Ivan III. zahájil jeho postupnou inkorporaci do moskevského státu.

²⁵⁵ GOETZ, L. K., *Deutsch-russische Handelsverträge*, s. 214–215.

II. Na hranici dvou světů

1. Hranice mezi Livonskem a novgorodskou a pskovskou zemí

Hranice mezi livonským státem a rurikovskými zeměmi neoddělovala pouze státní útvary, ale rozdělovala také obyvatelstvo rozdílných jazyků, víry, životního stylu a kultury. Současně byla styčnou linií mezi těmito dvěma světy, na které se odehrával jejich každodenní kontakt. Podívejme se nejprve na její vymezení a každodenní jevy na ní tak, jak jsou zaznamenány ve smlouvách mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými diplomatickými partnery.

Hranice jsou jedním z atributů samostatného státního útvaru, kterým se vymezuje vůči svým sousedům. V jejich rámci byl ve středověku svrchovaný vládce, jímž mohla být také světská či duchovní vrchnost nebo městská samospráva, oprávněn vykonávat svoji politickou moc, administrativu, soudnictví a vybírat daně. Stanovení hranic bylo proto důležité pro vymezení působnosti dvou sousedních států, respektive jejich suverénu. To však nebylo vždy jednoduchou záležitostí, pokud mezi sousedními zeměmi neležely přesně vymezující přírodní překážky.

V případě východní Evropy platila tato zásada v důsledku geografických a etnických podmínek dvojnásobně. Názorným příkladem je uplatňování textu Orechovské smlouvy z roku 1323 mezi Novgorodem a Švédy v praxi. Smluvní strany si v ní rozdělily oblast Karélie. Výchozím bodem bylo ústí řeky Něvy do Baltského moře, přesněji soutok řek Něvy a Černé,²⁵⁶ odkud vedla pomyslná linie na sever k Barentsovu moři. Území na východ od této linie připadlo Novgorodu, západní část Švédům. Novgorodci tak získali kontrolu nad východní Karélií, větší částí řeky Něvy a Ladožským jezerem.²⁵⁷ Toto vymezení hranice však zůstalo pouze na papíře smluvního dokumentu, neboť jeho realizace v hustě zalesněné, těžko přístupné a řídko osídlené krajině byla prakticky nemožná. V následujících desetiletích se novgorodsko-švédská hranice v Karélii pravidelně stávala na jedné straně dějištěm loupežných výprav a předmětem diplomatických jednání na straně druhé. Problém spočíval v tom, že v důsledku migrace ugrofinského obyvatelstva na východ, se Švédové snažili udržet nad migranty nadále kontrolu,

²⁵⁶ Dnes se toto místo nachází na území Sankt-Petěrburgu.

²⁵⁷ Orechovská mírová smlouva Novgorodu se Švédskem, 1323, in: GVNP, dok. č. 38, s. 67–68.

proto prosazovali posunutí této hranice tak, aby odpovídala etnickému rozložení. Novgorodci však tvrdošíjně lpěli na zachování stavu, který panoval již od dávných dob.²⁵⁸

Vymezení hranice jako dělicí linie mezi rurikovskými državami, konkrétně novgorodskou a pskovskou zemí, a Livonskem, bylo relativně jednodušší, ale to neznamená, že by bylo zcela bezkonfliktní. Hranice středověkého Livonska se na východě v podstatě ustálila ještě před bitvou novgorodského knížete Alexandra Něvského se Švédy na řece Něvě v roce 1240 a vítězstvím nad řádovým vojskem na zamrzlém Čudském jezeře o dva roky později. Byla výsledkem expanze západních křesťanů v čele s řádem mečových bratří, která probíhala v prvních třech dekádách 13. století a směřovala na území dnešního východního Lotyšska a jižního a jihovýchodního Estonska.²⁵⁹ Poté se vojenské výboje řádových rytířů zaměřily na západ, do Kuronska, a jejich cílem bylo navázat spojení s řádem německých rytířů v Prusích pozemní cestou podél pobřeží Baltského moře.²⁶⁰

Od poloviny 13. století tak vedla hranice mezi livonskými državami a novgorodskou a zčásti také pskovskou zemí od Finského zálivu k Čudskému jezeru, přičemž dělicí linii představovala řeka Narva, dále Čudské a Pskovské jezero a na jih od něj povodí řek Velikaja a Pedetsi.²⁶¹ Celkově tato hranice měřila okolo pěti set kilometrů, z toho patřilo k novgorodským zemím pouhých dvacet kilometrů v severním úseku od Finského zálivu k Čudskému jezeru, ve zbylé části hraničilo Livonsko s územím Pskova. S novgorodskou zemí sousedilo na západ od řeky Narvy severní Estonsko, které bylo v letech 1237 až 1346 pod nadvládou dánské koruny, a po vytlačení Dánů z této oblasti se dostalo pod kontrolu řádu německých rytířů v Livonsku. Jejich hlavním opěrným pohraničním bodem byla pevnost Narva. Další řádové državy hraničily s pskovskými zeměmi na jih od Pskovského jezera, jejich zdejším centrem byla pevnost Rositen.²⁶² Vedle řádových domén se na hranicích se Pskovem nacházela také panství dorpatského biskupa a rižského arcibiskupství.

²⁵⁸ JUTIKKALA, Eino – PIRINEN, Kauko, *Dějiny Finska*, Praha 2001, s. 58–59; ŠASKOESKIJ, Igor Pavlovič, *Borba Rusi za sochraněnje vychoda k Baltijskomu morju v XIV v.*, Leningrad 1987, s. 141.

²⁵⁹ SELART, Anti, *Livland und die Rus' ...*, s. 102–122.

²⁶⁰ BENNINGHOVEN, Friedrich, *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia*, Köln – Graz 1965, s. 327–369.

²⁶¹ Pedetsi (estonsky), Pededze (lotyšsky) je říčka pramenící v dnešním východním Lotyšsku a tekoucí na území jižního Estonska.

²⁶² Dnešní Rēzekne ve východním Lotyšsku.

Při zběžném pohledu na mapu je zřejmé, že hranice mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem byla jednoznačně určena pouze na severu řekou Narvou, zatímco přes Čudské a Pskovské jezero a zejména v povodí řek Velikaja a Pedetsi bylo její vymezení velmi vágní a problematické. Nabízí se proto otázka, jak byla upravena záležitost hranic v textech smluv. Vedení hranice nebylo zpočátku předmětem diplomatických jednání, což trvalo poměrně dlouhou dobu. V případě nejstarší známé smlouvy novgorodského knížete s německými a gotlandskými kupci, která je datována do roku 1191/1192, je to zcela pochopitelné, protože v době uzavření této dohody se západní křesťané teprve snažili pevněji uchytit v Pobaltí a žádný livonský stát zatím neexistoval, proto nebylo co vymezovat. Smlouva řešila především záležitosti obchodních vztahů a zabývala se právním postavením kupců v cizí zemi. Ryze praktické stránky obchodování zajímaly kupce mnohem více než politické problémy s vymezováním hranic i později, a proto nebyla problematika hraničních linií řešena ani v pozdějších smlouvách mezi Novgorodem s hanzovními městy a zástupci německých kupců z let 1262 až 1263,²⁶³ 1269,²⁶⁴ 1371,²⁶⁵ 1372,²⁶⁶ 1392,²⁶⁷ 1434,²⁶⁸ 1436,²⁶⁹ 1450,²⁷⁰ 1466²⁷¹ a 1487.²⁷²

Naproti tomu byly zmínky o společné hranici nedílnou součástí smluv, v nichž za livonskou stranu figuroval řádový mistr nebo dorpatský biskup. Tyto smlouvy se buď zabývaly podmínkami ukončení válečného konfliktu, nebo prodlužovaly stávající mírový stav, případně stvrzovaly spojenectví, které smluvní strany uzavřely. Nejstarší smlouvou tohoto typu byla

²⁶³ GVNP, dok. č. 29, s. 56–57.

²⁶⁴ Projekt smlouvy Novgorodu s Lübeckem a Gotlandem o míru a obchodu, 1269, in: GVNP, dok. č. 31, s. 58–61.

²⁶⁵ Projekt smlouvy Novgorodu s Lübeckem, Gotlandem a kupci ze zámoří, 1371, in: GVNP, dok. č. 42, s. 74–76.

²⁶⁶ GVNP, dok. č. 43, s. 76–79.

²⁶⁷ GVNP, dok. č. 46, s. 80–83.

²⁶⁸ Smlouva Velikého Novgorodu s hanzovními městy o příměří na dva roky, 1434, in: GVNP, dok. č. 64, s. 106–108.

²⁶⁹ Smlouva Velikého Novgorodu s hanzovními městy, 1436, in: GVNP, dok. č. 67, s. 110–112.

²⁷⁰ Smlouva Velikého Novgorodu s hanzovními městy o příměří na sedm let, 1450, in: GVNP, dok. č. 74, s. 124–126.

²⁷¹ Smlouva Velikého Novgorodu s hanzovními městy o příměří na dva roky, 1466, in: GVNP, dok. č. 76, s. 127–129.

²⁷² Smlouva Velikého Novgorodu s hanzovními městy, 1487, in: HR 3 II, dok. č. 136, s. 117–119.

dohoda Novgorodu s řádem německých rytířů v Livonsku z roku 1323. Nicméně ani v textu této smlouvy nebyla hranice striktně vymezena a bylo pouze stanoveno, že její linie má být zachována tak, jak existovala od dávných dob.²⁷³ Rovněž ve smlouvách mezi Pskovem a řádem německých rytířů z roku 1417,²⁷⁴ Velikým Novgorodem, Pskovem a dorpatským biskupem z roku 1474²⁷⁵ a Pskovem a řádem německých rytířů z roku 1503 nebyl průběh hranice specifikován, přičemž v posledně jmenovaném dokumentu byl dodatek, že hranice mezi Pskovem, řádovými državami a územím rižského arcibiskupa vedou podle starého obyčeje, jak již bylo zaneseno v předchozích smlouvách.²⁷⁶ První smlouvou, v níž byl alespoň částečně vymezen průběh hranice, byl projekt dohody mezi Velikým Novgorodem, řádem německých rytířů v Livonsku a dorpatským biskupem z roku 1420. Na uzavření této smlouvy se podíleli také vyslanci ze Pskova. V textu bylo stanoveno, že novgorodsko-livonská hranice vede prostředkem koryta řeky Narvy. Dále se v ní uvádělo, že průběh hranice mezi Pskovem a dorpatským biskupstvím má být zachován podle dávného obyčeje, ale bez bližšího vymezení.²⁷⁷ Hned v následujícím roce uzavřel Veliký Novgorod mírovou smlouvu s řádem německých rytířů v Livonsku, v níž bylo stanoveno, že novgorodsko-livonská hranice vede od Čudského jezera korytem řeky Narvy do moře. Název moře nebyl uveden.²⁷⁸ V textu dohody o příměří mezi Velikým Novgorodem a řádem německých rytířů v Livonsku z roku 1448, které ukončilo válku mezi oběma stranami probíhající v letech 1442 až 1448,²⁷⁹ a v následné mírové smlouvě, která byla uzavřena v témže roce, bylo stanoveno, že hranice vede „*od Čudského jezera korytem řeky Narvy přímo do Solného [Baltského, pozn. autora] moře.*“ Novgorodská strana se přitom odvolávala na podobné znění smlouvy z roku 1417. Ačkoliv mezi signatáři v pořadí druhé dohody byli jmenováni pskovští vyslanci, neobjevila se v závěrečném textu dohody jediná zmínka o průběhu hranice mezi Pskovem a Livonskem.²⁸⁰ Podobné vytýčení hranic mezi

²⁷³ Smlouva Novgorodu s livonským řádem o svazu, 1323, in: GVNP, dok. č. 37, s. 66–67.

²⁷⁴ Smlouva Pskova s livonským řádem o desetiletém příměří, 1417, in: GVNP, dok. č. 334, s. 320–321.

²⁷⁵ Smlouva Velikého Novgorodu a Pskova s dorpatským biskupem o příměří na 30 let, 1474, in: GVNP, dok. č. 78, s. 133–136; AZR, dok. č. 69, s. 84–86.

²⁷⁶ Smlouva Pskova s livonským řádem o příměří na šest let, 1503, in: GVNP, dok. č. 347, s. 332–333.

²⁷⁷ Smlouva Velikého Novgorodu s livonským řádem a dorpatským biskupem o míru, 1420, in: GVNP, dok. č. 59, s. 97.

²⁷⁸ GVNP, dok. č. 60, s. 99.

²⁷⁹ Smlouva Velikého Novgorodu s livonským řádem o pětiletém příměří a o setkání na řece Narově a o projednání žalob, 1448, in: GVNP, dok. č. 72, s. 118.

²⁸⁰ „*uth der Eestenschen see de strom der Narwen beke recht in dat zolte meer*“, Smlouva Novgorodu a Pskova s livonským řádem, 1448, in: GVNP, dok. č. 73, s. 120–121.

Novgorodem a Livonskem jako ve smlouvě z roku 1448, tedy od Finského zálivu řekou Narvou k Čudskému jezeru, bylo zahrnuto do dohod Velikého Novgorodu s řádem německých rytířů z roku 1481²⁸¹ a 1493.²⁸²

Krátká novgorodsko-livonská hranice byla jednoznačně vymezena přírodní překážkou a snad z tohoto důvodu bylo její přesnější geografické vytyčení uváděno až v dohodách z 15. a počátku 16. století. Podstatně delší pskovsko-livonská hranice však takto jednoznačně vymezena nebyla, respektive každá ze smluvních stran si tuto záležitost vykládala po svém. Zejména v oblastech Čudského a Pskovského jezera a v povodí řek Velikaja a Pedetsi docházelo k častému porušování pomyslné hraniční linie. To měli zřejmě signatáři předmětných smluv na paměti, a proto do nich vkládali podmínku, že obyvatelé z novgorodských či pskovských zemí nesmí vstupovat do Livonska a naopak lidé z Livonska nesměli vstupovat na novgorodské a pskovské území. Tato zásada pochopitelně neplatila pro kupce a vyslance, kteří však pro své cesty používali všeobecně známé a frekventované pozemní i vodní komunikace. Z tohoto důvodu bylo téměř ve všech smlouvách, která obsahovala ustanovení o průběhu hranice, současně uvedeno, za jakým účelem nelze nedovoleně překračovat hranici. Nejčastějším důvodem zákazu byl rybolov (smlouvy z let 1323, 1420, 1448, 1474, 1481, 1493 a 1503). V některých smlouvách bylo přímo uvedeno, že Novgorodané a Pskované nesmí rybařit u levého (livonského) břehu a obyvatelé Livonska u pravého (novgorodského a pskovského) břehu Čudského jezera (smlouvy z let 1474, 1481, 1493 a 1503). Pouze ve smlouvě z roku 1474 je připojen dodatek, že za porušení podmínky smlouvy nelze považovat případ, kdy by rybářská loď byla zahnána silným větrem k sousednímu, tedy cizímu, břehu. Za pozornost stojí skutečnost, že takto přesně stanovené podmínky rybaření se staly součástí dohod v době, kdy byl Veliký Novgorod již integrální součástí moskevského velikého knížectví a Pskov si zachovával pouze formální nezávislost na Moskvě. Dalšími nejčastějšími důvody, pro které se zakazovalo překračovat hranici, byla senoseč (smlouvy z let 1323, 1420, 1448), kácení lesů a odvoz dřeva (smlouvy z let 1420, 1448, 1481, 1493), obdělávání půdy a sklizeň úrody (smlouvy z let 1420, 1448, 1481, 1493). Zcela výjimečným důvodem byl sběr medu lesních včel (smlouva z roku 1323).

²⁸¹ Smlouva Novgorodu s livonským mistrem Berndem von der Borch a řádovými hodnostáři, 1481, in: AZR, dok. č. 75, s. 96.

²⁸² Smlouva Novgorodu s livonským mistrem Johannem Freitagem a řádovými hodnostáři in: AZR, dok. č. 112, s. 131.

Fakt, že od 14. století se ve smlouvách mezi Livonskem, Novgorodem a Pskovem objevují ustanovení o hranicích není náhodný. Od konsolidace livonského státu v první polovině 13. století byl průběh hranice relativně stabilní. S demografickým rozvojem Livonska a severozápadní Rusi a v souvislosti s migrací obyvatel do dosud jen vzácně obydlených oblastí šly ruku v ruce kultivace a ekonomické využití dosud ladem ležící půdy. Překračování hranic, ať již vědomé či nevědomé, bylo téměř na denním pořádku. Tento vývoj měl za následek časté pohraniční střety, které však měly spíše lokálně omezený rozsah.²⁸³ Ovšem z hlediska dálkových kupců představoval každý ozbrojený konflikt ohrožení jejich obchodní činnosti, v jehož důsledku mohlo dojít nejen ke ztrátě jejich zboží, ale v krajním případě i vlastního života.

Jak vysvětlit, že ve smlouvách mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem, uzavřených po roce 1474 se často opakují striktně vymezené zákazy rybolovu, senoseče nebo kácení stromů v lesích? S největší pravděpodobností byly na prvním místě hospodářské důvody. V průběhu 15. století byly stále více osidlovány dosud lidskou činností nedotčené příhraniční oblasti, a to jak ze strany Livonska, tak z ruských měst a noví osadníci začali hospodářsky využívat dosud ladem ležící půdu a další přírodní zdroje, jako byly řeky, jezera nebo lesy. Při této kolonizační činnosti mohlo dojít k situaci, že lidé překročili hranici a ocitli se v sousední zemi v domnění, že jsou stále na vlastním území, ale mohli to činit i vědomě. Z toho pak propukaly pohraniční spory a bojové střety. Je otázkou, která ze smluvních stran prosadila do smluv tyto zákazy. Absenci podobných zákazů v textech dohod uzavřených do roku 1474 lze vysvětlit jednak tím, že do té doby se nejednalo o natolik závažný problém, aby se jím zabývali vyjednávači obou stran, a dále tím, že případné narušení hranice bylo vyřešeno vzájemným kompromisem, a to bez nutnosti zařadit ho do znění smluvních podmínek. Z tohoto důvodu se domnívám, že příčinou změny po roce 1474 byl nový, zcela nekompromisní přístup moskevských diplomatů, kteří se při jednání striktně řídili instrukcemi velikého knížete Ivana III. Moskevský panovník problém překračování hranic za účelem hospodářského využití vyřešil zákazem těchto aktivit, který se poté stal již trvalou součástí dalších dohod s Livonskem.

²⁸³ BESSUDNOVA, M. B, *Specifika...*, s. 65–68; SELART, Anti, *Zur Sozialgeschichte der Ostgrenze Estlands im Mittelalter*, in: *Zeitschrift für Ost-Mitteleuropas Forschung*, Band 47, 1998, Heft 4., s. 520–543.

2. Livonsko a jeho obyvatelé z pohledu novgorodských a pskovských letopisů

Geografický horizont obyvatel Novgorodu a Pskova se zřetelně odráží v letopisných zprávách o válečných taženích knížat do Pobaltí, přestože tato sdělení jsou poměrně stručná a omezují se pouze na uvedení cílové oblasti, průběhu výpravy, zisku zajatců a kořisti.²⁸⁴ Letopisci v nich nejen zaznamenali svoje geografické znalosti oblastí ležících na západ od Novgorodu a Pskova, ale také zprostředkovali obecné povědomí o těchto zemích mezi přímými účastníky výprav. Nelze rovněž pominout dlouholeté soužití a střetávání etnik v oblasti severozápadní části východní Evropy a Pobaltí, jež v myslích většiny obyvatel obou měst vypěstovalo a zakořenilo určitou představu o pojmenování sousedních zemí a jejich obyvatel. Právě tyto informace se staly jedním ze stěžejních údajů novgorodských a pskovských letopisů. Jejich přínos spočívá v tom, že zachycují proměnu geografického a etnického vnímání před vznikem livonského státu a po něm.

Ruská knížata podnikala válečné výpravy do východního Pobaltí, to znamená také na území pozdějšího Livonska, od konce 10. století. K roku 983 zaznamenala *Pověst vremennych let* tažení ruského knížete Vladimíra Svjatoslaviče, které směřovalo proti Jatvingům.²⁸⁵ Jatvingové se znovu stali cílem výpravy rurikovského vládce v roce 1038, a to ruského knížete Jaroslava I. Vladimíroviče,²⁸⁶ nebo roku 1113, kdy šlo o novgorodského knížete Jaroslava Svjatopolkoviče.²⁸⁷ *Novgorodský první letopis* obsahuje informace o tažení proti Latgalům²⁸⁸, Litevcům a Livům.²⁸⁹

Nejčastěji se novgorodské a pskovské oddíly střetávaly s Esty, kteří byli v ruských narativních pramenech označováni jako Čudové (*Чудь – Чуд'*). Ve třicátých letech 11. století podnikl ruský kníže Jaroslav I. Vladimírovič výpravu proti Estům na území dnešního

²⁸⁴ Jitka KOMENDOVÁ, *Středověká Rus a vnější svět. Obraz cizích kultur v písemnictví Rusi 11.–14. století*, Olomouc 2005, s. 61.

²⁸⁵ PVL, s. 175.

²⁸⁶ PVL, s. 204.

²⁸⁷ PVL, s. 264. V *Novgorodském prvním letopisu* bylo toto tažení zaznamenáno k roku 1113, NIL, s. 4.

²⁸⁸ NIL, s. 24.

²⁸⁹ NIL, s. 37.

jihovýchodního Estonska.²⁹⁰ Na místě jejich původního sídla, dřevěné pevnosti Tarbatu, založil hradiště, které dostalo název Jurjev, vybral od místních obyvatel tribut a zanechal zde posádku, která měla kraj kontrolovat a vybírat daně pro knížete.²⁹¹ Jurjev a jeho okolí zůstaly pod kontrolou Kyjeva do začátku šedesátých let 11. století, kdy se místní kmeny vzbouřily a ruskou posádku vypudily. K dalším válečným střetům Estů s Novgorodci a Pskovany došlo v letech 1116,²⁹² 1130, 1131, 1133,²⁹³ 1176,²⁹⁴ 1179,²⁹⁵ 1190, 1191, 1192.²⁹⁶

V ojedinělých případech letopisy uvádějí bližší informace o oblastech, kam výpravy směřovaly. V roce 1190 Pskované porazili „*přímořské Čudy*.“²⁹⁷ O rok později podnikl novgorodský kníže Jaroslav Vladimírovič tažení proti Estům, během kterého dobyl hradiště Jurjev. V následujícím roce znovu zamířil do oblasti jihovýchodního Estonska, tentokrát se však jeho cílem stalo hradiště, které bylo v novgorodském letopise nazváno *Medvědí Hlava* (*Медвежья Голова*), a v jeho okolí žijící Estové.²⁹⁸ Proti Estům z oblasti Medvědí Hlavy podnikl tažení již v roce 1116 novgorodský kníže Mstislav Vladimírovič a v roce 1130 jeho syn Vsevolod.²⁹⁹

Časté vojenské střetávání Rusů s Esty – Čudy se odrazilo i v pojmenování jejich země v ruských narativních pramenech. V roce 1176 napadla podle novgorodského letopisce Pskov

²⁹⁰ PVL, s. 203. Tažení Jaroslava I. Vladimíroviče je v PVL datováno rokem 1030. V poslední době je tento letopočet některými badateli zpochybňován s poukazem na Jaroslavovy rozpory s jeho bratrem pskovským knížetem Sudislavem Vladimírovičem. Jaroslav nechal zajmout a uvěznit Sudislava mezi léty 1034 až 1036. K tomuto kroku se odhodlal buď v rámci tažení do jihovýchodního Estonska, nebo až po jeho skončení. TVAURI, Andres, Sledy goroda Jurjeva s 1030 do 1061 g. v kulturnom sloje nyněšněgo Tartu, in: SEDOV, Valentin Vasiljevič (ed.), *Pskov v rossijskoj i jevropejskoj istoriji. K 1100-letiju pervogo letopisnou upominanija*, Moskva 2003, s. 240.

²⁹¹ Název Jurjev byl vybrán podle Jaroslavova křestního jména Jurij. Němci nazývali pozdější město Dorpat, dnes se jmenuje Tartu (Estonská republika).

²⁹² N1L, s. 4.

²⁹³ N1L, s. 6.

²⁹⁴ N1L, s. 16.

²⁹⁵ N1L, s. 17.

²⁹⁶ N1L, s. 20.

²⁹⁷ „*Чудь поморскую*“, in: N1L, s. 20.

²⁹⁸ N1L, s. 20. *Medvěžja Golova* se dnes nazývá Otepää (Estonská republika).

²⁹⁹ N1L, s. 4, 6. První zmínka o hradišti Medvědí Hlava v *Novgorodském prvním letopisu* se vztahuje k tažení z roku 1116.

„celá čudská země.“³⁰⁰ Tento název přetrval v prvním novgorodském letopisu i po vzniku livonského státu na počátku 13. století. V roce 1223 podnikl novgorodský kníže Jaroslav Vsevolodovič tažení do severního Estonska a vyplnil „celou čudskou zemi.“³⁰¹ Z toho vyplývá, že v novgorodských a pskovských letopisech se geografické pojmenování jednotlivých oblastí v Pobaltí identifikovalo s etnonymem kmenů, s nimiž přicházeli Novgorodci a Pskované nejvíce do kontaktu, přičemž se nemuselo jednat výhradně o vojenské konflikty, ale také například o obchodní styky nebo migraci. Na druhé straně reflektují příslušnost jednotlivých osob k etniku Čud' příjmení a křestní jména některých obyvatel středověkých ruských měst. Na ugrofinský původ ukazuje mužské příjmení *Čudin* nebo ženské jméno *Čudka*, které je uvedeno v nápisu na březové kůře číslo 22, nalezené ve městě Staraja Russa³⁰² a také v letopisech.³⁰³

S příchodem účastníků křížových výprav do Pobaltí na přelomu 12. až 13. století a především se vznikem livonského státu se zásadně změnila situace na západních hranicích novgorodských a pskovských zemí. Ke změně došlo nejen v etnické skladbě obyvatelstva, ale v důsledku vzniku nového státního útvaru se změnily také politické poměry. Nový státní celek se začal v západních latinských pramenech nazývat *Livonia* - Livonsko. Jak na tuto situaci reagovali autoři ruských letopisů? Jak nazvali nově vzniklý státní útvar a jaké pojmenování přisoudili jeho obyvatelům?

Na území středověkého Livonska žili od jeho počátků až po zánik v roce 1561, a to na venkově i ve městech, vedle sebe příslušníci několika etnických skupin. Kromě původních obyvatel baltského a ugrofinského původu, Livů, Latgalů, Litevců, Estů, Kurů (Kuronců) a Letů (Latgalů), to byli také příchozí Poláci, Švédové, Dánové, Rusové a Němci, přicházející z říše. Německé etnikum tvořilo vládnoucí skupinu, která se podílela na zakládání a rozvoji měst západoevropského typu. Přestože Němci tvořili v livonských městech teprve v 15. až 16. století přibližně třetinu obyvatel, plně ovládli již v předchozích stoletích jejich politický a hospodářský

³⁰⁰ „вся Чудьская земля“, in: NIL, s. 35.

³⁰¹ NIL, s. 61.

³⁰² ČAJKINA, Julija Ivanovna, Imenovanija ženščin v novgorodskich berest'jannyh gramotach XI–XIV vv., in: *Voprosy onomastiki*, 2006, No. 3, s. 33–37.

³⁰³ Letopisná zpráva uvádí, že v Novgorodě existovala „Čudincova ulice“ („на Чюдинцеве улици“), NIL, s. 35, 71.

život.³⁰⁴ Obchodníci, kteří přijížděli z Livonska do Novgorodu a Pskova, byli převážně německého původu. Kromě toho měli Němci významné zastoupení v řadách livonského duchovenstva a mezi řádovými rytíři.

Vůdčí postavení Němců v diplomacii a obchodu Livonska nepochybně ovlivnilo ruské letopisce, kteří zapisovali zprávy, jež se týkaly vzájemných vztahů. V novgorodských a pskovských letopisech nebylo do konce 15. století použito pojmenování Livonsko. Letopisné záznamy tradičně pokračovaly ve ztotožňování geografického regionu Pobaltí s etnickou příslušností jeho obyvatel. To znamená, že v nich dále nalézáme zmínky o Estech, respektive Čudech, a dalších pobaltských kmenech, ale jejich množství postupně klesá. Naopak výrazně narůstá podíl zpráv, které souvisí s Němci a vším německým. V ruských letopisech je proto Livonsko označováno jako německá země (*немецкая земля – německaja zemlja*) a její obyvatelé jako Němci.

Podle letopisných zpráv podnikala rurikovská knížata tažení do německé země, kde bojovala s Němci a s nimi také vyjednávala mírové podmínky a řešila konflikty. Vpády řádového vojska do novgorodských a pskovských zemí byly vedeny „s celou německou zemí“.³⁰⁵ Nepřátelé, kteří během nich obléhali hrady a plenili jejich okolí, byli rovněž nazýváni Němci. Nicméně jako Němci byli označováni nejen skuteční příslušníci tohoto etnika, ale veškeré obyvatelstvo germánského původu³⁰⁶ a také všichni příslušníci ugrofinských a baltských kmenů, kteří žili na území Livonska.

³⁰⁴ Zastoupení německého etnika v livonských městech lze vzhledem k zachovaným pramenům nejlépe studovat na příkladu Rigy a Revalu. MISĀNS, Ilgvars, *Deutsche und ihre Nachbarn in den Hansestädten des östlichen Ostseeraums*, in: KASER Karl, GRAMSHAMMER-HOHL Dagmar – PISKORSKI Jan M. – VOGEL Elisabeth (eds.), *Kontinuitäten und Brüche: Zuwanderer und Alteingesessene von 500 bis 1500*, Klagenfurt 2010, s. 465–474.

³⁰⁵ „с Нѣмцы и со всею землею“, in: *Pskovskaja 1-ja letopis*, in: PL I, s. 78; N1L, s. 74.

³⁰⁶ TIBERG, Erik, *Moscow, Livonia and the Hanseatic League 1487–1550*, Stockholm 1995, s. 9–10.

3. Verbální komunikace ve vztazích obyvatel Novgorodu a Pskova s Livonskem

V průběhu geneze livonského státu na přelomu 12. a 13. století došlo k tomu, že se v severovýchodním Pobaltí usídlila na relativně malém prostoru vedle sebe řada jazykově zcela odlišných etnik. Původně zde žily ugrofinské a baltské kmeny, jejichž příslušníci používali vlastní, v mnoha ohledech zcela odlišné jazyky, které byly tvořeny rozličnými lokálními nářečími.³⁰⁷ Do tohoto prostoru pak dále pronikali v rámci vojenských výprav nebo obchodních cest Slované z Novgorodu, Pskova, Smolenska, Polocka a Vitebska, z nichž někteří se dokonce na teritoriu rodícího se Livonska usazovali. Současně sem ze západu a severu připlouvali účastníci křížových výprav proti zdejším pohanům, obchodníci a kolonisté, pocházející ze Švédska, Dánska a severoněmeckých oblastí. Touto cestou se zde vytvářelo multietnické a jazykově pestré prostředí, což byla situace, která vyžadovala, aby se mezi místními obyvateli vytvořila určitá forma verbální komunikace. Zejména ve vznikajících městech, kde se koncentrovalo velké množství obyvatel, to bylo více než žádoucí. Jeden z nejstarších písemně doložených příkladů komunikace v cizím jazyce v městském prostředí zaznamenal kronikář Jindřich z Lotyšska ve své *Livonské kronice*. K roku 1205 napsal, že se v Rize konalo divadelní představení, na které bylo pozváno místní obyvatelstvo, zejména z prostředí ugrofinských Livů, aby shlédlo obrazy ze Starého a Nového zákona. Kronikář k tomu uvedl, že tlumočnick velmi pečlivě překládal obsah představení přítomným, mezi kterými byli nejen nově pokřtění, ale také pohané.³⁰⁸ Tento tlumočnick byl zřejmě baltského původu, byl vychován na biskupově dvoře a svoje služby poskytoval rovněž řádovým rytířům.³⁰⁹ Vedle této zprávy z Rigy lze doložit na příkladu středověkého a raně novověkého Revalu, že se pro bohaté revalské měšťany stala nutností alespoň částečná znalost místních jazyků, v tomto případě jazyka Estů, aby s nimi mohli komunikovat při práci i v běžném životě, a současně se příslušníci etnika Estů a Baltů museli naučit základy dolnoněmčiny, aby mohli pro tyto movité měšťany, kteří byli převážně německého původu, pracovat nebo jim nabízet svoje služby.³¹⁰

³⁰⁷ VALK, Heike, Die ethnischen Identitäten der undeutschen Landbevölkerung Estlands vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. Ergebnisse der Archäologie, in: HAHN, Kadri-Rutt – THUMSER, Matthias – WINKLER, Eberhard (eds.), *Estnisches Mittelalter. Sprache-Gesellschaft-Kirche*, Berlin 2015, s. 56–58.

³⁰⁸ „Cuius ludi materia tam neophitis quam paganis, qui aderant, per interpretem diligentissime exponebatur.“ HENRICI Chronicon..., s. 32.

³⁰⁹ HAUSMANIS, Viktors, Die ersten Schritten des deutschen Theaters in Lettland, in: OBST, Ulrich – RESSEL, Gerhard (eds.), *Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag*, Münster 1999, s. 66.

³¹⁰ JOHANSEN, Paul – VON ZUR MÜHLEN, Heinz, *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Köln, Wien 1973, s. 373–375.

Kronikář Jindřich z Lotyšska ve své zprávě o divadelním představení v Rize jméno tlumočnicka neuvedl. Prvním zdejším tlumočnickem, jehož jméno se objevilo v pramenech, byl až jakýsi Claus Cure. Muž tohoto jména, kterému udělil v březnu 1253 kuronský biskup Heinrich von Lützelburg půdu, byl v darovací listině označen jako tlumočnick.³¹¹ Jeho jméno vyvolalo mezi badateli otázku, jakého byl etnického původu. Německý historik Wilhelm Stieda se jednoznačně domníval, že Claus Cure pocházel z německých zemí.³¹² L. K. Goetz Stiedovu domněnku podpořil, ale současně připustil, že Cure mohl pocházet také z Livonska.³¹³ Naproti tomu ruská germanistka Jekatěrina Ričardovna Skvajrs rozbořením příjmení Cure dospěla k závěru, že tlumočnick byl baltského původu, snad z Kuronska, a dokonce z kmene Kurů (Kuronců). Podle jejího názoru by tato domněnka potvrzovala, že prvními zprostředkovateli jazykových kontaktů v Livonsku byli příslušníci pobaltských kmenů, na jejichž území se střetávali Němci a Rusové již od konce 11. století. Část obyvatel Pobaltí proto mohla ovládat jazyk východních Slovanů a po vzniku livonského státu rozšířit svoje znalosti o středověkou dolnoněmčinu, což jim poskytovalo velké uplatnění v úloze tlumočnicků.³¹⁴

Hypotézy badatelů o baltském, respektive livonském původu prvních tlumočnicků jsou s největší pravděpodobností oprávněné. *Livonská kronika* obsahuje řadu dokladů o tom, jak se příslušníci ugrofinských a baltských kmenů seznamovali s dolnoněmeckým a latinským jazykem. Její autor, jak sám v kronice dokládá, ovládal jazyk Livů, Letů (Latgalů) a Estů a působil jako průvodce a tlumočnick papežského legáta Viléma z Modeny.³¹⁵ Jindřich se seznámil s jazyky pobaltských kmenů nepochybně v klášteře Segeberg v Holštýnsku, kam byl poslán svým otcem na výchovu. Do tohoto kláštera byli posíláni synové kmenových předáků z Pobaltí na převýchovu jako rukojmí.³¹⁶ Tuto praxi zavedl již první livonský biskup Meinhard

³¹¹ „Claus Cure, die tolk.“, Kuronský biskup Heinrich propůjčuje majetek, 1253, in: LECUB I, dok. č. 247, s. 320.

³¹² STIEDA, Wilhelm, Zur Sprachenkenntnis der Hanseaten, in: *Hansische Geschichtsblätter* 1884 (1885), s. 158.

³¹³ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte*..., s. 391.

³¹⁴ SKVAJRS, Jekatěrina Ričardovna – FERDINAND, Svetlana Nikolajevna, *Ganza i Novgorod: Jazykovyye aspekty istoričeskich kontaktov*, Moskva 2002, s. 84.

³¹⁵ HENRICI *Chronicon*..., s. 208–211.

³¹⁶ JOHANSEN, Paul, Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 1, Heft 1, Neue Folge 1953, s. s. 10–11.

a pokračoval v ní také biskup Albert.³¹⁷ Také další klerici, kteří odcházeli z Rigy do vnitrozemí kázat novou víru, museli ovládat místní jazyky.³¹⁸

Nejstarší zprávy o dorozumívání se v cizích jazycích na livonském území se týkaly komunikace mezi duchovními a místními obyvateli při šíření křesťanské víry. Na této činnosti se nejspíše podílel také Claus Cure. To však nelze dokázat, protože z arcibiskupovy darovací listiny není jasné, jaký charakter měly Cureho tlumočnické služby. Možná se podílel na misijní činnosti ve službách arcibiskupa, ale současně mohl využívat svoje jazykové znalosti při řešení každodenních problémů, které nepochybně čas od času nastaly ve vztahu arcibiskupa jako zeměpána s jeho poddanými z řad domácího obyvatelstva. Obchodní kontakty mezi německými kupci a jejich partnery z Novgorodu, Pskova a dalších východoslovanských měst však vyžadovaly od tlumočnicků více praktických znalostí při nákupu a prodeji zboží a při koncipování konečných textů dojednaných smluv, což na ně kladlo zcela jiné nároky.

Již k roku 1210 zaznamenal kronikář Jindřich z Lotyšska, že polocký kníže Vladimír poslal do Rigy „*Ludolfa, rozumného a bohatého muže ze Smolenska*“, aby s Rižany dojednal mír a podmínky, za kterých by mohli němečtí kupci přijíždět do Polocku.³¹⁹ Řada badatelů se domnívá, že Ludolf (Rudolf), jehož jméno není ruského původu, byl zámožný kupec pocházející z německých zemí, který se specializoval na obchod mezi Rigou a Smolenskem a zřejmě se v tomto městě natrvalo usadil.³²⁰ Kníže ho pověřil vedením poselstva, a to nejenom pro jeho jazykové znalosti, ale zřejmě také proto, že byl znalý mentality bývalých krajanů.³²¹

První zmínka o tlumočnickovi objevila již v nejstarším dochovaném textu smlouvy mezi Novgorodem a německými a gotlandskými kupci z let 1191/1192. Ve smlouvě se uvádí, že pokud dojde k zabití novgorodského nebo německého tlumočnicka v Novgorodě má viník

³¹⁷ HENRICI Chronicon..., s. 14–15.

³¹⁸ Jindřich z Lotyšska uvádí případ kněze Jana, který zahynul mučednickou smrtí při misijní činnosti mezi Livy. Jan pocházel z oblasti dnešního východního Estonska. V dětství byl unesen pohany, ale biskup Meinhard ho vykoupil a poslal ho do kláštera Segeberg na výchovu. Po návratu se Jan věnoval kázání mezi Livy až do své smrti. HENRICI Chronicon..., s. 37.

³¹⁹ „*Ludolfum, virum prudentem ac divitem de Smalenceke.*“ HENRICI Chronicon..., s. 81.

³²⁰ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsverträge...*, s. 230; Týž: *Deutsch-russische Handelsgeschichte*, s. 446. Editoři kroniky Jindřicha z Lotyšska Leonid Arbusow a Albert Bauer nepochybovali o Ludolfovu německém původu, in: HENRICI Chronicon..., pozn. č. 2, s. 81; Toto mínění převzal, byť s pochybnostmi, Ēvalds Mugarēvičs, *Indriķa hronika*, (eds.) Anna Feldhūna, Ēvalds Mugarēvičs, Rīga 1993, pozn. č. 37, s. 385–386.

³²¹ SKVAJRS, E. R. – FERDINAND, S. N., *Ganza i Novgorod...*, s. 38.

zaplatit dvacet hřiven stříbra.³²² Smluvní podmínka naznačuje, že přítomnost tlumočnicků při kontaktech Němců a Novgorodů byla samozřejmostí již v této době. Také z ní vyplývá, že tlumočnický měl poměrně vysoký společenský status, protože jeho zabití bylo oceněno stejnou výší pokuty, jaká se měla platit za smrt klerika. Za velmi důležité považuji sdělení, že se pokuta týká také zabití novgorodského tlumočnicka. Prameny totiž nasvědčují tomu, že se tlumočnickou činností v rámci kontaktů mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými partnery zabývali především Němci.³²³ Pokud je domněnka badatelů o německém původu muže jménem Ludolf ve službách polockého knížete správná, představují kronikářova zpráva a smluvní ustanovení z let 1191/1192 o zabití tlumočnicka nejstarší a na dlouhou dobu jediná dvě svědectví o tlumočnických pracujících pro ruskou stranu. V případě polockého vyslance se nepochybně jednalo o cizince.

Z uvedeného vyplývá, že se *Rusové* (jak jsou pojmenováni ve smlouvách), potažmo kupci pocházející z rurikovských zemí, učili cizí jazyky v mnohem menší míře než Němci. Znalosti cizích jazyků, zejména dolnoněmčiny, mohli Novgorodci a Pskované nabývat prostřednictvím každodenních kontaktů s hanzovními obchodními partnery na domácí půdě, v Novgorodě a Pskově, nebo během pobytu v některém z livonských měst. Na základě toho lze konstatovat, že komunikovat v němčině dokázala jen nepočtená skupina obyvatel Novgorodu a Pskova, která se specializovala na obchodování s Němci. Totéž rozhodně neplatí o latině. Tlumočníci se museli vyrovnat se skutečností, že ve vztazích mezi Livonskem, Novgorodem a Pskovem hrála latina, která byla jinak běžná při jednáních v západní Evropě, podružnou roli. Dnes jsou známy pouze tři diplomatické dokumenty, v nichž pocházel jeden ze smluvních partnerů z ruskojazyčného prostředí, které byly sepsány latinsky: projekt smlouvy mezi Lübeckem, ostrovem Gotland a Novgorodem z roku 1269,³²⁴ takzvaný Orechovský mír mezi Švédskem a Novgorodem z roku 1323³²⁵ a smlouva mezi Norskem a Novgorodem z roku 1326.³²⁶ Dodnes nebyl objeven jediný latinsky psaný dokument, jehož vydavatelem by byla novgorodská strana. J. R. Skvajrs vysvětluje neochotu Novgorodů vést oficiální jednání a vydávat dokumenty v latině konfesními důvody. Latina byla jazykem západní církve, a proto

³²² „Оже убьютъ таль или попь новгороцкое или немецкъе Новегороде, то 20 гривнь серебра за голову.“, in: GVNP, dok. č. 28, s. 56.

³²³ SKVAJRS, E.R.-FERDINAND, S.N., Ganza i Novgorod ..., s. 86–97.

³²⁴ Latinský text projektu smlouvy byl publikován v edici LECUB I, dok. č. 413, s. 517–528.

³²⁵ GVNP, dok. č. 38, s. 67–68.

³²⁶ GVNP, dok. č. 39, s. 69–70.

bylo její použití v Novgorodě z pohledu představitelů města nepřijatelné.³²⁷ Domnívám se, že tato averze vůči latinskému jazyku byla rovněž zapříčiněna absencí jakékoliv snahy o její studium, neboť k tomu nebyl sebemenší podnět a možnosti. Proto se němečtí kupci museli tomuto trendu přizpůsobit a od využívání latiny v diplomatických dohodách s Novgorodem a Pskovem upustit.³²⁸

Prameny svědčí o tom, že tlumočnické služby vykonávali spíše Němci, kteří se naučili používat ruský jazyk při tlumočení během jednání a při překladech a koncipování finálních textů dohod v ruštině. Dochované zprávy o tlumočnících slovanského původu jsou vcelku ojedinělé. Zřejmě nejstarší dokument, z jehož textu můžeme usuzovat, že se na vytváření závěrečného překladu z ruštiny do dolnoněmčiny podíleli také novgorodští tlumočníci, byl vydán v roce 1436. Livonští vyslanci v něm zaznamenali, že nejprve s velkými obtížemi sepsali společně s Novgorodany text v ruském jazyce a potom ho spolu s nimi překládali do dolnoněmčiny. Ve zprávě však nejsou uvedena konkrétní jména osob slovanského původu, které se na této práci podíleli.³²⁹ V roce 1448 se Lübecká městská rada obrátila na novgorodského arcibiskupa s prosbou, aby se postaral o doprovod pro jejich vyslance, aby mu pomohl v pořádku dojet do Novgorodu, a přidělil mu dobrého tlumočníka, jenž by srozumitelně přetlumočil arcibiskupovi znění jejich dopisu napsaného v dolnoněmčíně.³³⁰ V dokumentu se sice přímo neuvádí, kdo měl být tím tlumočníkem, ale je nanejvýš pravděpodobné, že arcibiskup si měl vybrat potřebného člověka z okruhu vlastních služebníků, kteří ovládali cizí jazyk.³³¹ Jednoznačně domácí původ měli až tlumočníci, kteří působili na dvoře moskevského velkého knížete Ivana III. Potvrzuje to zpráva o cestě hanzovního poselstva do Moskvy v roce 1494. Veliký kníže odmítl hned v úvodu jednání německého tlumočníka, kterého nabízelo poselstvo, s odůvodněním, že chce využít služeb svého vlastního překladatele. Konkrétně byl jmenován *d'jak* Fjodor Kuricyn.³³² Jednalo se o vysoce postaveného dvořana Ivana III., který

³²⁷ J. R. Skvajrs dokumentuje využití latiny v diplomatických jednáních a dokumentech na příkladu novgorodsko-livonských kontaktů, ale je nezbytné podotknout, že obdobný přístup k latinskému jazyku zaujali představitelé Pskova. SKVAJRS, Jekatěrina Ričardovna, *Jazykovyje aspekty istoričeskich kontaktov*, in: RYBINA, Jelena Aleksandrovna (ed.), *Novgorod i Ganza*, Moskva 2009, s. 215.

³²⁸ FRIEDLAND, Klaus, *Die Hanse*, Stuttgart, Berlin, Köln 1991, s. 152–154.

³²⁹ Zpráva poselstva o průběhu jednání v Novgorodě, 1436, in: HR 2 I, dok. č. 586, s. 519.

³³⁰ Dopis Lübecku arcibiskupovi v Novgorodě, 1448, in: HR 2 III, dok. č. 417, s. 343.

³³¹ SKVAJRS, Je.R. – FERDINAND, S.N., *Ganza i Novgorod ...*, s. 95.

³³² Zpráva poselstva Thomase Schroveho o cestě do Moskvy, 1494, in: HR 3 III, dok. č. 433, s. 339–340.

mluvil hned několika cizími jazyky a vedl u dvora velikého knížete agendu vnějších vztahů.³³³ Znamenalo to, že tlumočníci a překladatelé, jejichž mateřským jazykem byla ruština, se běžně začali podílet na diplomatických a obchodních jednáních s Livonci až koncem 15. století, to znamená poté, co se Veliký Novgorod stal součástí moskevského velikého knížectví. Předtím se novgorodští a pskovští představitelé spoléhali na tlumočnické služby Němců, přestože jak v Novgorodě, tak v Pskově existovaly skupiny obyvatel, které ovládaly dolnoněmecký jazyk. Nepochybně to bylo zapříčiněno skutečností, že jejich znalosti cizího jazyka plně dostačovaly na běžnou komunikaci při obchodování a v každodenním životě, ale již nesplňovaly požadavky na sestavování finálních textů diplomatických listin.

Dochovaný diplomatický materiál a korespondence byly valnou většinou sepsány ve středověké ruštině nebo dolnoněmčině. To nastoluje otázku, jak se jednající strany mezi sebou dorozumívaly, a to nejen v rámci diplomatických a obchodních vztahů, ale všeobecně, jak mezi sebou Novgorodci, Pskované, Němci a nejspíše také příslušníci dalších etnik, žijících jak na území obou měst, tak v Livonsku, komunikovali. Jaké bylo sociální postavení tlumočnicků a překladatelů? Kdo tlumočil diplomatická jednání a překládal veškerý písemný materiál? Měli sami obchodníci nějaké jazykové znalosti a pokud ano, jak je v tomto případě získali?

Tuto problematiku lze rozdělit do dvou základních rovin, které tvoří oficiální a neoficiální stránka jazykové komunikace. Pod pojem oficiální komunikace lze zahrnout práci tlumočnicků a překladatelů, kteří se účastnili důležitých politických a obchodních jednání, překládali závěrečné texty dohod nebo korespondenci představitelů livonského státu a rurikovských knížectví. Neoficiální jazyková komunikace probíhala v rámci každodenního kontaktu německých kupců v navštěvovaných městech s místními obyvateli a na druhé straně také mezi Novgorodci, Pskovany a dalšími osobami, které přijížděli do Livonska, a zdejšími lidmi.

Na oficiální úrovni zajišťovali tlumočnické a překladatelské služby profesionální tlumočníci a překladatelé. Jejich vzrůstající význam souvisel s intenzifikací diplomatických a obchodních vztahů a stále častější potřebou vzájemné komunikace při řešení politických problémů a komplikací v obchodě. Postupně se tlumočníci a překladatelé uplatňovali ve službách městských rad livonských měst, zejména Rigy, Revalu a Dorpatu, severoněmeckých měst, z nichž na prvním místě byl Lübeck, řádu německých rytířů v Livonsku a livonského

³³³ SKVAJRS, Je.R. – FERDINAND, S.N, *Ganza i Novgorod ...*, s. 64.

duchovenstva, především rižského arcibiskupa a dorpatského biskupa. Na jejich bedrech ležela velká zodpovědnost, protože byli povinni text nejen přeložit, ale přímo odpovídali za přesnost překladu. Pokud bylo shledáno, že překladatel pracoval nepozorně a nepřesně, pak mu za způsobené chyby hrozily přísné tresty. V roce 1403 dostal překladatel Hans Durkop příkaz, aby ještě jednou zkontroloval dříve přeložený text z ruštiny do dolnoněmčiny. Jednalo se o listinu, jejímž vydavatelem byla novgorodská strana a který se s největší pravděpodobností týkal obchodních záležitostí. Její původní překlad však vzbudil podezření, že Durkopův předchůdce nepřeložil dopis správně. Pokud by se toto podezření potvrdilo, měl mu být za nepřesný překlad vyříznut jazyk i s kořeny. Později se ukázalo, že podezření bylo oprávněné, protože původní překlad skutečně obsahoval chyby, což mělo za následek mylný výklad textu. V jeho důsledku se rozhořel vleklý obchodní spor mezi Hansem Wrede a Ivanem Kočerinem z Novgorodu, který byl se souhlasem obou zúčastněných urovnán až v roce 1411. V protokolu o urovnání sporu se výslovně psalo, že jednou z příčin rozepře byl chybně přeložený text novgorodské listiny.³³⁴ Nesprávný překlad jiného dokumentu stál dokonce život posla, který měl dopravit německy napsané dopisy ze dvora svatého Petra v Novgorodu do Narvy. Posel byl však cestou zajat a převezen zpět do Novgorodu. Obsah převážených dopisů byl přeložen a poté přečten na veřejném shromáždění Novgorodčanů zvaném *věče*. Po jeho vyslechnutí museli být posluchači nesmírně pobouřeni, protože posla následně pověsili na vratech naproti dvoru německých kupců.³³⁵ Z dopisu není zřejmé, kdo zachycené listiny překládal. Německý překladatel by stěžoval na sdělení natolik ledabyle, že by to stálo život člověka, navíc posla, který byl společenstvím německých kupců poslán do Narvy, aby tam dopisy předal. Domnívám se proto, že o jejich přeložení se postaral novgorodský překladatel. Zůstává však otázkou, zda vytvořil nepřesný překlad záměrně, aby podnítil účastníky shromáždění proti Němcům, nebo jeho znalost němčiny nebyla na dostatečné úrovni, z čehož vyplynuly nepřesnosti v překladu, které vedly ke vzednutí vášní mezi Novgorodčany.

Výše uvedené příklady neprofesionální práce překladatelů představují v souboru dochované korespondence hanzovních měst a kupců spíše výjimky. Mnohem častěji se objevují důkazy, že tlumočníci a překladatelé byli velmi žádanými profesemi, jejich práce byla vysoce ceněna a její vykonavatelé se mnohdy těšili značné důvěře městských rad.

³³⁴ Protokol o urovnání sporu mezi Ivanem Kočerinem a Hansem Wredem, 1411, in: HUB V, dok. č. 1002 a 1003, s. 520–521.

³³⁵ Zpráva německých kupců pobývajících na dvoře svatého Petra městské radě v Revalu o událostech v Novgorodě, 1421, in: HR I VII, dok. č. 314, s. 178.

V neoficiální rovině, to znamená při běžné obchodní činnosti, bylo pro dálkové kupce nepochybně velmi důležité, pokud dokázali komunikovat v cizím jazyce sami, bez pomoci tlumočnicků. V západní a střední Evropě byla sice běžným jazykem obchodních dohod latina, ale v běžném každodenním styku se němečtí obchodníci bez znalosti dalších jazyků, jako byla francouzština, angličtina, italština či případně severské jazyky, neobešli.³³⁶ V městských školách se ovšem mohli naučit pouze latinsky, a tak nabývání znalostí ostatních jazyků bylo především věcí praxe – učili se je na cestách během kontaktu s rodilými mluvčími. Tak tomu bylo i v případě, pokud se kupci vydali z říše na východ Evropy, kde museli komunikovat s místními obyvateli slovanského původu. Ruštinu se mohli naučit buď v přímém styku s domácím obyvatelstvem nebo také od starších kolegů. Jejich cesty do Novgorodu a do dalších rurikovských zemí tak měly nejen obchodní charakter, ale zejména pro mladší kupce byly jedinečnou příležitostí ke studiu ruského jazyka.

Zajímavé je, že hanzovní nařízení omezovala věkovou hranici adeptů studia ruštiny. V roce 1346 shromáždění hanzovních kupců na dvoře svatého Petra rozhodlo, že žádný kupec starší dvaceti let se nesmí věnovat studiu ruského jazyka.³³⁷ Co mohlo být příčinou vydání tak zdánlivě paradoxního nařízení? W. Stieda se domníval, že důvodem mohly být obtíže při studiu ruštiny, které přesahovaly schopnosti a možnosti některých německých kupců.³³⁸ Podle mého mínění lze však tento zákaz vysvětlit ryze praktickými pohnutkami jeho vydavatelů. Společenství kupců se snažilo tímto nařízením zamezit tomu, aby jeho členové navazovali v Novgorodě, Pskově a dalších rurikovských zemích užší kontakty, z nichž by jim mohla vyplynout nějaká nadstandardní spolupráce. To potvrzuje také skutečnost, že v Novgorodě měli místní přístup na dvůr svatého Petra pouze za účelem obchodu, a nikoliv jako učitelé ruštiny.³³⁹ Kromě toho se hanzovním kupcům zakazovalo, aby po uzavření dvora navštěvovali své obchodní partnery doma a přenocovali u nich.³⁴⁰

³³⁶ STIEDA, W., Zur Sprachenkenntnis..., s. 157–161.

³³⁷ „Vortmer sint wi des to rade worden na des menen kopmannes behuf, dat lerekindere boven XX iar olt to Nogarden binnen in deme rechte leren schollen, de in des kopmannes rechte wesen willen, wente de kopman grote lindinge und swaheit heft van den groten lerekinderen.“, in: LECUB 1 II, dok. č. 842, s. 393–395.

³³⁸ STIEDA, W., Zur Sprachenkenntnis..., s. 159.

³³⁹ Nowgoroder Schra, IV, § 2, s. 130.

³⁴⁰ Nowgoroder Schra, IV, § 44, s. 138.

Počet cizinců ovládajících ruský jazyk se rozšířil poté, co kupci z Gotlandu založili v Novgorodu svůj obchodní dvůr. Ve 13. století koupili tento dvůr hanzovní kupci, kteří z něho vybudovali nejvýznamnější kontor, centrum obchodu s východní Evropou. V čele dvora stál správce (*hovesknecht*), který v něm pobýval dlouhodobě. Jeho povinností nebylo jen dohlížet na dodržování přísných pravidel života uvnitř dvora, kontrolovat společnou pokladnu a vypracovávat pravidelné finanční výkazy, ale také jednat téměř každodenně s místními obyvateli a řešit sporné záležitosti mezi nimi a hanzovními kupci. Pro správce dvora byla proto znalost ruštiny naprostou nezbytností. Plně se to prokázalo v konfliktu mezi správcem dvora Hansem Munstedem³⁴¹ a obyvateli Novgorodu.³⁴²

Tento více než rok se vlekoucí spor popsali koncem roku 1439 obchodníci z novgorodského hanzovního dvora ve dvou listech, adresovaných městským radám v Dorpatu a Revalu. Vše začalo v okamžiku, kdy správce dvora Hans Munstede nařídil opravu vrat gótského dvora, která ústila do Michailovské ulice. V rámci opravy byly vykopány staré veřeje a na jejich místo měly být usazeny nové. Brzy se však ukázalo, že nová zárubeň se na místo té staré nevměstná, protože byla masivnější a trámy, které tvořily povrch ulice, těsně přiléhaly k ohradě dvora. Najatý novgorodský tesař proto musel otesat jeden z uličních trámů.

Průběh opravy pečlivě sledovali starostové ulice. Když byly nové veřeje usazeny, přivedli sem *posadnika* a *tysjackého* a současně se před vraty gótského dvora shromáždili obyvatelé Michailovské ulice. Všichni byli nesmírně rozčilení a nechali si předvolat správce dvora. Když před ně Munstede předstoupil, obvinili ho, že ukradl kus jejich, to znamená novgorodské, země a žádali, aby bylo na místě vykonáno soudní jednání. Zároveň vykřikovali, že by správce měl být pověšen na nových vratech.

Vrata gótského dvora poté zůstala dlouho nedokončená, přestože Munstede byl připraven nechat veřeje přemístit, pokud by mu Novgorodci pod přísahou prokázali nějaké pochybení. Nicméně uliční starostové udělili tesaři, který předmětné veřeje zhotovil, pokutu a zakázali mu pokračovat v práci u Němců. Nikdo z dalších novgorodských řemeslníků si nedovolil dílo dokončit a představitelé německého dvora ani města nedokázali dospět k dohodě.

³⁴¹ Jméno správce dvora Hanse Munstedeho se poprvé objevilo ve smlouvě Novgorodu s německými kupci pobývajícími v Novgorodě z roku 1439: „*olderman Hans Munstede, des hoves knecht der Dutzschen.*“, in: GVNP, dok. č. 68, s. 113–114, LECUB IX, dok. č. 420, s. 291.

³⁴² KLEJNENBERG, Igor Erichovič, Uličané na straže swojej territorii (po matěrialam ganzejskoj perezpiski XV v.), in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 12, Leningrad 1984, No. 2, s. 157–164.

Novgorodský *posadnik* Ivan Lukinič vybízel správce, aby nechal veřejně odstranit, Munstede opakovaně požadoval, aby naopak Novgorodané odklidili nežádoucí přístavby u ohrady dvora, které měly být příčinou toho, že se horní část ohrady nakláněla do dvora. Kromě toho navštívil jednoho z uličních starostů a upozornil ho, že pokud bude dvůr vyloupen kvůli nedokončeným vratům, pak se jeho představitelé obrátí pro náhradu škody na celý Veliký Novgorod.³⁴³

Kdy, kým a jak byl tento konflikt ukončen a kdy byla vrata dostavěna, není již v dopisech kupců uvedeno. V podstatě šlo o malicherný spor, jehož dramatické vyhocení bylo vyústěním dlouhodobě napjatých obchodních vztahů mezi Novgorodem a Livonskem. Nieburův mír z roku 1392 zajistil nerušený obchod na dobu jedné dekády, ale od počátku 15. století opět narůstal počet zpráv o přepadeních kupců v cizině, jejich zatýkání a zabavování zboží. Novgorodci proto zneužili opravy vrat gótského dvora jako záminky, aby alespoň trochu znepříjemnili Němcům život ve svém městě.³⁴⁴

Obsah listů vypovídá leccos zajímavého k tématu verbální komunikace mezi obyvateli Novgorodu a německými kupci. Práce správce dvora rozhodně nebyla poklidná. Hans Munstede musel prokázat značnou dávku chladnokrevnosti a odvahy při jednáních s rozvášněným davem a neústupnost při vyjednávání s novgorodskými představiteli. Z díkce dopisů můžeme usuzovat, že setkání správce dvora s *posadnikem* se mohla odehrát v ulicích města během pracovních obchůzek, a proto měla neformální charakter. Hans Munstede proto musel nepochybně nejen dobře znát prostředí města, ale zcela určitě také ovládal ruský jazyk. Těžko by jinak mohl řešit vzniklý problém a další konflikty, během nichž byl přímo ohrožen osobně. To se nepochybně týkalo i dalších správců novgorodského hanzovního kontoru. K roku 1430 je dokonce doloženo, že funkci správce vykonával bývalý profesionální tlumočník.³⁴⁵

³⁴³ Obsah obou listů byl shodný. Jeden dopis byl určen městské radě do Revalu a druhý do Dorpatu. LECUB IX, dok. č. 546, s. 591–593.

³⁴⁴ RYBINA, Je.A., *Inozemnyje dvory...*, s. 68.

³⁴⁵ Dopis správce německého dvora v Novgorodě do Dorpatu, 1430, in: LECUB I VIII, dok. č. 275, s. 155–156.

III. Obchodní styky

1. Cestování a jeho úskalí

Středověký člověk byl silně vázán na prostředí, ve kterém se narodil a žil, a na společenskou komunitu, do které patřil, ale to neznamenalo, že by mu scházela mobilita. Tisíce lidí se každoročně vydávaly ze svého domova na menší či větší vzdálenosti, přičemž motivace jejich cestování závisela na řadě okolností. Panovníci na cestách spravovali své domény doslova ze sedla koně, odjížděli na diplomatická jednání nebo do válek v čele vojska. Nikdy necestovali sami, ale s početným doprovodem urozených i neurozených. Normany přiměla touha po kořisti, objevování a získávání nových území a v neposlední řadě drsnější životní podmínky k tomu, aby podnikali nebezpečné výpravy nejen po řekách, ale vydávali se také na moře i oceány. Masivní přesuny velkého počtu lidí zažila Evropa v době křížových výprav, a to nejen do Svaté země, ale také do končin, kde bylo třeba bojovat proti nevěřícím nebo pohanům. Bohatí i chudí často podnikali strastiplné zbožné poutě jako pokání za svoje hříchy, přicházeli k hrobům světců, aby si vyprosili jejich pomoc v těžké životní situaci, poděkovali jim za zázračné uzdravení. Na pozemních a vodních komunikacích se tak potkávali vladaři, šlechtici, rytíři, vojáci, klerici, potulní kazatelé, studenti. Početnou skupinu cestovatelů tvořili obchodníci, kteří dopravovali zboží na trhy do leckdy velmi vzdálených oblastí a zároveň přiváželi z dalekých zemí komodity, po kterých byla poptávka na domácích trzích.³⁴⁶

Cestující museli bez rozdílu společenského postavení, pohlaví, národnosti a víry překonávat nástrahy, které se mohly vyskytnout na cestách v horách, lesích, po mořích, jezerech, řekách i v otevřené krajině. Bezpečnost a kvalitu cestování ovlivňoval stav komunikací, použité dopravní prostředky, volba trasy v závislosti na vzdálenosti a vývoj

³⁴⁶ K cestování ve středověku OHLER, Norbert, *Cestování ve středověku*, Praha 2002; OHLER, Norbert, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002. Příklad brilantního zpracování nejrůznějších aspektů panovnických cest představuje práce ŠMAHEL, František, *Cesta Karla IV. do Francie*, Praha 2006. Přípravy na dvě křížové výpravy Ludvíka IX. Svatého a jejich průběh zpracoval Jacques LE GOFF, *Svatý Ludvík*, Praha 2012, s. 131–138, 149–150, 200–204. Úskalí cestování anglického krále Richarda I. Lví srdce do Svaté země a jeho návrat do Evropy vylíčil FLORI, Jean, *Richard Lví srdce. Král a rytíř*, Praha 2016, s. 90–132. Impulsy, které přispěly k normanské expanzi, a hlavní směry dálkových plaveb vikingů před časem shrnul GUREVIČ, Aron Jakovlevič, *Pochody vikingov*, Moskva 1966.

Kromě uvedených monografií existují také speciální práce o obchodních cestách v Pobaltí a východní Evropě. WECZERKA, Hugo, *Hansische Handelswege in den nordwestrussischen Raum*, in: Norbert ANGERMANN, Norbert – FRIEDLAND, Klaus (eds.), *Novgorod. Markt und Kontor der Hanse*, (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Band III), Köln 2002, s. 15–24; WECZERKA, Hugo, *Verkehrsnetz und Handelsgüter der Hanse*, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973, s. 35–56; BRUNS, Friedrich – WECZERKA, Hugo, *Hansische Handelsstrassen*, (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Neue Folge, Band XIII, 1–3), Köln – Graz – Weimar 1962–1968; PĀVULĀNS, Vilnis, *Satiksmes ceļi Latvijā XIII–XVII gs.*, Rīga 1971.

politické situace ve všech zemích, kterými projížděli. Ve středověku záviselo mnohem více než dnes rozhodnutí o vykonání daleké cesty na ročním období, neboť zuřící přírodní živly ohrožovaly všechny cestovatele. Přesto nelze pominout, že nejrůznější okolnosti mohly člověka donutit, aby se vydal do dalekých končin v době, která nebyla příliš vhodná pro cestování. Vedle rozmarů přírody znepríjemňovali život cestovatelům piráti na mořích a řekách nebo lapkovské skupiny na pozemních komunikacích. Úspěšné překonání všech překážek, nástrah a nebezpečí na cestách záviselo na pečlivé přípravě, která se odvíjela od postavení a finančních možností člověka, který se na cesty vydával. Svoji roli nepochybně sehrály cestovatelovy zkušenosti, a to zejména v případě, kdy směřoval do konkrétní oblasti a na určité místo opakovaně.

S výše uvedenými okolnostmi museli počítat němečtí obchodníci, kteří se plavili do východního Pobaltí a odtud směřovali dále na východ po vodě či po souši do zdejších měst, a pochopitelně také kupci z východní Evropy, kteří cestovali do Livonska a měli v úmyslu pokračovat dál za moře na ostrov Gotland nebo do některého z přístavních měst na severu říše. Ti všichni velmi dobře věděli, že bezpečnost na cestách je jednou z hlavních podmínek pro úspěšnou realizaci obchodu a jeho další rozkvět, a proto nedílnou součástí dohod byla ustanovení o cestování na moři, po řekách a souši.

Ve smlouvách, které uzavřel Novgorod se svými obchodními partnery v letech 1191/1192, 1262/1263 a v návrhu smlouvy z roku 1269 bylo všem Novgorodcům, Němcům a kupcům z Gotlandu garantováno, že mohou „*jezdit bez omezení, nikým nezadržováni*“.³⁴⁷ V roce 1301 novgorodský kníže Andrej Alexandrovič toto ustanovení upřesnil dodatkem, že kupci využívající pozemní a vodní cesty jsou „*pod ochranou Boží i knížete a celého Novgorodu*“.³⁴⁸ Od 14. století se v novgorodských a pskovských smlouvách ustálilo používání obecného termínu *čistá cesta* (*чистъ путь*) Poprvé byl tento výraz použit v textu dohody o takzvaném Orechovském míru se Švédskem z roku 1323, který měl zajistit Novgorodcům bezpečnou plavbu po moři.³⁴⁹ V novgorodsko-livonských smlouvách se tato formulace pravidelně vyskytovala od roku 1371, kdy byla použita ve staroněmeckém textu smlouvy mezi

³⁴⁷ „*Ходити безъ пакости, не обидимъ никымъже.*“, in: GVNP, dok. č. 28, s. 55; dok. č. 29, s. 57; dok. č. 31, s. 58.

³⁴⁸ „*Гости ехати бесъ пакости, на божиу руче, и на княжи, и на всего Новагорода.*“, in: GVNP, dok. č. 34, s. 63–64.

³⁴⁹ „*Такоже и нашему гостю чистъ путь за море.*“, in: GVNP, dok. č. 38, s. 68.

Novgorodem na jedné straně a Lübeckem, Gotlandem a západními kupci (*reynen wech*).³⁵⁰ V následujících letech se garance *čisté cesty* stala součástí dvouletého příměří mezi Novgorodem a hanzovními kupci (1372),³⁵¹ Nieburova míru (1392),³⁵² smlouvy mezi livonským řádem a Pskovem (1417),³⁵³ smlouvy mezi Novgorodem, Pskovem a livonským řádem (1448),³⁵⁴ smlouvy mezi Novgorodem a hanzovními kupci (1450),³⁵⁵ smlouvy mezi Novgorodem, Pskovem a dorpatským biskupem (1474).³⁵⁶

Termín *čistá cesta* obsahovaly téměř všechny dohody, které mezi sebou uzavřely Novgorod nebo Pskov a jejich livonští partneři. Garance *čisté cesty* teoreticky zajišťovala německým kupcům bezpečnost na cestách v novgorodských a pskovských zemích a volnost při výběru cestovní trasy, to znamená, že si kupci mohli svobodně zvolit, zda pojedou po pozemních cestách, nebo se budou plavit. Totéž platilo pro novgorodské a pskovské obchodníky na teritoriu Livonska. V praxi se však často toto ustanovení porušovalo. Na vině byly jednak lapkovské skupiny a piráti, kteří podél cest čekali na kupecké výpravy, jednak představitelé Novgorodu, Pskova nebo Livonska, kteří využívali omezení volného pohybu cizích kupců na svém území jako nátlakového prostředku na prosazení svých požadavků.

Rovněž obchodníci, kteří se pohybovali v oblasti Daugavy, měli eminentní zájem na zajištění bezpečných cest. Jindřich z Lotyšska vypráví, že roku 1210 „*byl vyslán řádový bratr Arnold se svými druhy k polockému králi, aby uzavřel mír a otevřel obchodníkům z Rigy cestu do své země*“.³⁵⁷ Podmínka *čisté cesty* byla zařazena do projektu smlouvy mezi Rigou,

³⁵⁰ „*Se solen hebben enen reynen wech to lande unde to watere dor der Nowerder lant, beide to lande unde to watere*.“, in: GVNP, dok. č. 42, s. 74–75. V obchodních vztazích mezi Novgorodem, Pskovem a livonskými mšty se však nejednalo o první použití pojmu *čistá cesta*. Do let 1266 až 1272 je kladen vznik listiny novgorodského knížete Jaroslava III. Jaroslaviče, kterou vydal Rižanům na příkaz chána Zlaté hordy Möngke Temüra. V této listině kníže garantoval obchodníkům z Rigy „*čistou cestu*“ po své *volosti*. („*А зостю чистъ нуть по моеу волосту*.“), in: GVNP, dok. č. 30, s. 57.

³⁵¹ GVNP, dok. č. 43, s. 77.

³⁵² GVNP, dok. č. 46, s. 83.

³⁵³ GVNP, dok. č. 334, s. 321.

³⁵⁴ GVNP, dok. č. 73, s. 121.

³⁵⁵ GVNP, dok. č. 74, s. 152.

³⁵⁶ GVNP, dok. č. 78, s. 133.

³⁵⁷ „*Nam missus est Arnoldus frater milicie cum sociis suis ad regem de Ploceke, si forte pacem recipiat et mercatoribus Rigensibus viam in terram suam aperiat*.“, in: HENRICI Chronicon..., s. 81. Polockým králem je

Gotlandem a Smolenskem, jehož vznik je kladen do období let 1223 až 1225.³⁵⁸ Později se stala součástí dohody smolenského knížete Mstislava Davidoviče s Rigou a Gotlandem z roku 1229. V následujících desetiletích byla v případě nástupu nového smolenského knížete platnost této smlouvy, většinou v nezměněné podobě, dále prodlužována, a až do poloviny 14. století.³⁵⁹

Plavba po Baltském moři zahrnovala mnohá úskalí. Patřily mezi ně nepříznivá roční období, bouře nebo bezvětrí, ale také nebezpečí setkání s piráty či takzvanými vitalijními bratry. Středověcí mořeplavci využívali zkušeností předchozích generací, které během svých plaveb pozorovaly mořské proudy, směřování větrů a mořskou hladinu v různých ročních obdobích. Tyto zkušenosti dále rozvíjeli a využívali je při plánování dálkových plaveb. Zásadní problém spočíval ve stanovení období, které poskytovalo nejvhodnější podmínky pro vyplutí. Plavební sezóna na Baltském moři začínala na přelomu dubna a května a končila na přelomu října a listopadu. Pokud některý odvážlivec přesto vyplul mimo hlavní plavební sezónu, vystavoval se nejen nebezpečí bouří, ale v zimních měsících zvyšovalo riziko plavby zamrzlé moře, a to zejména v pobřežních oblastech na východě a severu Baltu. Ročnímu období se museli přizpůsobit nejen námořníci a obchodníci, ale dokonce organizace celého hanzovního společenství. Počasí mělo totiž zásadní vliv na svolávání generálních sněmů hanzovních měst (*Hansetag*). Svolavatel musel stanovit takový termín konání sněmu, aby se pozvaní účastníci mohli o něm včas dozvědět, měli dostatek času na přípravu a na cestu na určené místo a po skončení jednání se bezpečně vrátili do svých domovských měst. Za nejvhodnější dobu pro konání sněmu byl proto považován konec května a červen, případně srpen a září. Ve výjimečných případech připadal v úvahu říjen, ale na tyto sněmy v pozdním termínu vysílala svoje zástupce jen některá města.³⁶⁰

Obzvlášť důležité bylo plánování plaveb a pobytu v oblastech východní Evropy. Němečtí obchodníci, kteří se plavili do zdejších měst, zejména do Novgorodu, se proto dělili na takzvané zimní a letní hosty. Letní hosté byli kupci, kteří se vydávali ze svých domovů na cestu na začátku plavební sezóny, léto strávili v Livonsku nebo v některém

míněn polocký kníže Vladimír. Kronika Jindřicha Lotyšského je jediným pramenem, který tohoto knížete zmiňuje, ruské letopisy ho neznají.

³⁵⁸ Projekt smlouvy smolenského knížete s Rigou a Gotlandem, 1223/1225, SG, dok. č. 1, s. 12.

³⁵⁹ Smlouva smolenského knížete s Rigou a Gotlandem z roku 1229 a její další redakce do poloviny 14. století, in: SG, dok. č. 2, s. 20–63.

³⁶⁰ WERNICKE, Horst, *Die Städtehanse 1280–1418. Genesis-Strukturen-Funktionen*, Weimar 1983, s. 30.

z východoevropských měst a vrátili se domů před ukončením mořeplavby. Zimní hosté naopak vyplouvali na podzim, zimu trávili v cizině a domů se vraceli v jarních měsících. Tato skupina s sebou také vozila větší množství zboží a zásob v souvislosti s délkou zimního počasí ve východní Evropě.³⁶¹

Protože se mořeplavba řídila počasím na moři, nebylo neobvyklé i několikaměsíční čekání na vhodné období. Když v roce 1438 cestoval moskevský metropolita Isidor na koncil do Florencie, vedla jeho cesta z Moskvy přes Veliký Novgorod, Pskov, Dorpat, Wolmar do Rigy, kam přijel 4. února. Nicméně teprve 5. května se nechal s členy poselstva a za doprovodu Rižanů přepravit lodí po Daugavě k moři, na jehož břehu strávil den. Poté se nalodil a do Lübecku doplul 19. května.³⁶² Služebnictvo, další doprovodný personál, koně a část nákladu opustili Rigu šest týdnů před plánovaným vyplutím a po pozemních cestách přes Kuronsko, Žemaitsko, Prusy, Pomořany, Stralsund a Wismar dojeli do Lübecku. Do cílového města dorazili údajně ve stejný den, kdy připlula loď s metropolitou Isidorem.³⁶³

Obdobný doklad alternativní cesty po souši napříč evropským kontinentem přináší korespondence a účetní záznamy lübeckého obchodníka Hildebrandta Veckinchusena, která zahrnuje léta 1398 až 1428. Na přelomu let 1419 a 1420 projel zaměstnanec Veckinchusena podnik Filip Spormaker na koni trasu z Brugg do Dorpatu. Jeho cesta vedla přes Kolín nad Rýnem, Dortmund, Danzig³⁶⁴ a Rigu do Dorpatu, kam dojel 14. ledna 1420. Z vyúčtování cestovních výdajů vyplývá, že i s nezbytnými zastávkami na odpočinek tuto trasu překonal za čtyřicet jedna dní, přestože se v zimních měsících mohlo cestování po této trase protáhnout až na padesát pět dní. Navzdory tomu, že se jedná o relativně dlouhou dobu, bylo putování po souši v zimě jistější než plavba na rozbouřeném a v některých místech zamrzajícím Baltském moři.³⁶⁵

³⁶¹ STEIN, Walther, Sommerfahrt und Winterfahrt nach Novgorod, in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band XXIV, 1918, München – Leipzig 1919, s. 207–208.

³⁶² Chožděnije na Florentijskij sobor, in: *Bibliotěka literatury drevnej Rusi*, Tom 6 *XIV–seredina XV veka*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Lev Aleksandrovič Dmitrijev, Anatolij Aleksejevič Aleksejev, Natalja Vladimirovna Ponyrko, Sankt–Petěrburg 1999, s. 470, 472.

³⁶³ Chožděnije..., s. 474.

³⁶⁴ Dnes polský Gdaňsk.

³⁶⁵ LINDEMANN, Margot: *Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbriefe. Brief-, „Zeitungen“ in der Korrespondenz Hildebrand Veckinchusens (1398–1428)*, München – New York 1978, s. 18.

Loďní posádky se snažily využít pro vyplutí na moře vhodné počasí a příznivý vítr, přesto je mohla kdykoliv během plavby neočekávaně zastihnout bouře. První řížský biskup Albert von Buxhoevden nesporně prokázal nezlomnou energii a obrovský zápal pro svoje poslání, když podnikl od svého nástupu do funkce v roce 1198 do roku 1227 celkem jedenáct cest z Livonska do říše a do Říma.³⁶⁶ Kronikář Jindřich z Lotyšska vyjádřil při každém biskupově návratu do Livonska neskrývanou radost všech křesťanů, že jejich duchovní pastýř překonal všechny nástrahy mořeplavby. Nicméně ani Albertovi se během jeho plaveb nevyhýbaly přírodní pohromy. V roce 1206 ho na moři zastihla silná bouře, která trvala celou noc, a nakonec loď zahnal nazpět do ústí Daugavy. Biskup strávil několik dní v Rize, než bylo možné opět vyplout na moře.³⁶⁷

Podle autora spisu *Chožděnije na Florentijskij sobor* postihla bouře také loď metropolitů Isidora při plavbě z Rigy do Lübecku na jaře 1438. Došlo k ní o půlnoci nedaleko ostrova Gotlandu a byla tak silná, že se vlny přelévaly přes palubu. Když se bouře uklidnila, nastalo bezvětrí a obloha zůstala zatažená. Toto počasí vydrželo celý den a teprve k večeru se začalo vyjasňovat a zafoukal příznivý vítr.³⁶⁸ Obětí bouře v Öresundu se někdy v té době na podzim po svátku svatého Michala stalo švédské loďstvo, které vyplulo z Kodaně. Mnoho lodí přišlo o stěžně, další se roztříštily o skály, lidé na palubách ztratili svůj majetek a nezbylo jim ani jídlo a pití.³⁶⁹ Nedaleko ostrova Bornholm zničila bouře část dánské flotily, kterou vypravil dánský král Erik Pomořanský proti rebelujícím Švédům.³⁷⁰

Dramatické chvíle plavby z Travemünde do Revalu popsal ve svém cestopisu vyslanec šlesvicko-holštýnského vévody Fridricha III. Adam Olearius, který se na podzim 1635 vypravil na svoji druhou diplomatickou cestu do Moskvy a do Persie. Přestože Oleariova zpráva vznikla v době, kdy loďní stavitelství zaznamenalo značný technický pokrok, nebude jistě od věci

³⁶⁶ HELLMANN, Manfred, *Das Lettenland im Mittelalter*, (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, Band 1), München – Köln 1954, s. 120.

³⁶⁷ HENRICI Chronicon..., s. 41.

³⁶⁸ Chožděnije..., s. 472.

³⁶⁹ *Chronika Engelbrekta*, ed. Andrej Džolinarovič Ščeglov, Moskva 2003, s. 15–16. Tento pramen neuvádí letopočty. Přibližnou dataci lze odvodit podle toho, že vypráví o povstání Engelbrekta Engelbrektssona, které vypuklo ve Švédsku v roce 1434 a definitivně potlačeno bylo až roku 1437.

³⁷⁰ Chronika Engelbrekta, s. 42.

seznámit se ve zkratce s jejím obsahem. Uvedený záznam může posloužit jako příklad nesnází, do kterých se mohli dostat mořeplavci i v dřívějších dobách.

Lod' Adama Olearia opustila přístav v Travemünde 27. října 1635. Během plavby okolo ostrovů Bornholm, Öland, Gotland a jižního švédského pobřeží posádka neustále kontrolovala kurz, aby se vyhnula pobřežním skalám a mělčinám. Přesto lod' uvízla na skalní desce ukryté pod hladinou a na volné moře se ji podařilo dostat s pomocí rybářského plavidla z ostrova Öland. První bouře zastihla lod' po vyplutí z Kalmaru 3. listopadu a uklidnila se až druhý den dopoledne. K večeru 6. listopadu posádka zahlédla ostrov Dago,³⁷¹ ale v té době se zdvihl silný vítr a odnášel lod' na volné moře. Silná bouře zmítala plavidlem, ničila stěžně, ráhna, lanoví, jednoho lodníka silně udeřilo přetržené lano. Nešťastník byl tři dny napůl omráčený, a nakonec podlehl na následky zranění. Protože pumpy nestačily odčerpávat vodu, která se přelévala přes palubu, museli námořníci a cestující vylévat vodu z lodi vědry. Práci jim ztěžovalo prudké houpání plavidla. Po dvaceti čtyřech hodinách se bouře uklidnila a posádce se podařilo zakotvit v jedné zátocě u ostrova Hochland³⁷². Po provedení nejnnutnějších oprav se mořeplavci vypravili k severnímu pobřeží Livonska a zamířili do Revalu. Ani tentokrát jim nepřálo počasí, protože lod' ztroskotala před revalským přístavem. Zbytek cesty absolvovala část posádky na člunech místních rybářů a další po souši.³⁷³

Poněkud jiný druh nebezpečí přinášelo mořeplavcům bezvětrí. Mohlo sice poskytnout posádce trochu uklidnění po přestálé bouři, jako se to stalo během plavby metropolity Isidora, ale současně mohlo být předzvěstí blížící se bouře. Pokud bezvětrí zastihlo plavidlo poblíž pobřeží, pak byla posádka vystavena hrozbě útoku pirátů. V pobřežních oblastech Livonska měli pověst nebezpečných pirátů Estové z pevniny a z ostrova Ösel³⁷⁴ a také Kuronci, kteří využívali menší a rychlejší lodě.³⁷⁵

Pirátsství na Baltském moři se nepochybně zrodilo již v dobách vikingských výprav ze Skandinávie do nejrůznějších oblastí evropského kontinentu. V literatuře, věnované výpravám

³⁷¹ Dnes ostrov Hiiumaa, patřící Estonsku.

³⁷² Dnes finský ostrov Suursaari.

³⁷³ OLEARIUS, Adam, *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse*, ed. Dieter Lohmeier, Tübingen 1971, s. 71–78.

³⁷⁴ Dnes ostrov Saaremaa, patřící Estonsku.

³⁷⁵ HENRICI Chronicon..., s. 25.

vikingů, se nejednou opakuje názor, že severští nájezdníci byli současně válečníky prahnoucími po kořisti i obchodníky. Není jistě důvod pochybovat, že nedělali rozdíly mezi kořistí získanou ve vnitrozemí nebo na moři. V následujících stoletích rozvoj mořeplavby, rozšiřování obchodních kontaktů a politický vývoj v zemích na březích Baltského moře přispěl nejen k pokračování pirátství, ale dokonce v dobách válek vedl k jeho nebyvalému rozkvětu.

Brémský kanovník Adam, který sepsal svoji kroniku v druhé polovině 11. století, uvedl, že obávanými piráty na severu Evropy byli Frísové. Podle kronikáře jim ostrovy poskytovaly dokonalá útočiště a ochranu a dále naznačil, že některé kláštery participovaly na jejich činnosti, neboť poskytovaly své prostory pro skladování uloupeného zboží.³⁷⁶ Vážné nebezpečí pro křesťanské mořeplavce v Pobaltí představovaly místní ugrofinské a baltské kmeny. Jindřich z Lotyšska jmenoval především Esty a Kuronce,³⁷⁷ ale nepochybně se na útocích na plavidla v pobřežních vodách podíleli příslušníci dalších baltských kmenů.

Doposud jsme se zmiňovali především o kupcích, kteří připlouvali do Pobaltí z německých zemí nebo ze Skandinávie. Zaměřme proto nyní pozornost na plavby a cestování Rusů. Samy počátky starého ruského státu jsou spojeny s obchodní činností švédských vikingů – varjagů, jejichž ozbrojené kupecké družiny připlouvaly po Baltském moři do východního Pobaltí a po řekách pronikali dále do nitra východní Evropy. Kořist nebo tribut, vybíraný ve vosku a kožešinách, které zde získávali, se stávaly zbožím a byly vedle otroků nabízeny arabským a byzantským kupcům na trzích ve Volžském Bulharsku, chazarské říši, arabském chalífátu a později v samotné Byzanci. Budování organizace, jež měla varjagům zabezpečit lukrativní zisky ze zdejšího dálkového obchodu, položilo v konečném výsledku základy ke zformování rozlehlého raně středověkého ruského státu.³⁷⁸ Jeho vládnoucí vrstvou byli zpočátku varjagové, z jejichž řad pocházela také první ruská knížata, která dále provozovala tranzit, jenž tvořil ekonomickou základnu jejich moci. Tento dálkový obchod byl orientován ze severu na jih, *iz varjag v greki*, jak nazývají dněperskou obchodní cestu ruské letopisy, a jeho hlavní odbytiště se nacházela v Byzanci. Svědectví o tom zanechal v polovině 10. století byzantský císař a vzdělanec v jedné osobě Konstantin VII. Porfyrogennétos ve své práci *De*

³⁷⁶ Adam Brémský, *Činy biskupů hamburského kostela. Velká kronika evropského Severu*, ed. Libuše Hrabová, Praha 2009, s. 51.

³⁷⁷ HENRICI Chronicon..., s. 31.

³⁷⁸ SHEPARD, Jonathan, IX. Rus, in: BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013, s. 364; PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 49.

administrando imperio.³⁷⁹ Kromě toho se v *Povesti vremennych let* dochovaly texty nejstarších rusko-byzantských smluv z let 911, 944 a 972, přeložené do církevní slovanštiny, které stanovily podmínky, za nichž mohli ruští kupci přijíždět do Konstantinopole, zdržovat se tu a obchodovat.³⁸⁰

Ruská knížata, sídlící v Kyjevě, zároveň udržovala rozsáhlé diplomatické a dynastické kontakty s monarchiemi na skandinávském severu, ale také v západní Evropě a v jejich družinách působili početní varjažští bojovníci. To znamená, že mezi Rusí a Skandinávií, případně říší, probíhalo dopravní spojení, jejichž ohniskem bylo nepochybně Baltské moře.³⁸¹ Do Pobaltí se definitivně obrátil také ekonomický zájem Novgorodu. Novgorodští kupci obchodovali zpočátku s kmeny na území východního Pobaltí, později navázali kontakty postupně s kupci ze Švédska, Dánska, a nakonec s obchodníky z říše. V důsledku toho nebyl Novgorod zasažen citelnou ztrátou byzantských trhů, která se dovršila ve 12. století a vedla ke změně ekonomických poměrů ve většině ostatních rurikovských zemí – dálkový obchod ztratil v životě Rusů prioritní postavení a ruská společnost přešla ve větší míře k zemědělskému hospodaření.³⁸² Novgorod však díky rozvinutému tranzitu dále prosperoval.

Novgorodští kupci zpočátku zajížděli do obchodních center v severní nebo západní Evropě, to znamená, že se jejich lodě plavili po Baltském moři. Pro 12. století to máme doloženo jak v diplomatických pramenech, tak v kronikách. Thietmar z Lübecku, jeden z autorů lübecké městské kroniky, který psal ve 14. století, se odvolává na privilegium z Artlenburgu, které vydal v roce 1161 saský vévoda Jindřich Lev na žádost obchodníků z Gotlandu. Tímto dokumentem osvobodil od poplatků cizí kupce, kteří připlouvali do Lübecku. Konkrétně v něm byli uvedeni Normané, Gotland'ané, Dánové, Švédové a Rusové.³⁸³

³⁷⁹ CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando imperio, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Vol. 113, ed. Jacques-Paul Migne, Turnholt 1864, sl. 171–174.

³⁸⁰ PVL, s. 17, 24–26, 34–35; k textu smlouvy z roku 972 viz též *LEONIS DIACONI Historia*, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Tomus 117, ed. Jacques-Paul Migne, Turnholt 1894, sl. 883–886.

³⁸¹ Předpokládá se například, že se po Baltu plavila ruská kněžna Anna, kterou její otec kníže Jaroslav I. provdal v roce 1051 za francouzského krále Jindřicha I. Francouzská badatelka Regine Pernaudová však nepovažuje baltský itinerář Anniny cesty do Francie za jediný možný a nejednoznačně se vyjadřuje také o dalších eventualitách. Kněžna mohla například odcestovat do Konstantinopole a odsud podniknout plavbu po Středozezemním moři nebo se vydat napříč evropským kontinentem po souši. PERNOUDOVÁ, Regine, *Žena v době katedrál*, Praha 2002, s. 185–186.

³⁸² PICKOVÁ, D., *Od Rusi k moskevskému carství*, s. 211, 213.

³⁸³ *Die Chroniken der niedersächsischen Städte: Lübeck*, 1. I. *Detmar-Chronik von 1105–1276*, eds. Karl Koppmann, Friedrich Bruns, Salomon Hirzel, Leipzig 1884, s. 15; viz též HELMOLD Z BOSAU, *Kronika*

Rovněž ve smlouvách Novgorodu a Pskova s Livonskem byla řešena otázka plavby Rusů po Baltu. Již v první novgorodská smlouva z let 1191/1192 garantovala Rusům neomezenou cestu do Livonska a na ostrov Gotland.³⁸⁴ V novgorodské smlouvě z let 1262/1263 s Gotlandem, Lübeckem a německými městy bylo ruským obchodníkům povoleno nerušeně pobývat na tomto ostrově. Smlouva dále oboustranně zajišťovala knížecí ochranu při cestě z Novgorodu na ostrov Kotling.³⁸⁵

S nástupem hanzy se situace změnila. Baltské moře ovládli hanzovní *kogy*, velká plavidla vhodná pro námořní dopravu, jimž nemohly menší lodě novgorodských nebo pskovských obchodníků, které se hodily spíše pro plavbu po řekách a kolem pobřeží, konkurovat. Pokud se plavili po Baltu i nadále, bylo to právě na těchto hanzovních korábech.³⁸⁶ Hanzovní kupci si prosadili do 14. století v baltském obchodě svůj monopol a přebrali v obchodě evropského Západu s východní Evropou zprostředkovatelskou úlohu. Zprostředkovatelem obchodních kontaktů mezi Hanzou a ostatními rurikovskými zeměmi a zdejšími městy se pak stal Novgorod, ekonomicky velmi zdatné a na středověké Rusi i po její politické dezintegraci zdejší nejvýznamnější obchodní středisko, popřípadě Pskov. V polovině 15. století se novgorodští kupci znovu pokusili navázat se západoevropskými obchodníky přímé kontakty v jejich městech. Začali se častěji vydávat z Livonska na hanzovních lodích do měst na severu říše a požadovali, aby představitelé hanzovních měst garantovali jejich kupcům stejnou ochranu před námořními piráty, jakou měli jejich němečtí obchodní partneri. Hanzovní města se však bránila tvrzením, že Rusové mají na jejich lodích zajištěnou stejnou bezpečnost jako Němci.³⁸⁷ Spory Novgorodců, Pskovanů a dalších s Němci o bezpečnou plavbu na Baltu trvaly po celé sledované období a do začátku 16. století se je nepodařilo vyřešit k oboustranné spokojenosti.

Slovanů, ed. Magdalena Moravová, Praha 2012, s. 157. SAMSONOWICZ, Henrich, Russkie zemli glazami žitělej Ljubeka XII–XV vekov, in: *Ot Drevněj Rusi k Rossiji novogo vremeni. Sbornik statěj. K 70-letiju Anny Leonidovny Choroškevič*, Moskva 2003, s. 438–441.

³⁸⁴ „Ходоти новгородцю послу и всякому новгородцю в мирь в Немечьску землю и на Гъцкъ берегъ; такоже ходити немьцьмь и гтяномъ в Новъгородъ без пакости, не обидимъ никымже.“, in: GVNP, dok. č. 28, s. 56.

³⁸⁵ „Новгороцмь гостити на Гоцкыи берегъ бес пакости, а немцьмь и гтьмь гостити в Новъгородъ бес пакости и всему латиньскому языку, на старьи мирь. А старьи мирь до Котлинге.“, in: GVNP, dok. č. 29, s. 57. Ostrov Kotling se dnes nazývá Kronštadt.

³⁸⁶ Smlouva Novgorodu s hanzovními městy o vyřešení sporných záležitostí, 1423, in: GVNP, dok. č. 62, s. 102–104.

³⁸⁷ ANGERMANN, N., Russkije i belorusskije kupcy..., s. 263–264.

2. Zboží

Obchodní ustanovení byla v dohodách Novgorodu a Pskova s partnery z Livonska koncipována tak, aby se ani jedna ze smluvních stran necítila znevýhodněna. Týkalo se to rovněž podmínky, která dovolovala ruským a německým kupcům nakupovat a prodávat jakýkoliv druh zboží bez omezení. Tato zásada byla zakotvena nejen v ryze obchodních smlouvách mezi zástupci hanzovního společenství a Novgorodem nebo Pskovem, ale také v diplomatických dohodách, které obě města uzavírala s řádem německých rytířů v Livonsku, řížským arcibiskupem nebo s dorpatským biskupem.

Poprvé bylo právo neomezeného obchodu výslovně uvedeno ve smlouvě z roku 1421.³⁸⁸ Absence podobného ustanovení ve starších smlouvách neznamená, že toto pravidlo v předchozím období neplatilo, protože by to odporovalo celkovému duchu dohod, které byly založeny na vzájemné reciprocitě. Mnohem závažnější je však skutečnost, že v žádné z dřívějších dohod se neobjevil zákaz dovozu či vývozu kteréhokoliv druhu zboží. K zásadní změně došlo až ve druhé polovině 15. století, kdy byl do dohod zařazen zákaz importu piva a dalších alkoholických nápojů do ruských měst, který se vztahoval pouze na německé kupce. K tomuto tématu se vrátím ještě níže.

Zaměříme se nyní na způsob formulace a věcný obsah ustanovení o volném obchodu. Kupcům obou stran bylo většinou dovoleno „*koupit a prodat jakékoli zboží bez výjimky a omezení*“, jak stojí například ve smlouvě mezi Velikým Novgorodem a livonským řádem o míru a řešení sporných otázek z ledna roku 1421.³⁸⁹ Tato zásada je v textu uvedena jen velmi obecně a přesně tu není specifikováno žádné zboží. To mělo svoje přednosti, ale také povážlivé slabiny. Na jednu stranu to významně zjednodušovalo obchodní výměnu, protože kupci nebyli v podstatě ničím omezováni, a v případě, že jim jejich smluvní partneři činili překážky, mohli se dovolávat odškodnění na základě dojednaných podmínek smlouvy. Naproti tomu tato obecnější formulace vytvářela velký prostor pro nepoctivé kupce, kteří se odvážili uchýlit

³⁸⁸ „*А гостю гостити новгородчкому по местереве земли и по местеревымъ городамъ, путь чистъ, и горою и водою, а купити имъ и продати товаръ всякеи без вывета и безъ рубежа; такоже и немечкому гостю гостити по новгородчкои отцыне, путь ему чистъ, и горою и водою, а торговати ему всялимъ товаромъ без вывета и безъ рубежа.*“, in: GVNP, dok. č. 60, s. 99. V edici GVNP byl publikován pouze ruský text, německá verze smlouvy byla vydána již v edici RL, dok. č. 213, s. 174–175.

³⁸⁹ V ruském textu tato podmínka zní: „*А купити имъ и продати товаръ всякеи без вывета и безъ рубежа.*“, in: GVNP, dok. č. 60, s. 98. V německém textu je uvedeno: „*U. sollen kaufen u. verkaufen allerley Kaufmanschafft sonder Betriging u. pandunge.*“, in: RL, dok. č. 213, s. 175.

k nekalým obchodním praktikám. Jednou z nich bylo přimíchávání nevhodných přísad do vosku, aby byla zachována váha, ale spotřebováno menší množství čisté suroviny, což zvyšovalo zisky prodávajících. Další nesnáze vyplývaly z rozdílných hodnot užívaných jednotek délky a hmotnosti, které se mohly lišit nejenom v jednotlivých zemích, ale dokonce také v jednotlivých městech. Je doloženo, že ruští kupci si často stěžovali na rozdílnou váhu pytlů se solí.

Navzdory tomu, že se v dohodách mezi Novgorodem, Pskovem a livonskými subjekty objevují jen výjimečně zmínky o konkrétním sortimentu obchodovaného zboží, je nezbytné věnovat pozornost některým vybraným komoditám. Tímto tématem se dosud zabývala celá řada badatelů a výsledkem jejich úsilí za více než dvě století je úctyhodný soupis zboží, se kterým Novgorod, Pskov a jejich livonští partneři obchodovali.³⁹⁰ Téměř v žádné práci věnované obchodním stykům Hanzы s východní Evropou nechybí zmínka o přírodních produktech. Na západoevropské trhy se dodávaly z východní Evropy kůže, kožešiny, výrobky z kůže a kožešin, produkty vyrobené ze zvířecí srsti, vosk, lůj a med. Na sklonku středověku se stále častěji objevovaly vedle těchto komodit len, semena lnu, konopí a dřevo. Podle staršího německého badatele Wilhelma Stieda se z východní Evropy na Západ výjimečně vyvážel také chmel, ale vzhledem k tomu, že neuvádí zdroj této informace, nelze ji v pramenech ověřit. Obchodníci z Novgorodu a Pskova nakupovali od hanzovních kupců flanderská, anglická, německá a polská sukna, plátno, přízi, stříbro, měď, cín, olovo, výrobky ze železa, víno, pivo, sůl a solené ryby a v menší míře obilí, případně mouku. Dále se mezi exportem do rurikovských zemí objevoval například slad, uzené maso, síra, pergameny, jehly nebo špendlíky, což opět uvádí W. Stieda.³⁹¹

Zboží, které se přepravovalo mezi východem a západem Evropy nebo jen mezi rurikovskými zeměmi a Livonskem, představovalo širokou škálu od přírodních produktů až po drahé luxusní výrobky. Z výše uvedeného přehledu obchodovaných komodit lze nabýt dojmu, že východní Evropa byla výhradním exportérem přírodních produktů, a naopak dovozcem luxusního zboží. Tato představa není opodstatněná, protože z novgorodských a pskovských

³⁹⁰ DOLLINGER, Philippe, *Die Hanse*, Stuttgart 2012, s. 106–110; RYBINA, J.A., *Novgorod i Ganza*, s. 72–168; Jméno autora kapitoly, název, in BRACKER Jürgen – HENN Völker – POSTEL Rainer (eds.), *Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos: Textband zur Hamburger Hanse-Ausstellung von 1989*, Lübeck 2006, s. 84–86; CHOROŠKEVIČ, A.L., *Torgovlja...*, Moskva 1963, s. 45–342; GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 246–335.

³⁹¹ STIEDA, Wilhelm, *Die Waren im livländisch-russischen Verkehr der Hanse*, in: *Hansische Geschichtsquellen*, Band. V, Halle am Salle 1887, s. XCIX.

zemí se vyvážely mistrně zpracované kožešiny a kůže, které můžeme zařadit mezi luxusní zboží. Vyšší společenské vrstvy v západní Evropě neváhaly vydávat značné finanční prostředky za drahé kožešiny či kožešnické výrobky.³⁹² Naopak ze západu se dovážela životně důležitá sůl, které se na středověké Rusi nedostávalo v dostatečném množství.

Z východoevropských oblastí se nejvíce kožešin a kůží exportovalo z novgorodských zemí. Výsadní postavení ve vývozu těchto komodit na západoevropské trhy měl Novgorod, které si udržel až do 16. století. Neohrozily ho ani dodávky z Pskova nebo ze severovýchodních oblastí východní Evropy, které beztak němečtí kupci nakupovali v Novgorodě, ani z polockého, vitebského nebo smolenského knížectví. Novgorodčané mohli svým obchodním partnerům nabídnout tento druh zboží v téměř neomezeném množství a ve vysoké kvalitě, protože na rozdíl od jiných rurikovských knížectví disponovaly v tomto směru téměř nevyčerpatelnými zdroji. Novgorod spravoval rozsáhlé území, které se na jihu rozkládalo v povodí řek Luga, Šelona a Msta, na jihovýchodě se táhlo od Ilmeňského jezera k Voloku Lamskému³⁹³, Toržku, Běžeckém Vrchu a Vologdě, na severovýchodě zahrnovalo oblasti okolo Oněžského jezera a na severozápadě se rozprostíralo od Finského zálivu až k Bílému moři. V nápisech na březové kůře, které byly v průběhu devadesátých let 20. století nalezeny při archeologických průzkumech ve Novgorodě, jsou zaznamenány výběry daní, které dokazují, že již na konci 11. století Novgorodčané kontrolovali osady vzdálené více než osm set kilometrů na sever od města. Tyto vzdálené oblasti byly v podstatě novgorodskými koloniemi, do kterých se vypravovaly skupiny ozbrojených lovců, vybíraly od místního obyvatelstva daně, zakládaly nové osady a věnovaly se lovu kožešinové zvěře.³⁹⁴

Kožešiny a kůže byly jedním z nejvýznamnějších vývozních artiklů ze zemí východní Evropy. Novgorodské kožešiny směřovaly k odběratelům téměř do všech částí Evropy a Novgorodčané si toho byli velice dobře vědomi. Také hanzovní kupci zaznamenali, co pro Novgorodčany znamenají kožešiny jako vývozní artikl.³⁹⁵ Jeden z německých kupců napsal svému kolegovi do Brugg, že Rusové si hlídají svoje kožešiny, ale nelpí na plátnu, které naopak

³⁹² Ve 13. století velkým odběratelem kůží a kožešin z ruských zemí anglický král Jindřich III., jehož příkladu následovala anglická šlechta. Vrcholným obdobím v dodávkách těchto komodit bylo celé 14. století a začátek 15. století. CARUS-WILSON, Eleonora M., *Die Hanse und England*, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europe. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973, s. 94–95.

³⁹³ Dnes Volokolamsk.

³⁹⁴ JANIN, Valentin Lavrent'jevič, *U istokov novgorodskoj gosudarstvennosti*, Velikij Novgorod 2001, s. 67.

³⁹⁵ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 249.

představovalo důležitý dovozní artikl pro hanzovní obchodníky.³⁹⁶ O značném množství kožešin vyvážených z východní Evropy svědčí skutečnost, že toto zboží tvořilo v letech 1362 až 1377 téměř dvě třetiny importu z rurikovských zemí do Lübecku a že tyto produkty byly častým předmětem lupu lapků a pirátů.³⁹⁷

Na trh byly dodávány kůže z hranostajů, lasiček, kun, sobolů, vyder, bobrů, vlků, rysů, veverek nebo plchů, ale zřejmě se využívalo ještě více druhů kožešinových zvířat. Obchodníci rozeznávali velké množství druhů kožešin, které se dělily nejen podle zvířete, ze kterého pocházely, ale také způsobu zpracování a použití. Kožešiny nejvyšší jakosti byly označovány jako *schoenwerk* nebo *opus pulchrum* a pocházely ze zvířat ulovených v zimním období. Obecně platila zásada, že obchodník, který se specializoval na nákup nejkvalitnějších kožešin, měl zakázáno nakupovat společně s nimi méně kvalitní a nesprávným způsobem opracované kožešiny.³⁹⁸ Společenství německých kupců opakovaně nabádalo svoje členy, aby nekupovali kvalitní kožešiny společně s těmi podřadnými, a současně se obracelo se žádostmi na Novgorod'any, aby nesměšovali prodávané kožešiny vynikající kvality s těmi méně kvalitními.³⁹⁹

Němečtí obchodníci se téměř neustále potýkali s nekalými praktikami prodejců kožešin, zejména Novgorod'anů, kteří se snažili upravovat druhořadé kožešiny tak, aby budily dojem, že se jedná o kvalitní zboží. Před takto upravenými kožešinami varovaly německé kupce vnitřní předpisy dvora svatého Petra, které se týkaly daného obchodu. Nejstarší zákaz nákupu nekvalitních kožešin byl vydán v roce 1346 a v následujících desetiletích byl několikrát opakován.⁴⁰⁰ V roce 1376 byla v Dorpatu uzavřena dohoda mezi německými kupci a Novgorodem, ve které bylo stanoveno, že od Velikonoc 1377 nesmí žádný Němec nakupovat od ruských obchodníků nekvalitní kožešiny a žádný Rus nesmí takové zboží prodávat. Závěrečný text této smlouvy se stal součástí vnitřních předpisů na dvoře svatého Petra. Z jednoho dopisu dorpatské městské rady do Revalu se dozvídáme, že Rusové prodávali

³⁹⁶ Dopis německého obchodníka kolegovi do Brugg, 1458, in: LECUB 1 XI, dok. č. 734, s. 579.

³⁹⁷ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 249; Výtah ze seznamu škod, které lübečtí a další němečtí kupci utrpěli na cestě mezi Novgorodem a Pskovem, 1311, in: HUB II, dok. č. 187, s. 78; STIEDA, Wilhelm, *Revaler Zollbücher und Quittungen des 14. Jahrhunderts*, Halle am Salle 1887, s. CII.

³⁹⁸ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 250.

³⁹⁹ Reces v Lübecku, 18. května 1447, in: HR 2 III, dok. č. 288, s. 187–188; Sněm hanzovních měst v Lübecku se obrací k Velikému Novgorodu s žádostí o zastavení nekalých praktik při prodeji kožešin, 1476, in: HR 2 VII, s. 585–586.

⁴⁰⁰ Novgoroder Schra, III, § 5, s. 58; Novgoroder Schra, IV, § 89, s. 101; Novgoroder Schra, V, § 92, 139.

kožešiny spleené z natrhaných nebo nastříhaných kusů, některé byly podšité hadry a potřené olovem, aby získali tmavší barvu a dodatečný lesk. Kožešiny se musely prodávat po jednotlivých kusech a nesměly být svazovány k sobě do jednoho většího balíku. Zakázáno bylo také odřezávat části končetin a hlavy.⁴⁰¹

Kůže a kožešiny byly jedním z nejdůležitějších a nejvýnosnějších obchodních komodit, které mohli novgorodští a pskovští obchodníci nabízet svým německým odběratelům. Jak němečtí, tak ruští kupci si byli velmi dobře vědomí výnosnosti obchodu s nimi. Svědčí o tom neustálá poptávka po tomto druhu zboží mezi západoevropskými movitými zákazníky, narůstající objem kůží a kožešin vyvážených z rurikovských zemí, ale současně také četné případy falšování kožešinových výrobků ve snaze o osobní prospěch jednotlivců. Navzdory častým stížnostem Němců na prodej nekvalitního zboží ruskými obchodníky, obchod s kůžemi a kožešinami nikdy nebyl přerušen, protože obě strany vyvíjely úsilí na řešení konfliktních situací, které z toho plynuly.

Sůl měla v předindustriální éře mimořádný význam pro přežití jedince i celé společnosti. Více než polovina vyprodukované soli se používala na konzervaci masa a ryb, menší část sloužila pro domácí zvířectvo, zejména pro dobytek, a jen velmi malá část byla určena pro přímou spotřebu lidí, to znamená, že tvořila součást jejich stravy.⁴⁰² V odborné literatuře se uvádí, že ve středověku činila průměrná spotřeba soli na jednoho člověka ročně zhruba 7,5 až 15 kg kilogramů. Vzhledem k výše uvedenému se však domnívám, že zpracovávat podobné statistiky je velmi ošidné, neboť spotřeba soli je silně individuální faktor, který je ovlivňován řadou dalších okolností.⁴⁰³

Lidé dobývali sůl dvěma hlavními způsoby, buď dolováním kamenné soli v dolech, nebo vysoušením zadržené mořské vody. Neméně důležitá byla doprava soli. V Evropě byly tři hlavní oblasti, v nichž se sůl produkovala a z nichž se exportovala: Středomoří (Trapani, Sicílie, Ibiza, Toskánsko), alpský prostor (Dürrnberg, Hallein, Bad Reichenhall) a dále pás, který se

⁴⁰¹ Zpráva dorpatské městské rady do Revalu o obchodu německých kupců s kožešinami v Novgorodě, 1376, in: HR I III, dok. č. 73, s. 64.

⁴⁰² STEMPEL, Cornelius, Das Salz, der Salzhandel und die Bedeutung des „Weißen Goldes für die Stadt Zittau, in: *Für Krone, Salz und Kelch – Wege von Prag nach Zittau. Ve jménu koruny, soli a kalicha – Cesty z Prahy do Žitavy. Zittauer Geschichtsblätter*, Band 45, Zittau-Görlitz 2011, s. 40.

⁴⁰³ WITTHÖFT, Harald, Der Export Lüneburger Salzes in den Ostseeraum während der Hansezeit, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Die Hanse und der deutsche Osten*, Lüneburg 1990, s. 48–49. Philippe Dollinger dospěl k hodnotě 15 kg na osobu ročně podle účtů z poloviny 15. století pro horní Sasko, přičemž vzal v potaz spotřebu soli při nasolování sledů nebo másla. DOLLINGER, P., *Die Hanse*, s. 287.

táhl od Halle na Sále přes Lüneburg do Bretaně a jižní Anglie. Odtud se sůl dopravovala do oblastí, které byly na solné zásoby chudé (Čechy, část Polska, Skandinávie a také novgorodská a pskovská oblast). Nerovnoměrné rozložení zdrojů soli podnítilo tranzit s touto životně důležitou surovinou, jehož počátky, spojené s transportem na delší vzdálenosti, můžeme předpokládat již v době bronzové. Ve větší míře se obchodování se solí rozšířilo ve Středomoří v době římského impéria. Na severu Evropy lze rostoucí obchod solí vysledovat až od 12. století.⁴⁰⁴

V okolí Lüneburgu se začalo s těžbou soli zřejmě již v 9. století. K roku 956 existuje zmínka o solném clu, ale není zřejmé, odkud sůl pocházela a kdo měl clo platit. Další ojedinělé zmínky o dobývání soli pocházejí z 11. století. K zásadnímu nárůstu těžby a spotřeby soli došlo ve 12. století. Tento nárůst zřejmě souvisel s přílivem nových kolonistů a s rozmachem lovu sledů na Rujáně, kde se úlovky také nasolovaly. Každopádně již okolo poloviny 12. století byla těžba soli natolik ekonomicky výhodná, že vévoda Jindřich Lev při znovu založení Lübecku nechal zastavit výrobu soli v Oldesloe a v roce 1189 prosadil, že sůl z Lüneburgu nebude nadále určena jen pro místní trh, ale bude se také dodávat do dalších baltských regionů. Předpokládá se, že již před rokem 1150 se lüneburská sůl dopravovala po moři do dalších částí baltského prostoru.⁴⁰⁵ V průběhu 13. století dodávky soli z Lüneburgu do východní Evropy neustále narůstaly. V odborné literatuře panuje poměrně shoda v tom, že v polovině následujícího století tvořila hlavní složku dálkového obchodu s touto komoditou sůl z Lüneburgu. Na tomto vzestupu profitoval také Lübeck, z jehož přístavu se sůl vyvážela do další oblastí v Pobaltí. V roce 1368/1369 byla z lübeckého přístavu vyvezena lüneburská sůl v takové hodnotě, že zaujala na pomyslném žebříčku nejvýznamnějšího exportovaného zboží třetí místo hned za sukrem a rybami. Byla to zřejmě sůl pocházející z Lüneburgu, která učinila z Lübecku hlavního exportéra soli, zajistila mu závratné příjmy z jejího prodeje, a tím i de facto politický vliv v rámci baltského prostoru.⁴⁰⁶ Lüneburskou převahu v obchodu se solí po Baltském moři nijak vážně nenarušila ani konkurence soli z francouzského Baie. Na druhé straně však nevedla k útlumu nebo zániku činnosti jiných dodavatelů soli. Sůl z Friska měla svoje odběratele na

⁴⁰⁴ STEMPEL, C., *Das Salz...*, s. 40–41. Podle německého historika Ferdinanda Seibta ovlivnilo nerovnoměrné rozložení zásob nerostných surovin na evropském kontinentu vývoj jednotlivých národů. V tomto směru však výrazně působila historická náhoda, neboť středověcí lidé nemohli dost dobře vědět, jaké poklady skrývá země, kterou obsadili. SEIBT, Ferdinand, *Zrození Evropy. Průběžná zpráva o posledních tisíci letech*, Praha 2004, s. 16.

⁴⁰⁵ WITTHÖFT, H., *Der Export Lüneburger Salzes...* s. 46–48, 49.

⁴⁰⁶ DOLLINGER, P., *Die Hanse*, s. 287; WITTHÖFT, H., *Der Export Lüneburger Salzes...*, s. 49–51.

pobřeží Dánska, škodu neutrpěla ani produkce v Kolbergu. Kromě toho existovala v Pomořansku a Meklenbursku řada menších výroben soli nižší kvality. Tyto výroby měly především lokální charakter. Konkurenci nepředstavovala ani těžba soli v polském vnitrozemí, ve Wieliczce, která většinou nepřekročila zemské hranice. Naopak menší množství lüneburské soli putovalo do Vratislavi.⁴⁰⁷

Sůl byla nejžádanější komoditou nejen v Livonsku, ale také ve Skandinávii a v Novgorodu a Pskově. V 15. století si významné místo v dovozu soli vydobyl Reval, který zároveň získal právo skladu pro veškeré zboží směřující do Novgorodu. Sůl se do Revalu dovážela z Lüneburgu a v menším množství z Oldesloe, dále ze západofrancouzského Baie, Brouage a také z Portugalska. Portugalská sůl byla přinejmenším kvalitou srovnatelná se solí francouzskou, nebo dokonce ještě lepší. Přes Danzig se do Livonska vyvážela sůl z Kolbergu.⁴⁰⁸

Většina badatelů, kteří se věnovali obchodu solí mezi hanzovními kupci a Novgorodany ve středověku, se shodla na tom, že sůl byla v novgorodském importu důležitou komoditou. Ačkoliv se v novgorodské zemi sůl produkovala ve (Staré) Russe, Toržku, v oblasti řeky Vyčegdy⁴⁰⁹ a Severní Dviny nebo se získávala vysoušením vody z Bílého moře, které je součástí Severního ledového oceánu, nemohlo její množství uspokojit poptávku Novgorodanů. Navíc měla horší kvalitu než sůl dodávaná německými obchodníky. Nedostatek soli na trhu proto museli v Novgorodě řešit dovozem z cizích zemí, a to především od Němců.⁴¹⁰ Tomuto tvrzení odpovídaly výsledky starších i novějších výzkumů, které vedly k závěru, že ve 14. a 15. století narůstalo množství soli dovážené do Revalu, přičemž tento nárůst však rok od roku kolísal, neboť závisel na tom, kolik lodí s nákladem soli připlulo do revalského přístavu.⁴¹¹ Poněkud jiného názoru však byl P. Johansen, který se domníval, že ačkoliv byla sůl životně

⁴⁰⁷ WITTHÖFT, H., *Der Export Lüneburger Salzes ...*, s. 50–51.

⁴⁰⁸ WEEDE, Sabine, *Der Revaler Rußlandhandel im Mittelalter*, in: Norbert ANGERMANN – Wilhelm LENZ (eds.), *Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, Lüneburg 1997, s. 90.

⁴⁰⁹ Řeka Vyčegda protéká Archangelskou oblastí v Ruské federaci.

⁴¹⁰ BEREŽKOV, M.N., *O torgovle Rusi s Ganzoj...*, s. 163. A.I. Nikitskij napsal, že hlavními dodavateli soli do Novgorodu byli hanzovní kupci z Livonska, protože její dovoz z jiných rurikovských zemí prakticky nepřicházel v úvahu, ale neuvedl, proč tomu tak bylo. NIKITSKIJ, Aleksandr Ivanovič, *Istorija ekonomičeskogo byta Velikago Novgoroda*, Moskva 1893, s. 158.; viz též práce GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 300–301.; CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, *Torgovlja Velikogo Novgoroda*, s. 216–218, 230–232.; LUKIN, Pavel Vladimirovič, *Torgovlja Drevněj Rusi. Put' «iz varjag v greki»*, *Ganzejskij sojuz i Gospodin Velikij Novgorod*, dostupné z <https://arzasmas.academy/materials/2413> [cit: 16. 9. 2023]

⁴¹¹ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 311; VOGELSANG, R., *Salz und Korn...*, s. 139–143, 192.

důležitou komoditou, nebyl její dovoz do Novgorodu nezbytný, protože toto město mělo vlastní a dostatečné zdroje, a to především v Russe. Import soli z Lüneburgu do Novgorodu vysvětloval trvalou poptávkou po tomto druhu zboží mezi movitými zákazníky, kteří ji upřednostňovali, protože tato sůl byla bělejší a jemnější než domácí surovina. Navíc na přelomu 15. a 16. století mělo dojít k navýšení produkce soli v novgorodské zemi v takové míře, že mohla být v dostatečném množství dodávána do Novgorodu, a dokonce pronikla i na trhy v Livonsku.⁴¹² M. B. Bessudnova objasňuje zvýšení dovozu soli do Revalu a do Novgorodu změnou obchodní politiky Hanzy, která se zaměřila na prodej zboží, které sice nebylo luxusní, ale šlo lépe a ve větším množství na odbyt.⁴¹³

Sůl se do Novgorodu dovážela přes Reval a Narvu. Přpravovala se v pytlích, které byly ukládány do beček, jako tomu ostatně bylo i v případě dalšího zboží. Tyto bečky v podstatě plnily úlohu dnešních kontejnerů.⁴¹⁴ Odběratelé v Novgorodu s Pskově ovšem nakupovali sůl po pytlích. Tento způsob prodeje se však stal počátkem 15. století terčem kritiky, a to zejména ze strany Rusů, protože pytle se solí neměly vždy stejnou váhu. V roce 1407 informovali němečtí kupci ze dvora svatého Petra městskou radu v Revalu, že na *věče*, shromáždění obyvatel Novgorodu, bylo dojednáno a písemně stvrzeno, že žádný ruský kupec nesmí od Němců kupovat sůl jiným způsobem než na váhu.⁴¹⁵ V následujících týdnech se Němci pokusili vyjednávat s novgorodskými představiteli, ale ti si neochvějně stáli za svým. Němečtí kupci se proto rozhodli informovat o přetrvávajících problémech revalskou městskou radu. Radním napsali, že jim prý Rusové sdělili, že si přejí vážit sůl přímo v Novgorodě a že na toto rozhodnutí mají na rozdíl od Němců nezpochybnitelné právo, protože ho učinili ve vlastním městě. Dále obvinili německé kupce, že je již dlouho šidí, protože v Revalu prodávají v rámci jednoho *lastu* (váhová jednotka o obsahu kolem 1170 kilogramů) 15 pytlů po zhruba 78 kilogramech, zatímco v Novgorodě nabízejí místním obchodníkům jen 12 pytlů. Pisatelé dopisu si neodpustili určitou výtku na adresu radních, když konstatovali, že se spoléhali na to, že je radní v této záležitosti podpoří. Přesto spory pokračují dál navzdory tomu, že zboží, které bylo dodáno do Novgorodu, bylo z Revalu vyvezeno v době, kdy už měla městská rada k dispozici

⁴¹² JOHANSEN, Paul, *Der hansische Rußlandhandel...*, s. 42, 50.

⁴¹³ BESSUDNOVA, M.B., «Russkaja Ganza»..., s. 250.

⁴¹⁴ FALK, Alfred, *Fässer mit Marken. Ein Beitrag zur Transport- und Handelsgeschichte*, in: *Mitteilungen der DGAMN: Warentransport im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Band 14, 2003, s. 45–49.

⁴¹⁵ Němečtí kupci ze dvora svatého Petra v Novgorodě městské radě v Revalu, 1407, LECUB 1 IV, dok. č. 1730, s. 590.

jejich první dopis.⁴¹⁶ V roce 1514 rozhodli narvští měšťané, že nebudou ruským odběratelům prodávat sůl po pytlích, ale na váhu. Novgorodští kupci sice na tuto podmínku přistoupili, ale vyžádali si, aby Narva přešla na dorpatský váhový standard. K tomuto kroku je vedly nepříjemné zkušenosti s narvskými obchodníky, kteří někdy v polovině 15. století manipulovali s váhami vosku, a tím působili ruským kupcům nemalé škody, a proto stejné opatření vyžadovali při prodeji soli.⁴¹⁷

Vedle prodeje soli na váhu bylo v obchodu mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými partnery běžným jevem, že se obchodní transakce prováděly výměnou zboží. Z listu německých kupců z hanzovního dvora svatého Petra městské radě v Revalu se například dozvídáme, že jakýsi Bernd von Wrede vyměnil s Rusy kožešiny za sůl. Množství zboží však není v předmětném prameni specifikováno.⁴¹⁸ V některých případech byl však výměnný obchod považován za nelegální. V dopise německých kupců z Novgorodu revalské městské radě z února 1418 si pisatelé stěžovali, že Němci odebírají od Rusů v Narvě vosk. Za něj měli Rusové dostat sůl, pro kterou si museli přijet na začátku léta do Revalu.⁴¹⁹ V tomto případě nelegálnost výměnného obchodu spočívala v tom, že Němci obchodovali s Rusy na dluh, což bylo považováno za velmi rizikový podnik, který mohl uškodit nejen jednotlivým kupcům, ale také celému hanzovnímu společenství.

Sůl dokonce posloužila jako odměna za záchranu majetku. V roce 1434 německý obchodník Hans Swabberde přivezl do Novgorodu několik ruských lodí, které byly přepadeny Esty u Kolky, což byl nejsevernější cíp pevniny v dnešním západním Lotyšsku. Za jejich záchranu mu bylo nabídnuto sedm pytlů soli, z nichž dva musel přenechat Estům, aby přestali s rabováním dalších lodí.⁴²⁰

⁴¹⁶ Němečtí kupci ze dvora svatého Petra v Novgorodě městské radě v Revalu, 1407, LECUB 1 IV., dok. č. 1735, s. 594–595.

⁴¹⁷ Výběr dorpatských váhových standardů vycházel z dlouholetých kontaktů Velikého Novgorodu s Dorpatem a z dobrých zkušeností se sjednocením vah v obou městech. Navíc k této váhové unifikaci již dříve přistoupil Pskov. KLEJNENBERG, Igor Erichovič, Unifikacija voščanogo vesa v novgorodsko-livonskoj trgovle XV v. (Iz istoriji vněšnětorgovoj politiki Ivanskogo sta), in: *Archeografičeeskij ježegodnik za 1965 god*, Moskva 1966, s. 92–93.

⁴¹⁸ Němečtí kupci ze dvora svatého Petra v Novgorodě městské radě v Revalu o obchodních aktivitách Bernda von Wrede, 1410, in: LECUB 1 IV., dok. č. 1836, s. 719–721.

⁴¹⁹ Němečtí kupci ze dvora svatého Petra v Novgorodě městské radě v Revalu o výměnném obchodu realizovaném v Narvě, 1418, in: LECUB 1 V., dok. č. 2205, s. 324–325.

⁴²⁰ Dopis německého obchodníka z Novgorodu do Revalu, 1434, in: LECUB 1 VIII., dok. č. 850, s. 493–495.

Z výše uvedeného vyplývá, že sůl měla v obchodu provozovaném mezi Novgorodem, Pskovem a Livonci široké uplatnění. Nešlo totiž jen o žádanou přírodní surovinu, ale sůl rovněž sloužila jako směnný prostředek, tedy jakési nemincovní platidlo, a dokonce mohla být použita jako odměna nebo dar za prokázané služby. Navzdory četným sporům, které provázely obchod solí, nebyl její dovoz do Novgorodu nebo Pskova, případně prodej obchodníkům z těchto center v livonských městech nikdy přerušen.

Jedním z mála druhů zboží, jehož dovoz do Novgorodu a Pskova byl svého času ve smlouvách výslovně zakázán, bylo pivo. Tento zákaz byl poprvé včleněn do smlouvy mezi livonským řádem a Pskovem ze 7. ledna 1474, která se nám nedochovala. Magistr řádu se v ní zavázal, že se z Livonska do Pskova nebude dovážet pivo, med (medovina) a korčma.⁴²¹ Plné znění tohoto zákazu se dochovalo až v textu smlouvy mezi Pskovem, Novgorodem a dorpatským biskupem z 13. ledna 1474. Tato dohoda sice garantovala německým kupcům právo neomezeného obchodu tak, jak platilo již v minulých dobách, ale hned za tímto ustanovením byla uvedena nová podmínka, která jim zakazovala dovážet do Pskova pivo a *korčmu* a prodávat je ve městě.⁴²² Za pozornost rovněž stojí ta skutečnost, že zákaz se nevztahoval na Veliký Novgorod, přestože se na uzavření smlouvy podíleli také novgorodští zástupci. Teprve ve smlouvě z 1. září 1481 mezi livonským řádem a Velikým Novgorodem byl tento zákaz rozšířen na samotné město a celou novgorodskou zemi.⁴²³ V poslední dohodě uzavřené do konce 15. století mezi livonským řádem a Novgorodem, v březnu 1493, se německým kupcům zakazovalo dovážet do Novgorodu a jeho zemí *korčmu*, ale pivo v ní zmíněno nebylo.⁴²⁴ Na těchto zákazech je pozoruhodné jejich jednostranné zaměření na německé obchodníky, přestože obchodní podmínky byly již od nejstarších dohod koncipovány recipročně a platily pro obě smluvní strany stejně.

Dříve, než se pokusíme objasnit, co mohlo vést k zakazu dovozu piva a alkoholických nápojů, bude nezbytné se krátce zmínit o zákazech dovozu některého druhu zboží do

⁴²¹ Pskovskaja 2-ja letopis, s. 56; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 106. *Korčma* (корчма) byl staroruský název pro silné nápoje z chmele, které se tajně vyráběly v podnicích nevalné pověsti, v krčmách, nebo se do nich dovážely. *Slovar ruskogo jazyka XI–XVII vv.*, Tom 7, Moskva 1980, s. 350; SREZNĚVSKIJ, Izmail Ivanovič, *Materialy dlja slovarja drevně-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam*, Tom 1, Sanktpetěrburg 1893, s. 1413.

⁴²² „А корчмою, пивомъ немецкому гостю уво Пскове не торъговати, а опрочъ корчмы и пива всякии товаръ ко Пъскову добровольно возити, по старине, на обе стороне.“, in: GVNP, dok. č. 78, s. 134.

⁴²³ AZR, dok. č. 75, s. 97.

⁴²⁴ AZR, dok. č. 112, s. 131–132.

rurikovských zemí všeobecně. Tato embargo na import určitých komodit nebyla v dějinách obchodních vztahů mezi Novgorodem, Pskovem ničím výjimečným. Jejich vyhlášení mělo politické, vojenské, ekonomické i náboženské důvody a charakteristickým rysem bylo, že k takovému kroku docházelo nepravidelně v závislosti na momentální situaci. V roce 1268 zástupce magistra livonského řádu Konrad von Mandern požadoval od měšťanů a obchodníků z Lübecku, aby přerušili svoje obchodní kontakty s Novgorodany.⁴²⁵ Tento požadavek byl reakcí na vojenskou výpravu novgorodského a pskovského vojska do severního Estonska, která vyvrcholila 18. února 1268 velkou bitvou u hradu Wesenberg.⁴²⁶ V roce 1303 vydal švédský král Birger Magnusson listinu pro lübecké kupce, ve které jim garantoval volnou plavbu po Něvě. Zároveň si však stanovil podmínku, že tato záruka bude platná pouze v tom případě, že obchodníci nebudou do Novgorodu dovážet kovové výrobky, železo, zbraně a potraviny.⁴²⁷ O deset let později Birger Magnusson poskytl stejnou garanci za podobných podmínek gotlandským obchodníkům z města Visby.⁴²⁸ V roce 1366 hanzovní města použila zákaz dovozu zboží jako prostředek nátlaku na Novgorod a Pskov kvůli nedodržování smluvních podmínek ze strany zdejších obchodníků. Současně tím měli být představitelé obou měst buď přinuceni k navrácení zboží, které bylo v těchto městech zabaveno německým kupcům, nebo k poskytnutí kompenzace za odebrané zboží.⁴²⁹ Je však nezbytné podotknout, že zákazy importu určitého druhu zboží do Novgorodu nebo Pskova, které vyhlášovalo společenství hanzovních měst, nebyly nikdy plně dodržovány. Zejména obchodníci z Vyborgu nebo Narvy s nimi i nadále čile obchodovali. Tato města totiž nebyla součástí Hanzy, a proto jejich kupci necítili potřebu dodržovat vyhlášené hanzovní zákazy.⁴³⁰

Výše uvedené příklady zákazu obchodování s určitým zbožím v Novgorodě a Pskově nesou jeden společný rys, kterým je skutečnost, že šly většinou nad rámec oficiálně uzavřených

⁴²⁵ LECUB 1 I, dok. č. 408, s. 512–513.

⁴²⁶ MATUZOVA, Vera Ivanovna – NAZAROVA, Jevgenija Lvovna, *Krestonoscy i Rus. Koněc XII v.–1270 g. Těksty, perevod, komentarij*, Moskva 2002, s. 282. Wesenberg je dnešní město Rakvere v Estonsku.

⁴²⁷ Švédský král Birger Magnusson potvrzuje kupcům z Lübecku právo svobodné plavby po Něvě, 1303, LECUB 1 III, dok. č. 607, s. 106–107.

⁴²⁸ Švédský král Birger Magnusson kupcům právo svobodné plavby po Něvě, 1313, LECUB 1 III, dok. č. 645, s. 117–118.

⁴²⁹ Městská rada v Lübecku radním ve Stralsundu, 1366, LECUB 1 II, dok. č. 1037, s. 769–770. Hanzou vydané zákazy obchodu s Novgorodem a Pskovem nebyly vždy dodržovány bez výhrady, protože s nimi obchodovali kupci z měst, která nebyla součástí Hanzy (Narva, Vyborg).

⁴³⁰ DOLLINGER, P, *Die Hanse*, s. 310.

dohod, neboť tyto zákazy vyhlášovaly převážně subjekty, které se na obchodu s těmito městy přímo nepodílely. Pokud se k podobným krokům odhodlala Hanza, nebo se představitelé Novgorodu a Pskova rozhodli dočasně zakázat vlastním kupcům obchodování s Němci, pak se vždy jednalo o prostředek nátlaku na obchodního partnera, jehož smyslem bylo vynutit si dodržování obchodních podmínek či dosažení náhrady za odcizené nebo zabavené zboží.

V rámci sledovaných diplomatických a obchodních dohod se omezení obchodování s konkrétním zbožím objevilo pouze ve dvou případech. V dohodě z roku 1342 mezi Novgorodem, Rigou, Gotlandem a německými městy o obchodu s voskem se německých i ruským kupcům zakazovalo obchodovat s touto surovinou, pokud by obsahovala nežádoucí příměsi, jako byly máslo, žaludy, smůla nebo hrách.⁴³¹ Ve smlouvě mezi Velikým Novgorodem, livonským řádem a dorpatským biskupem o míru, uzavřené roku 1420, bylo německým kupcům zakázáno dodávat obilí do švédského Vyborgu, ale do Novgorodu ho směli dovážet bez omezení.⁴³² Tato omezení nenarušovala dosavadní tradice obchodování mezi Novgorodem a livonskými obchodními partnery. V prvním případě se nezakazovalo obchodovat s voskem všeobecně, ale nebylo dovoleno prodávat a nakupovat nekvalitní surovinu. Kromě toho zákaz byl platný pro obě smluvní strany. Ve druhém případě se zákaz netýkal obchodování mezi Novgorodany, Pskovany a Livonci, ale obchodních vztahů Livonska se Švédskem, a to výlučně jednoho konkrétního města náležejícího pod svrchovanost švédské koruny. Je nepochybné, že tuto podmínku si stanovila novgorodská strana. V jejích očích byl Vyborg nebezpečným konkurentem, a proto byly použity všechny možné prostředky, jak toto město hospodářsky poškodit.

Ustanovení o zákazu importu piva a dalších alkoholických nápojů do Novgorodu a Pskova z ledna roku 1474 vyvolává celou řadu otázek. Proč bylo embargo na dovoz piva do těchto měst zařazeno do znění dohod Pskova a Velikého Novgorodu s jejich livonskými partnery právě ve druhé polovině 15. století? Proč se zákaz dovozu piva nevztahoval také na Novgorodce a Pskovany, ale pouze na německé obchodníky? Přinášelo toto dosud nepraktikované omezení jednoznačně výhody pro kupce z Novgorodu a Pskova a poškozovalo naopak německé obchodníky? V neposlední řadě je pak nezbytné vysvětlit, jaký význam mělo obchodování pivem v ekonomických vztazích Novgorodu a Pskova s Livonskem všeobecně.

⁴³¹ Smlouva Novgorodu, Rigou, Gotlandem a německými městy o obchodu s voskem, in: GVNP, dok. č. 41, s. 73–74.

⁴³² GVNP, dok. č. 59, s. 97.

Odpověď na první otázku je nepochybně třeba hledat v historických okolnostech uzavření dohod z ledna 1474 a z nich plynoucích důsledků. Tyto smlouvy byly sjednány v době, kdy se veliký kníže Ivan III. usilovně snažil omezit dosavadní autonomii Velikého Novgorodu a uvést ho zcela pod svrchovanost Moskvy, čemuž se Novgorodští usilovně snažili zabránit. Tento proces byl zahájen vítězstvím moskevského vojska nad Novgorodci na řece Šeloně v červenci 1471 a skončil počátkem roku 1478, kdy se Novgorodčané v čele s arcibiskupem Feofilem vzdali velikému knížeti.

Tyto aktivity Moskvy znepokojily řád německých rytířů v Livonsku, který začal shromažďovat vojenské síly a koncentrovat je na hranicích s pskovskou zemí. Reálná hrozba války byla čím dál tím aktuálnější.⁴³³ Za této situace se zástupci Pskova obrátili se žádostí o pomoc na Ivana III., který poslal do Pskova svoje vojsko. Jeho přítomnost přinutila livonské představitele k větší diplomatické aktivitě a výsledkem bylo uzavření obou výše zmíněných dohod v lednu 1474. Na jejich formě i obsahu se projevilo, že byly sjednány v době, kdy Ivan III. nejen postupně likvidoval svébytnou samosprávu Velikého Novgorodu, ale zároveň prosazoval svůj vliv také ve Pskově.⁴³⁴ Markantní bylo, že smlouvu za Novgorod již neuzavírali zástupci města, ale sám moskevský veliký kníže v zastoupení svých vyjednavců.⁴³⁵ To znamená, že novgorodští a pskovští představitelé, kteří se dosud aktivně podíleli na uzavírání dohod s Livonskem a měli zkušenosti s vyjednáváním obchodních podmínek, byli eliminováni a na jejich místa nastoupili noví vyjednavci, jejichž prvořadým úkolem bylo hájit zájmy moskevského panovníka. Pokud Veliký Novgorod a Pskov utrpěly od představitelů řádu, livonského duchovenstva nebo hanzovních obchodníků jakékoli příkoří, pak tato újma byla chápána, jako by byla spáchána na úkor velikého knížete moskevského. Jestliže prodej německého piva poškozoval zájmy Velikého Novgorodu a Pskova, pak s ohledem na požadavky Ivana III. potrestali velkoknížecí zástupci německé obchodníky tím, že do znění smlouvy prosadili zákaz jeho dovozu.

Podívejme se nyní, jak hodnotí zařazení ustanovení o embargu na dovoz piva do dohod mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem historiografie, která nabízí k dějinám hanzovního

⁴³³ ARBUZOV, Leonid, Očerki istorii Lifljandii..., s. 92–93; COSACK, Harald, Zur auswärtigen Politik des Ordensmeisters Wolthus von Herse, in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 42, 1915, s. 99–118.

⁴³⁴ BORISOV, Nikolaj Sergejevič, *Vozvyšeniye Moskvy*, Moskva 2011, s. 118–132; SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič, *Ivan III*, Moskva 2006, s. 97–112.

⁴³⁵ Nápadné je to při srovnání smlouvy z roku 1474, GVNP, dok. č. 78, s. 133, 135, se smlouvou z roku 1448, GVNP, dok. č. 73, s. 119–120.

obchodu s rurikovskými zeměmi poměrně rozsáhlou produkcí. Její autoři většinou považují pivo v rámci výčtu zboží dováženého do Novgorodu a Pskova za jednu z méně významných položek. Proč bylo zakázáno importovat do těchto měst právě pivo, se snažilo vysvětlit jen několik málo německých nebo ruských historiků. Všichni tito badatelé se sice shodli na tom, že se jedná o naprosté novum, na druhé straně však nehodnotili zavedení tohoto zákazu jako narušení dlouholetých tradičních obchodních vztahů. Ve svém bádání se zaměřili především na otázku, kdo měl z tohoto zákazu prospěch. L. K. Goetz vyslovil ve své práci o německo-ruských obchodních smlouvách názor, že dohody z let 1474, 1481 a 1493 byly jednoznačně výhodné pro ruskou stranu, protože do nich byly zařazeny podmínky, které hanzovní kupci odmítali doposud akceptovat. Nicméně do výčtu těchto nových podmínek zákaz dovozu piva nezařadil.⁴³⁶ Ve své pozdější rozsáhlé monografii, věnované dějinám Hanzy, pouze připustil, že na dodržování embarga měly zájem obě smluvní strany. Kromě toho konstatoval, že prosazení této podmínky do smlouvy z roku 1474 v podstatě navazovalo na politiku novgorodských představitelů, kteří se v předchozích desetiletích několikrát obraceli na německé kupce se žádostmi o omezení prodeje piva v malém množství.⁴³⁷ Podobný názor zastávala ruská badatelka N. A. Kazakova, která zdůrazňovala skutečnost, že ve smlouvě z roku 1474 ruská strana dosáhla na německé straně významných ústupků. Zákaz dovozu piva do Pskova byl podle jejího názoru v zájmu ruských kupců. Ve smlouvě z roku 1481 byla zachována všechna dosavadní práva německých kupců až na omezující zákaz obchodu s alkoholickými nápoji.⁴³⁸ Již v 19. století hodnotil ruský historik Michail Nikolajevič Berežkov zákaz dovozu piva jako snahu novgorodských a pskovských představitelů ochránit vlastní prodejce. Navíc v něm viděl jejich úsilí o zachování veřejného pořádku.⁴³⁹

Z uvedeného diskurzu vyplývá, že ti badatelé, kteří se zabývali zákazem dovozu piva do Pskova a později i do Novgorodu, byli přesvědčeni, že toto opatření bylo pro ruské kupce prospěšné a mělo ochránit jejich zájmy. Domnívám se však, že takové vysvětlení nemůže být uspokojivé. Jestliže byla do smlouvy zařazena podmínka obchodování, která zvýhodňovala jednoho ze smluvních partnerů, pak je zřejmé, že druhý partner byl v nevýhodě. Pokud se němečtí obchodníci navzdory dosavadním tradicím ocitli v nevýhodném postavení, bylo

⁴³⁶ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsverträge...*, s. 215.

⁴³⁷ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 322–323.

⁴³⁸ KAZAKOVA, N.A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija...*, s. 152, 154, 169.

⁴³⁹ BEREŽKOV, M. N., *O trgovle Rusi s Ganzoj...*, s. 163.

logické očekávat, že si budou stěžovat a učiní všechny možné kroky k tomu, aby bylo omezující ustanovení ze smlouvy odstraněno. Doklady o tom, že by Němci proti zákazu dovozu piva protestovali, však neexistují. Naopak to byli právě němečtí kupci – jak ještě bude doloženo –, kteří se sami snažili od poloviny 14. století regulovat, omezovat a výjimečně i zakazovat dovoz piva do Novgorodu, Pskova a dalších měst.

Za povšimnutí stojí rovněž fakt, že zákaz dovozu piva platil pro Němce, ale žádné omezení se nevztahovalo na kupce z Novgorodu nebo Pskova. Znamenalo to snad, že oni mohli dovážet do svých domovských měst německé pivo? Pokud by tomu skutečně tak bylo, pak tvrzení o výhodnosti tohoto ustanovení pro novgorodské a pskovské kupce není příliš přesvědčivé. Němci by totiž v tomto případě mohli prodávat pivo svým obchodním partnerům přímo v livonských městech místo toho, aby ho sami vozili do Pskova nebo Velikého Novgorodu. Tím by si ušetřili náklady na jeho přepravu a prostor původně zaplněný soudky s pivem by mohli využít k naložení jiného druhu zboží, na které se embargo nevztahovalo. Není pochyb o tom, že by německým kupcům scházeli na livonských trzích ruští zájemci o pivo. Známa je totiž skutečnost, že od druhé poloviny 15. století rostl počet obchodníků z Velikého Novgorodu a Pskova, kteří přijížděli do Livonska za obchodem, a naopak klesal počet německých kupců, kteří směřovali na Svatopetrský dvůr do Velikého Novgorodu.⁴⁴⁰

Důvody, které přispěly k zařazení zákazu dovozu piva do Velikého Novgorodu a Pskova do textu dohod s jejich livonskými obchodními partnery, je možné nejlépe objasnit, zmíníme-li se krátce o významu piva v životě Němců, a i obyvatel rurikovských knížectví. Pivo bylo důležitým exportním artiklem severoněmeckých měst. Od skromných začátků na počátku 13. století množství sudů s pivem, které se nakládaly na lodě, postupně narůstalo. Vrcholu dosáhl export piva z hanzovních měst ve druhé polovině 14. století. Odhady množství vyvezeného piva v tomto období se pohybují od 500 tisíc do jednoho milionu hektolitřů. Na produkci piva se podíleli specializovaní sládcí a současně si pivo vařili sami obchodníci, kteří svoje přebytky rovněž nabízeli na prodej. Průkopníky v masovém exportu piva byla města Brémy, Lübeck, Hamburk, později se k nim připojil Wismar, Rostock a Gdaňsk. Hanzovní pivo směřovalo do Flander, Holandska, Anglie, Skandinávie. V průběhu 15. století začal vývoz piva z hanzovních měst klesat v důsledku sílící konkurence z Flander a především Holandska. Posádky lodí si pivo často vozily pro osobní spotřebu jako nedílnou složku potravinových zásob, a proto se mohlo

⁴⁴⁰ ANGERMANN, N., *Russkije i belorusskije kupcy...*, s. 268–269. Je. A. Rybina uvádí, že k výraznějšímu poklesu počtu německých kupců přijíždějících do Novgorodu došlo v první dekádě 15. století a tento trend se stal trvalým od třicátých let 15. století. RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Inozemnyje dvory...*, s. 58, 65.

dostat na trhy i v oblastech, které nebyly hlavními odběrateli. Již na počátku 13. století se saské pivo dodávalo do Vyborgu, kde se těšilo velké oblibě a konzumovalo se v době církevních svátků.⁴⁴¹

Vařením piva se zabývali rovněž pivovarníci v livonských městech, kteří měli v Revalu a Rize vlastní gildy. Pivo nebylo jen nápojem každodenní spotřeby, ale vedle vína patřilo k nejvíce konzumovaným alkoholickým nápojům v době církevních slavností, na jejichž zajištění se podíleli obchodníci sdružení ve Velké Gildě nebo ve Společenství černohlavých. Nejvíce dokladů o spotřebě piva se dochovalo pro Rigu a Reval. Významné místo si pivo zachovávalo v době konání křesťanských nebo městských svátků a slavností, a to především ve 14. století. V následujícím století došlo k určitému posunu. Zatímco kupecká společenství nadále preferovala pivo jako jeden z hlavních nápojů a v některých případech jeho spotřeba na přelomu 15. a 16. století narůstala, členové městských rad stále více upřednostňovali víno, protože pivo považovali vzhledem ke svému společenskému a ekonomickému postavení za méně prestižní nápoj.⁴⁴²

V rurikovských zemích se hanzovní obchodníci rovněž neobešli bez piva. Nejlépe jsme o tom informováni z písemných pramenů, které se týkají novgorodského hanzovního kontoru, který se skládal ze dvora svatého Petra a takzvaného gótského dvora. Život německých kupců se v nich řídil souborem předpisů a nařízení známým pod názvem *Nowgoroder Schra*, Obchodníci s pivem jsou v něm označováni doslova jako „pivní lidé, kteří prodávají pivo.“⁴⁴³ Z ustanovení tohoto pramene vyplývá, že němečtí kupci pivo do Novgorodu nejen vozili, ale že si ho mohli také uvařit přímo na místě. Každý si musel dřevo na přípravu jídla nebo vaření piva naštipat přes den, aby později nerušil ostatní sekáním nebo zpěvem při práci. Předpisy dále nařizovaly, aby po skončení vaření piva byly varna a její vybavení dány do pořádku stejně jako muselo být nejpozději druhý den uklizeno uvařené a do soudků přelité pivo.⁴⁴⁴ *Nowgoroder Schra* v páté redakci povolovala vaření piva hanzovnímu tlumočnickovi, ale pouze se souhlasem některého ze starších (*olderlude*) dvora a kupců.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ BLANCKENBURG, Christine von, *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet*, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 223–244.

⁴⁴² MÄND, Anu, *Urban Carnival. Festive Culture in the Hanseatic Cities of the Eastern Baltic, 1350–1550*, (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, Vol. 8), Turnhout 2005, s. 207–229.

⁴⁴³ „*Beyrlude, de beyr vorcopen.*“, in: *Nowgoroder Schra* IV, § 114, s. 163.

⁴⁴⁴ *Nowgoroder Schra* IV, § 42, 43, 48, s. 138–139.

⁴⁴⁵ *Nowgoroder Schra* V, § 112, s. 161.

Obecně platila zásada, že veškeré nápoje dovezené do Novgorodu a Pskova byly určeny především pro místní odběratele, a proto se důsledně dbalo na to, aby v sudech byl správný objem, jinak se kupec vystavoval pokutě 50 marek stříbra.⁴⁴⁶ Již v polovině 14. století se společenství německých kupců v Novgorodě usneslo, že nikdo nesmí prodávat pivo na gótském dvoře, ale pouze na dvoře sv. Petra. Pokud byl někdo přistižen správcem při prodeji piva mimo vyhrazené místo, vystavoval se značné pokutě. Toto rozhodnutí bylo odůvodněno tím, že prodej piva přinášel hanzovním kupcům řadu nepříjemností ze strany domácího obyvatelstva.⁴⁴⁷ Pivo a další nápoje se směly prodávat pouze ve velkém objemu. Nabízet pivo ve džbáncích měl v Novgorodě dovoleno pouze správce dvora, který si tímto způsobem opatroval prostředky na živobytí, protože jinou obchodní činnost měl zakázanou, aby se mohl plně věnovat svému úřadu. Správce využíval k prodeji buď pivo uvařené na hanzovním dvoře v Novgorodě, nebo pivo, jež si nechal posílat z Livonska se svolením městské rady v Revalu.⁴⁴⁸ Nicméně tato správceva obchodní aktivita vyvolala celou řadu stížností ze strany hanzovních kupců, kteří vyzývali městskou radu v Revalu, aby závazným nařízením zakázala správci dvora prodávat pivo Rusům po džbáncích.⁴⁴⁹ Tento zákaz byl opakován na sněmu livonských měst ve Wolmaru roku 1434 a v roce 1466 byl vyhlášen zákaz prodeje piva v malém množství (po džbáncích), který se vztahoval na obchodníky z Livonska a dalších hanzovních měst (zámořských měst).⁴⁵⁰ Přesto, jak ukazuje případ Heinricha von Böhme, se správce nechtěl tohoto výnosného obchodu vzdát. To natolik popudilo německé kupce, že žádali městskou radu v Dorpatu, aby za něho poslali do Novgorodu jiného člověka.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Nowgoroder Schra IV, § 113, s. 163.

⁴⁴⁷ To dokládá například stížný list německých kupců ve Velikém Novgorodě, 1351, in: LECUB 1 VI, dok. č. 2848, s. 166–167. Nowgoroder Schra IV, § 114, s. 164.

⁴⁴⁸ Městská rada z Revalu informuje dorpatské radní o žádosti německých kupců ze dvora sv. Petra v Novgorodě o zaslání medu a piva, 1409, in: HUB V, dok. č. 888, s. 466–467. Němečtí kupci ze dvora sv. Petra v Novgorodě děkují revalským radním za poslání medu a piva, 1409, in: HUB V, dok. č. 889, s. 467–468.

⁴⁴⁹ Dopis německých kupců ze dvora sv. Petra v Novgorodě revalské městské radě, 1412, in: HUB V, dok. č. 1057, s. 549–550. Dopis rižské městské rady do Dorpatu, 1412, in: HUB V, dok. č. 1067, s. 555. Dorpatská rada žádá revalské radní, aby řešení zákazu prodeje piva po džbáncích na dvoře sv. Petra odložili na nejbližší sněm měst, 1412, in: HUB V, dok. č. 1070, s. 556–557. Němečtí obchodníci na dvoře sv. Petra v Novgorodě žádají městskou radu v Revalu, aby zakázala správci dvora prodávat pivo po džbáncích, 1412, in: HUB V, dok. č. 1086, s. 564–565.

⁴⁵⁰ Závěry hanzovního sněmu ve Wolmaru, 1434, HR 2 I, dok. č. 226, s. 153; Závěry sněmu livonských měst ve Walku (dnes estonské město Valga), 1466, in: HR 2 V, dok. č. 826, s. 608.

⁴⁵¹ Žádost německých kupců ze dvora sv. Petra v Novgorodě k městské radě v Revalu, aby byl vyslán nový správce dvora, 1412, in: HUB V, dok. č. 1063, s. 554.

Konzumaci alkoholických nápojů na středověké Rusi dokládají již nejstarší písemné prameny. Často se uvádí jako příklad vyprávění o výběru nové víry ruským knížetem Vladimírem I. Svjatoslavičem, které obsahuje *Povest vremennych let*. Kníže odmítl přijetí islámu s odůvodněním: „*Pro Rusy je pití radostí, nemůžeme bez něj být.*“⁴⁵² Podobně jako Vladimír se ani další panovníci středověké Rusi nevyhýbali popíjení. Mezi oblíbené alkoholické nápoje patřilo víno a medovina, doklady o konzumaci piva pocházejí až z pozdější doby.⁴⁵³ Přímé i nepřímé důkazy o vaření piva na Rusi poskytují nápisy na březové kůře, nalezené v Novgorodě. Již v prvním objeveném nápisu, který pocházel z počátku 15. století a obsahoval soupis finančních a naturálních daní, se uváděl slad, potřebný pro výrobu piva.⁴⁵⁴ Dochována však byla i mnohem starší svědectví. Zřejmě v polovině 14. století byl sepsán seznam darů, mezi kterými byl rovněž uveden slad na vaření piva.⁴⁵⁵ Do období čtyřicátých do osmdesátých let 13. století je kladen vznik dvou nápisů s téměř shodným textem, jež pravděpodobně pocházejí od téhož pisatele a jsou adresovány stejnému příjemci. Jakýsi Milost v nich nařizuje Zacharijovi, aby nespěchal s prodejem chmele.⁴⁵⁶ Koncem 13. nebo na počátku 14. století byl napsán nápis, v němž Fjodor nařizuje svojí ženě či příbuzné jménem Ksenija, aby nechala přikovat jakéhosi Matfějce v pivním sklípku, kde měl být hlídán až do jeho příjezdu.⁴⁵⁷ Přímým dokladem vaření piva je nápis, jehož vznik je kladen do poloviny 14. století. V něm je žena jménem Fedosija napomínána za to, že vlastní jakýsi majetek jako odumrtý, z něhož jí plyne povinnost vařit pivo z ječmene, ale ona tuto povinnost neplní.⁴⁵⁸

Konzumace alkoholických nápojů s sebou samozřejmě přinášela jisté stinné stránky. Již od 11. století byli na Rusi stíháni duchovní a mniši, kteří se oddávali nadměrnému pití. Vysocí církevní představitelé se ve svých posláních obraceli k církevním komunitám i samotným věřícím s varováním, aby se vyhýbali alkoholu. Tyto opakované výzvy dokládají, že navyklé

⁴⁵² „*Руси веселье питье, не можем безъ того быти.*“, in: PVL, s. 39.

⁴⁵³ MADEJ, Anna, Co pito na ruskych dworach ksiązęcych w X–XII w.?, in: Vitaliy Nagirnyy (ed.), *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013, (Colloquia Russica, Series I, Vol. 4), Kraków 2014, s. 136–142.*

⁴⁵⁴ ARCICHOVSKIJ, A.V. – TICHOMIROV, M.N. (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1951 g.)*, dok. č. 1, s. 16–20.

⁴⁵⁵ JANIN, V.L. – ZALIZŇAK, A.A. (eds.), *Novgorodskije gramoty...*, dok. č. 689, c. 72–76.

⁴⁵⁶ JANIN, V.L. – ZALIZŇAK, A.A. (eds.), *Novgorodskije gramoty...*, dok. č. 706, s. 98–99, dok. č. 709, s. 100–101.

⁴⁵⁷ ARCICHOVSKIJ, A.V. – JANIN, V.L. (eds.), *Novgorodskije gramoty...*, dok. č. 411, s. 16–17.

⁴⁵⁸ ARCICHOVSKIJ, A.V. – TICHOMIROV, M.N. (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1951 g.)*, dok. č. 3, s. 26–28.

způsoby chování řadového duchovenstva z velké části odpovídaly životnímu stylu laického obyvatelstva, mezi nímž žili a působili.⁴⁵⁹ K podobnému závěru lze dojít na základě krátkého spisku, který vznikl v sedmdesátých letech 15. století v bělozerském klášteře a je znám pod názvem *Slovo o Chmele (Vyprávění o Chmelovi)*. Výraz Chmel v tomto případě nepřísluší plodině, která je jednou z přísad při výrobě piva, ale označuje personifikovaný alkoholismus, jenž čtenáři či posluchači vypráví o všech nepříjemnostech, zdravotních komplikacích, životních ztrátách, osobních tragédiích a společenském opovržení, které ho postihnou, pokud se s ním až příliš sprátelí. Za pozornost stojí skutečnost, že Chmel se obrací „*ke každému člověku, k duchovnímu hodnostáři, ke knížatům a bojarům, ke služebníkům a kupcům, k bohatým a chudým a také k ženám.*“⁴⁶⁰

Pivo exportované z německých měst v Livonsku bylo v Novgorodě nebo Pskově žádaným artiklem, ale sloužilo rovněž jako prostředek poplatku, úplatku nebo odškodnění. Tak například obsluha váhy na dvoře sv. Petra odmítala *mladým lidem*⁴⁶¹ vážit zboží, pokud nedostane džbánec piva nebo jinou pozornost.⁴⁶² Když v roce 1416 chtěl správce svatopetrského dvora získat od představitelů města svolení na opravu ohrady, musel dát každému z „hlavních“ Novgorodců pět velkých šilinků a denně jim posílat džbánec piva.⁴⁶³ V šedesátých letech 15. století Rižan jménem Ivolt zajal pskovské kupce Ivana a Kuzmu na pět dní a požadoval za jejich propuštění tři sudy piva a čtyři sudy medoviny jako odškodnění za svého zabitého bratra Johana.⁴⁶⁴

Vaření piva a jeho prodej komplikovaly nejen obchodní, ale i soukromé vztahy mezi Němci, kteří přijížděli do Novgorodu nebo Pskova za obchodem, a místními obyvateli. Z dopisu kupců ze dvora svatého Petra městské radě v Rize, napsaném na podzim roku 1331, jsme

⁴⁵⁹ LEŠČENKO, Vasilij Jurjevič, *Semja i ruskoje pravoslavije (XI–XIX vv.)*, Sankt–Petěrburg 1999, s. 229–231.

⁴⁶⁰ „*ко всякому чловѣку, и ко священническому чину, и ко князем и бояромъ, и ко слугам и купцемъ, и богатымъ и убогымъ, и к женамъ*“, in: *Slovo o Chmele Kirila, filosofa slovenskago*, in: *Bibliotěka literatury drevněj Rusi, Tom 7 Vtoraja polovina XV veka*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Lev Aleksandrovič Dmitrijev, Anatolij Aleksejevič Aleksejev, Natalja Vladimirovna Ponyrko, Sankt–Petěrburg. 2004, s. 488–491.

⁴⁶¹ Termín *mladí lidé (junge leute)* označoval v hanzovních pramenech mladé německé kupce, kteří se učili kupeckému řemeslu, většinou šlo o syny zavedených kupců, případně o obchodní makléře. RYBINA, Je.A., *Inozemnyje dvory...*, s. 66.

⁴⁶² Zpráva německých kupců ze dvora svatého Petra v Novgorodě městské radě do Revalu o poselstvu do Velikého Novgorodu, 1436, in: HR 2 I, dok. č. 588, s. 521–523.

⁴⁶³ LECUB 1 V, dok. č. 2100, s. 179.

⁴⁶⁴ Pskovský stížný dopis do Rigy, 1463–1465, in: GVNP, dok. č. 336, s. 323.

informování o krvavém konfliktu, ve kterém mohlo pivo sehrát svoji roli. Večer jednoho dne poslali Němci z gótského dvora část svých spolubydlících do dvora svatého Petra, aby tam navařili pivo. Když se vraceli nazpět, byli zadrženi místními muži a rozpoutala se rvačka. Křik přivolal Němce z obou dvorů, kteří přiběhli s meči i klacky. Výsledkem střetu bylo několik zraněných Němců a Novgorod'anů, z nichž jeden byl dokonce zabit. V následujících dnech celý spor ještě vygradoval. Novgorod'ané se domáhali odškodnění nejen za muže zabitého ve rvačce, ale také za jistého novgorodského kupce Ivana Sypa, který byl usmrcen v Dorpatu. Splnění svého požadavku si chtěli vynutit násilím, proto prolomili část ohrady, pronikli na dvůr sv. Petra a ukradli zboží ve zdejších skladech.⁴⁶⁵ V dopise se sice přímo neuvádí, že rvačka propukla kvůli pivu, ale je více než pravděpodobné, že k jejímu rozpoutání přispěla jeho konzumace. V průběhu vyjednávání totiž zástupci Novgorodu předložili německým kupcům listinu, v níž popsali svoji verzi celého incidentu a žádali je, aby ji odsouhlasili a přísahali na ni. Němečtí kupci to odmítli, protože v listině bylo výslovně uvedeno, že Němci uznali svoji vinu, přiznali, že byli opilí a prosili Novgorod'any o slitování.⁴⁶⁶ Podle A. L. Choroškevič si hanzovní kupci vařili pravděpodobně od počátku svého působení v Novgorodě pivo na obou dvorech pouze pro vlastní potřebu a místním ho nenabízeli. Jakmile ho však začali Novgorod'anům prodávat, vznikly z toho četné spory, občas dokonce se smrtelnými následky. To byl pro hanzovní kupce impuls, aby v roce 1353 vaření piva na gótském dvoře a jeho prodej místnímu obyvatelstvu zakázali.⁴⁶⁷

Jiný případ ukazuje, že Novgorod'ané byli ochotni udělat cokoli, aby německé pivo získali. V polovině dubna 1461 vypracovali němečtí kupci činní v Novgorodě soupis násilných činů, které na nich v posledních letech spáchali Rusové. Hned v prvním bodě popsali událost starou tři roky. Jones Vepeling byl přepaden jedné noci na své lodi na řece Něvě Rusy, kteří se dožadovali koupě piva. Když byl jejich požadavek odmítnut s odůvodněním, že němečtí kupci mají zakázáno prodávat Rusům pivo, strhla se hádka, během níž byl jeden muž zabit. Další stížnost se opět týkala přepadení lodi na Něvě, při kterém ruští útočníci ukořistili lodní kotvu a její navrácení podmiňovali vydáním soli nebo piva.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Zpráva německých kupců ze dvora sv. Petra v Novgorodě městské radě do Rigy o průběhu a řešení konfliktu s obyvateli Novgorodu, 1331, in: LECUB 1 VI, dok. č. 3077, s. 491–499.

⁴⁶⁶ Zpráva německých kupců ze dvora svatého Petra v Novgorodě městské radě do Rigy o napadení Němců Novgorod'any, in: LECUB 1 VI, dok. č. 3077, s. 497. Jedná se o první písemnou zprávu, která zachytila konflikt mezi obyvateli Novgorodu a Němci ve městě. RYBINA, Je.A., Inozemnyje dvory..., s. 44.

⁴⁶⁷ CHOROŠKEVIČ, A.N., Torgovlja..., s. 332.

⁴⁶⁸ Stížnost kupců z Lübecku, 1461, LECUB 1 XII, dok. č. 79, s. 36.

Velké obtíže působili v novgorodském kontoru již zmiňovaní *mladí lidé*. Jejich nekalé obchodní praktiky ohrožovaly celé společenství německých kupců a bývaly příčinou konfliktů mezi Němci a Novgorodany. *Nowgoroder Schra* v páté redakci, která vznikla na počátku 15. století, povolovala *mladým lidem* vlastnit pouze „slabé pivo“.⁴⁶⁹ Toto nařízení bylo reakcí na rostoucí stížnosti německých obchodníků na jejich chování. V dopise z roku 1433 si kupci stěžovali, že *mladí lidé* vedou zahálčivý život, nakupují u Rusů na dluh, vysedávají v nálevně a prodávají Rusům pivo.⁴⁷⁰ K těmto opatřením přispěla i skutečnost, že *mladí lidé* prodávali místním pivo, které získali od správce dvora, a tím prý prokazovali špatné chování.⁴⁷¹ Pivo se smělo prodávat pouze ve dne, nikoliv v noci, výhradně po sudech, tedy ve velkém, a žádná jiná míra nebyla dovolena.⁴⁷²

Je zřejmé, že novgorodští obchodníci rádi navštěvovali německé dvory, a to nejen proto, aby zde nakoupili pivo, ale také aby ho na místě i popili, a přitom uzavřeli nějaký kontrakt. Tato skutečnost se odrazila v předpisech německého dvora, které zakazovaly pouštět místní lidi do sklepních prostor, kde němečtí kupci jedli a pili.⁴⁷³ Avšak ani novgorodští představitelé nebyli lhostejní k problémům a konfliktům, které vyplývaly z prodeje a konzumace piva. Dokonce sami vyzývali německé kupce, aby se zřekli nálevny a příjmů od Novgorodanů, kteří do ní chodili popíjet.⁴⁷⁴ V jednom dopise němečtí obchodníci sdělovali, že Veliký Novgorod zakázal svým kupcům, aby s Němci jedli a pili, a dokonce s nimi nesměli ani uzavírat obchody.⁴⁷⁵

⁴⁶⁹ „*eghen beer*“, in: *Nowgoroder Schra* V, 142 § 2, s. 174.

⁴⁷⁰ Dopis německého kupce ze dvora sv. Petra v Novgorodě městské radě do Revalu, 1433, in: LECUB 1 VIII, dok. č. 658, s. 389–390.

⁴⁷¹ Stížnosti německých kupců ze dvora sv. Petra ve Velikém Novgorodě městské radě v Revalu na chování *mladých lidí* a žádost o přísné zakročení, 1433, in: HR 2 I, dok. č. 220, s. 148–149.

⁴⁷² *Nowgoroder Schra* V, 142, § 5, s. 174; HR 2 V, dok. č. 826, s. 608.

⁴⁷³ *Nowgoroder Schra* V, § 44, s. 137, V, § 52, s. 138, VI, § 30, s. 185.

⁴⁷⁴ Stížnost německých kupců ze dvora sv. Petra ve Velikém Novgorodě městské radě v Revalu na problémy s Rusy, 1412, in: HUB V, dok. č. 1057, s. 149–150; LECUB 1 IV, dok. č. 1919, s. 814–816. Stížnost německých kupců ze dvora sv. Petra ve Velikém Novgorodě městské radě v Revalu na násilnosti ze strany Rusů, 1412, in: HUB V, dok. č. 1086, s. 564–565; LECUB 1 IV, dok. č. 1926, s. 830–831.

⁴⁷⁵ Účastníci sněmu hanzovních měst v Kodani oznamují německým kupcům na dvoře sv. Petra ve Velikém Novgorodě, že obdrželi jejich zprávy o opatřeních novgorodských představitelů, 1416, in: HR 1 VI, dok. č. 250, s. 187–188.

Jaké závěry můžeme na základě těchto poznatků vyslovit? Zařazení ustanovení o zákazu dovozu piva do Novgorodu a Pskova ve smlouvách, jež tato města uzavřela se svými livonskými obchodními partnery ve druhé polovině 15. století bylo ovlivněno zásadními změnami ve vztahu mezi Velikým Novgorodem a Moskvou, respektive procesem postupné inkorporace Novgorodu do formujícího se moskevského státu, a posilováním vlivu Moskvy ve Pskově. Vliv nové politické situace se poprvé projevil ve smlouvě z roku 1474, v níž hlavním signatářem byl prostřednictvím svého zástupce moskevský veliký kníže. Novgorodští a pskovští představitelé, kteří dosud tradičně příslušné smlouvy signovali, byli odsunuti do pozadí. S touto zásadní změnou politických pořádků se proměnily také způsoby prosazování smluvních podmínek. V předchozím období byly všechny spory spojené s dovozem, prodejem a konzumací piva řešeny vyjednáváním a dílčími opatřeními. Vyjednavací z obou stran zřejmě považovali smluvní podmínky, které stanovily pravidla řešení konfliktů a přestupků, za dostačující a neměli proto potřebu doplňovat uzavírané dohody speciálním ustanovením o pivu nebo jakémkoliv jiném druhu zboží. Nyní se tradiční postupy v obchodních vztazích nahradily striktním zákazem dovozu piva do Novgorodu nebo Pskova, který byl motivován snahou chránit zájmy velkého knížete a zároveň i novgorodských a pskovských kupců. Je však potom otázkou, nakolik toto nové opatření přispělo k řešení problémů při obchodování s pivem v praxi.

Uvedené případy dokládají, že německé pivo bylo Novgorodě a Pskově žádaným zbožím. Němci se snažili vyjít zdejším odběratelům vstříc a uspokojit jejich poptávku po oblíbeném nápoji. Korektní obchodní vztahy však ze strany Němců narušovali jednotlivci či skupiny obchodníků, kteří prodeje piva zneužívali pro vlastní prospěch, a ze strany místních obyvatel lidé, kteří se ho chtěli zmocnit nečestnými nebo násilnými prostředky. Proto se zákaz dovozu piva do Velikého Novgorodu a Pskova stal nakonec oboustranně přijatelným řešením, které mělo předcházet nejrůznějším konfliktům. Můžeme ho považovat za vyústění dílčích opatření, která činili němečtí kupci a představitelé měst Novgorodu a Pskova již v dobách, kdy toto ustanovení ještě nebylo součástí oficiálních obchodních dohod. Opakování zákazu dovozu piva do Novgorodu a Pskova ve smlouvách uzavřených po roce 1474 dokazuje, že na jeho dodržování měly zájem obě strany, ale současně to potvrzuje, že zákaz byl soustavně porušován.

Skutečnost, že Němci neprotestovali proti zákazu dovozu piva, přestože se vztahoval pouze na ně, naznačuje, že úvahy o jeho výhodnosti pro jednu ze smluvních stran nejsou zcela na místě. Kupci z Novgorodu a Pskova si mohli dojet pro pivo do livonských měst, a tím ušetřit svým německým partnerům náklady na jeho přepravu.

Zavedení zákazu dovozu piva do dohod mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými obchodními partnery bylo motivováno také bezpečnostními důvody. Prodej a konzumace piva byly příčinou řady konfliktů, které ohrožovaly jak obě strany. Zejméne němečtí kupci pobývající v Novgorodě nebo Pskově se v takových případech ocitali v obzvlášť nebezpečných situacích a byli ohrožováni nejen na majetku, ale i na životech. Na druhé straně a rovněž představitelé Novgorodu a Pskova snažili předcházet násilnostem, které byly vyvolány nadměrným popíjením piva.

Němečtí kupci měli ještě jeden důvod pro akceptování zákazu dovozu piva. Z vnitřních předpisů novgorodského kontoru a z jeho korespondence s městskými radami v Dorpatu, Revalu a Rize vyplývá, že všechna opatření, nařízení, omezení a zákazy byly vyhlašovány se souhlasem a ku prospěchu celého společenství německých (hanzovních) kupců. Pokud někdo jednal v rozporu se schválenými předpisy, sledoval pouze vlastní ziskové cíle, a tím poškozoval zájmy a dobré jméno celého společenství. Tohoto přestupku se dopouštěli ti němečtí kupci, kteří navzdory smluvním podmínkám prodávali Novgorodě nebo Pskově pivo místním obyvatelům. K tomu je třeba dodat, že k jejich porušování je svým způsobem motivovali oni sami díky svému neutuchajícímu zájmu o německé pivo.

3. Hanzovní kontory

V průběhu 12. až 13. století si němečtí obchodníci vytvořili rozsáhlou síť kontaktů, které zahrnovaly Anglii, Skotsko, Flandry, Norsko, Švédsko, Dánsko, dánské území v jihozápadním Švédsku (Skåne), Gdaňské Pomoří, řádové země v Prusích, Livonsko a ruská města, která bezprostředně sousedila s Livonskem. Cílem jejich obchodních cest byla především zdejší města, kde realizovali svoje ekonomické transakce, vedli diplomatická jednání a vybudovali si v nich svoje hospodářské a existenční zázemí. V některých z nich, a to zejména v Gdaňsku, Stockholmu, v pruských a livonských městech, vytvořili Němci časem horní sociální vrstvu bohatého a politicky vlivného patriciátu, což dále posilovalo jejich obchodní vazby v severní Evropě.⁴⁷⁶ Tam, kde Němci zůstávali i nadále cizinci, kteří přijížděli pouze k dočasnému pobytu, si budovali faktorie nebo dvory.

Do konce 13. století se zformovaly dvory v Bruggách,⁴⁷⁷ Londýně, Bergenu a Velikém Novgorodu jako nejvýznamnější hanzovní obchodní stanice. V pramenech byly označovány jako *aula*, *curia* nebo *hof*, v 16. století se začal používat termín *kontor*.⁴⁷⁸ Hanzovní kontory je možné dnešní terminologií charakterizovat jako distribuční střediska pro určitou geografickou oblast. V rámci Hanzy měly kontory výjimečné postavení. Každý z nich disponoval vlastní pečeti na rozdíl od Hanzy, která vlastní pečeť nikdy neměla. Pro potvrzování platnosti hanzovních listin a dohod se používaly pečeti jednotlivých měst, jejichž zástupci se zúčastnili jednání, případně se dokumenty stvrzovaly pečeti Lübecku. Představitelé kontorů svojí pečeti stvrzovali nejen veškerou korespondenci, ale také garantovali kvalitu vyváženého zboží. Kontory se těšily relativní samostatnosti, ale nikdy nebyly zcela nezávislé. Teoreticky nad nimi vykonávala vrchní dohled lübecká městská rada, avšak často tuto pravomoc přenášela na další města, která v těchto kontorech měla nejsilnější obchodní zájmy. Již od poloviny 12. století si přední postavení v Londýně vybudovali obchodníci z Kolína nad Rýnem, v Bruggách působil

⁴⁷⁶ STEIN, Walther, Zur Geschichte der Deutschen in Stockholm im Mittelalter, in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 32, Leipzig 1905, s. 83–106; SMOLAREK, Przemysław, Gdańsk, sein Handel und seine Schifffahrt vom 14. bis 17. Jahrhundert, in: , Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973, s. 233–250.

⁴⁷⁷ Kontor v Bruggách ztrácel v průběhu 15. století na významu, protože kanál Zwin, který spojoval město s mořem a umožňoval námořním lodím doplout až do městského přístavu, opakovaně zanášel písek a jeho neustálé čištění bylo velmi nákladné. Proto hanzovní společenství přeneslo v následujícím století sídlo kontorů do Antverp. GRAICHEN, Gisela – HAMMEL-KIESOW, Rolf, *Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht*, Hamburg 2011, s. 263.

⁴⁷⁸ SCHUBERT, Ernst, Novgorod, Brügge, Bergen und London: die Kontore der Hanse, in: *Consilium medii aevi* Vol. 5, 2002, s. 1.

velký počet kupců z Porýní a Vestfálska, Brémy udržovaly těsné kontakty s Bergenem a dalšími faktoriemi v norských městech, Lübeck a meklenburská města směřovala svoje obchodní především do Švédska a dále na severovýchod Evropy. Zcela specifické postavení při dohledu nad novgorodským kontorem měla města v Livonsku. Z tohoto obecného výčtu je zřejmé, že nezanedbatelnou roli v přejímání kontrolních funkcí nad kontory sehrála také geografická poloha.

V čele každého kontoru stála správa, která se skládala z kolegia starších (*oldermann*, *ältermann*). Jejich výběr podléhal místním podmínkám. Zatímco v Bruggách, Bergenu a v Novgorodě si kupci volili zástupce z vlastních řad, v Londýně ze tří starších jednoho vybírala městská rada a jeden byl přímo jejím členem. V Bruggách spravovalo kontor šest oldermanů, kteří byli vybíráni po dvou z každé hanzovní *třetiny* (rýnsko-vestfálská města, vendsko-saská města, prusko-livonská města). V Novgorodě byl od konce 14. století jmenován do čela kontoru správce (*hovesknecht*). Správci, respektive starší dohlíželi na finance, řešili konflikty uvnitř německé komunity, byli zodpovědní za majetek kontoru, rozhodovali o opravách a měli důležitou úlohu při jednání s představiteli místní městské rady a světskými nebo duchovními hodnostáři.⁴⁷⁹

Vzhledem k rozdílnému charakteru regionů, kde kontory působily, měl každý z nich svoje obchodní specifika a odlišné životní podmínky. Z obchodního hlediska byl každý kontor mezi hanzovními kupci známý jako dodavatel a odběratel určitého druhu zboží. V Bruggách Němci zcela ovládli obchod sukrem, přestože v počtu příslušníků národů, kteří navštěvovali flanderské trhy, tvořili menšinu.⁴⁸⁰ Z Londýna se vyvážela vlna do Flander a obilí do Norska, Bergen mohl nabídnout sušené tresky, lososy a rybí tuk. Novgorodský kontor byl hlavním dodavatelem kůží, kožešin a v menší míře vosku na západoevropské trhy. Hanzovní kupci tyto komodity vyváželi především do Flander a do Londýna, kde k největším odběratelům patřil královský dvůr. Do Flander a Norska směřovaly dodávky obilí z Anglie, Pruska a Livonska a piva ze severoněmeckých hanzovních měst. Do Novgorodu se vozilo luxusní zboží, zejména sukna a vína, a životně důležitá sůl. Nelze rovněž pominout, že Hanza si dlouho udržovala kontrolu nad obchodem se slanečky, jež tvořili hlavní postní jídlo.

⁴⁷⁹ GRAICHEN, G. – HAMMEL KIESOW, R., *Die deutsche Hanse...*, s. 247–286.

⁴⁸⁰ STABEL, Peter, *Bruges and the German Hanse: Brokering European Commerce*, in: FRANCOIS, Luc – ISAACS, Ann Katherine, (eds.), *The Sea in European History*, Pisa 2001, s. 35–55; SCHUBERT, E., *Novgorod, Brügge, Bergen...*, s. 24–25.

Bez ohledu na délku pobytu v některém z kontorů se němečtí kupci museli vyrovnávat s jejich zvláštnostmi. V Bruggách jako jediném ze čtyř kontorů neměli němečtí obchodníci až do druhé poloviny 15. století svůj vlastní dvůr. Většinou si pronajímali celé domy nebo jen jejich určitou část, někteří kupci si pořizovali vlastní domy. Pokud svolali shromáždění k projednání nejrůznějších záležitostí, při příležitosti náboženských svátků, soukromých oslav nebo pohřbu člena společenství, využívali prostory zdejšího kláštera karmelitánů. Teprve v roce 1457 jim městská rada přidělila pozemek z majetku města, na kterém hanzovní kupci otevřeli v roce 1478 vlastní kamenný tříposchodový dům.

Absence společně využívané budovy v Bruggách pro reprezentativní a obchodní účely a k ubytování zásadně poznamenala život německých obchodníků. Na rozdíl od zbývajících třech kontorů nebyl jejich pobyt svázán předpisy, které upravovaly soužití na kupeckých dvorech. Možnost využití vlastních nebo pronajatých bytových prostor jim dovoľovala vést život podobný tomu v mateřských městech. Do takových domů se mohli nastěhovat i se svými rodinami, a to byl zásadní rozdíl ve srovnání s dalšími kontory.⁴⁸¹

Londýnský *Stahlhof* řadí badatelé mezi jeden ze čtyř nejdůležitějších hanzovních kontorů. Začátky působení obchodníků z německých zemí v Anglii a speciálně v Londýně však nejsou spojeny s Hanzou, nýbrž s kupci z Kolína nad Rýnem.

Němečtí obchodníci se podíleli na obchodu obilím v Anglii v hojném počtu již v první čtvrtině 12. století. Kupci z Kolína nad Rýnem sice nejsou v nejstarších zprávách zaznamenáni, je však velmi pravděpodobné, že se do něho zapojili také. Prokazatelně se kolínští obchodníci začali ve větším počtu usazovat v Londýně na břehu Temže nedaleko London Bridge okolo roku 1175 poté, co jim anglický král Jindřich II. garantoval ochranu jejich obchodních práv. V roce 1194 je Richard I. Lví srdce osvobodil od placení ročního poplatku dvou šilinků za pronájem obchodního dvora a tuto výsadu později potvrdili opakovaně také jeho nástupci.⁴⁸²

V průběhu 13. století se jejich řady německých kupců rozrostly o další obchodníky z Porýní, Vestfálska a severoněmeckých měst. Angličané velmi často nerozlišovali, ze kterých oblastí a měst němečtí kupci přijížděli, a proto se domnívali, že kupecký dvůr kolínských obchodníků využívají všichni Němci. Když se v témže století začala prosazovat v dálkovém

⁴⁸¹ SCHUBERT, E., Novgorod, Brügge, Bergen..., s. 22–23.

⁴⁸² KEENE, Derek, Ein Haus in London: Von der Guildhall zum Stahlhof, in: BRACKER Jörgen – HENN Völker – POSTEL Rainer (eds.), *Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos: Textband zur Hamburger Hanse-Ausstellung von 1989*, Lübeck 2006, s. 58.

obchodu Hanza, byl Stahlhof pokládán za dvůr hanzovních kupců. Tato představa skutečně odpovídala realitě, protože od poloviny 13. století využívala Stahlhof jak komunita obchodníků z Kolína nad Rýnem, tak hanzovních obchodníků. V letech 1251 a 1260 potvrdil působení těchto dvou skupin na londýnském dvoře král Jindřich III.⁴⁸³ Přesto ještě dlouho přetrvávalo povědomí o tom, že na počátku londýnského hanzovního kontoru stálo společenství kolínských kupců, což se odrazilo v označení kontoru z roku 1323 *gildhaldal mercatorum Colonie et Alamanie*, to znamená gilda obchodníků z Kolína a Německa. Dvůr stál na břehu Temže na královském pozemku, z něhož kupci odváděli anglické koruně daň. Vedle toho byli povinni chránit Biskupskou bránu, která se nacházela v bezprostřední blízkosti dvora, a přispívat na její opravu. Další důvod, proč byla péče o tuto bránu svěřena Němcům, spočíval v tom, že přes ní vedla cesta mimo jiné do města King's Lynn, kde se nacházela jedna z menších německých obchodních faktorii v Anglii. Němci rovněž odevzdávali poplatky královským úředníkům a soudu za ochranu privilegií, dále londýnskému šerifovi, majorovi, hlídači městských bran a finančně se podíleli na osvětlení městských ulic během svátku svatého Jana a na bohoslužbách na den svaté Barbory.

Stalhof poskytoval kupcům ubytovací a skladovací prostory. Každý kupec si v něm mohl pronajmout vlastní místnost. Stejně jako v Bruggách nebyl součástí kontoru kostel a kupci museli navštěvovat jeden z okolních svatostánků. Život kupců v londýnském dvoře se řídil pravidly, která v některých ohledech byla velmi přísná. V roce 1449 bylo přijato nařízení, podle kterého si žádný kupec nesměl s sebou přivést ženu a děti. V prostorách, kde byli kupci ubytováni, byly dámské návštěvy vůbec zakázané. Přesto v roce 1452 propukl velký skandál, když se hanzovní kupci poprali v hádce o to, kdo si vezme kterou dámu na pokoj.⁴⁸⁴

Sídlo hanzovních kupců v Bergenu neslo název *Tyskebryggen* (*Die deutsche Brücke*). Tvořily ho řady dřevěných domů, za nimiž bylo okolo třiceti dvorů o rozměrech 20x100 metrů. Dvory sloužily jako obytné a prodejní místo. Po velkém požáru v roce 1248 byly bloky domů odděleny pěti širokými ulicemi, které měly napříště zabránit šíření ohně. Přesto kontor vyhořel ještě jednou v roce 1476. Po tomto požáru byly domy obnoveny, ale byly podstatně pevnější a větší.

⁴⁸³ KEENE, Derek, Ein Haus in London..., s. 58.

⁴⁸⁴ SCHUBERT, E., Novgorod, Brügge, Bergen..., s. 39–41.

Každý dvůr měl v přístavu vydělen vlastní úsek s jeřábem na vykládání a nakládání lodí. Dvory měly vlastní jména: *Goldschuh*, *Sonnendorf* a další. Celý komplex se na noc uzavíral a každý dvůr měl povinnost v pravidelných intervalech držet hlídky. Aby se zabránilo vzniku požáru, bylo používání otevřeného ohně omezeno na kuchyň. Součástí kontoru byla společná místnost, která sloužila ke shromážděním kupců a také jako prodejní místo. Tato místnost sousedila s městskými vinnými sklepy, které si kupci někdy pronajímali. Vedle kontoru stál kostel svatě Marie (*Tyskekirken*), který sloužil výhradně hanzovním kupcům. Současně se hned vedle kontoru nacházel nevěstinec, jehož služeb nepochybně využívali také hanzovní kupci.

Hanzovní kupci velmi brzy odhalili přímo zoufalou závislost norské monarchie na dodávkách obilí. Když v roce 1247 až 1248 postihl Norsko hladomor, nechal král Haakon IV. zajmout hanzovní lodě a zkonfiskovat zboží na jejich palubách. Hanza odpověděla blokadou norských přístavů. Král se musel obrátit s listem do Lübecku, v němž požadoval, aby byly obnoveny dodávky obilí a sladu za obvyklou cenu. Výslovně si nepřál, aby hanzovní kupci přiváželi do Norska pivo vlastní produkce. K další blokadě bergenského kontoru přistoupila Hanza v roce 1284. Proti jejímu dodržování se postavily Brémy, a proto byly až do poloviny 14. století vyloučeny z hanzovního společenství. Když Hanza vedla válku s dánským králem Waldemarem IV. Atterdagem, opustili její kupci v letech 1363 až 1369 kontor úplně. Na jejich místo ihned dočasně nastoupili Angličané, kteří se v předchozích desetiletích nedokázali prosadit vůči monopolu hanzovních kupců. Po skončení války a uzavření míru ve Stralsundu v roce 1370 se Němci vrátili do Bergenu.⁴⁸⁵ Od této doby využívali kontor nepřetržitě až do roku 1754, čímž se stal nejdéle fungujícím hanzovním kontorem vůbec.⁴⁸⁶

Obchod v novgorodském kontoru byl považován za nejvýnosnější, nicméně jeho prostředí bylo pro hanzovní kupce nejvíce cizí. Totéž lze konstatovat o všech městech ve východní Evropě, ve kterých si němečtí obchodníci zřídili svoje dvory. Všude tu totiž museli překonávat jazykové, náboženské a kulturní bariéry. Kromě toho se v Novgorodě a Pskově vytvořil osobitý správní systém, odlišný od toho, který znali z domácího městského prostředí. V těchto městech se v průběhu druhé poloviny 11. a ve 12. století zrodilo svébytné politicko-sociální uspořádání, jehož charakteristickým rysem byla volitelnost nejdůležitějších představitelů země a města, tedy knížat, novgorodského biskupa, respektive arcibiskupa, a

⁴⁸⁵ HELLE, Knut, Die Deutschen in Bergen während des Mittelalters, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973, s. 137–156.

⁴⁸⁶ GRAICHEN, G. – HAMMEL KIESOW, R., Die deutsche Hanse..., s. 264.

zástupců městské obce *posadniků* a *tysjackých*, kteří většinou pocházeli z vlivných bojarských kruhů. Podle významného ruského historika přelomu 19. století a 20. století Vasilije Osipoviče Ključevského zde mohl tento systém vzniknout jenom proto, že livonský stát se v sousedství těchto zemí začal formovat až poměrně pozdě, na začátku 13. století, a nemohl tak tento proces ovlivňovat.⁴⁸⁷

Počátky novgorodského kontoru sahají do začátku 12. století, kdy si obchodníci z Gotlandu vybuďovali se svolením Novgorodčanů na teritoriu města svůj dvůr pojmenovaný gótský. Jeho vznik mimo jiné dokládá, že již v této době do Novgorodu přijížděl a dlouhodobě zde pobýval dostatečně velký počet zahraničních kupců na to, aby se jim vyplatilo vybudovat vlastní obchodní stanici. Vedle obytných, skladových a prodejních prostor byl jeho součástí kostel svatého Olafa. V průběhu 12. století se k obchodníkům z Gotlandu ve stále větší míře připojovali kupci ze severoněmeckých měst. Gótský dvůr jen stěží dokázal pojmout všechny obyvatele, jejich pomocný personál a zboží, které s sebou přiváželi, proto si Němci ještě před koncem 12. století vystavěli nový dvůr nazvaný dvůr svatého Petra podle zasvěcení kostela, který stál v jeho areálu.⁴⁸⁸ V následujícím století se stal svatopetrský dvůr majetkem Hanzy. Hanza v této době postupně přebírala kontrolu nad obchodem na Baltském moři a rozšiřovala svoje obchodní aktivity v severovýchodním Pobaltí a v ruských městech. To mělo mimo jiné za následek, že si podřídila společenství kupců z Gotlandu, kteří se stali jakýmsi společníky Hanzy, začala si dlouhodobě pronajímat gótský dvůr a vypracovala se do pozice jediného obchodního partnera kupců z Novgorodu i ze Pskova.

Novgorodský hanzovní kontor se od konce 12. století skládal z gótského dvora a dvora svatého Petra, který od svého založení převzal vůdčí úlohu v novgorodském obchodu. Kontor měl vlastní znak a pečeť a němečtí kupci, kteří v něm pobývali, se těšili relativní autonomii, která jim umožňovala rozhodovat o politických a ekonomických otázkách obchodu s Novgorodem a Pskovem a provozních záležitostech obou dvorů. V tomto směru byly zřejmě nejdůležitější problémy s financováním běžné údržby kostelů a všech zařízení na kupeckých dvorech a také s opravami škod po požárech, které byly v Novgorodě poměrně časté. V polovině 14. století novgorodský kontor z rozhodnutí hanzovních měst ztratil svou autonomii a veškerá rozhodnutí, která učinilo vedení kontoru i němečtí kupci v Novgorodě, musela být

⁴⁸⁷ KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Russkaja istorija. Polnyj kurs lekcij*, Tom I, Moskva 2002, s. 406.

⁴⁸⁸ Ačkoliv letopisná zpráva k roku 1191 vyloženě neuvádí, jakému světcovi byl kostel zasvěcen, jednalo se s největší pravděpodobností o svatého Petra. N3L, s. 216.

schválena radami hanzovních měst.⁴⁸⁹ Teoreticky si kontrolu nad novgorodským kontorem udržoval Lübeck z pozice jakéhosi hlavního města Hanzy, ale velmi aktivně se na ní podílela také města v Livonsku Riga, Reval a Dorpat. V průběhu války mezi Hanzou a Dánskem v letech 1363 až 1369 zesílil v novgorodském kontoru vliv Revalu a Dorpatu, protože lübecká rada byla zcela zaměstnána válečnými událostmi a nemohla se plně věnovat záležitostem na východě. Prvořadé postavení obou livonských měst při dohledu na kontorem v Novgorodě vyplývalo rovněž z jejich geografické polohy a ze skutečnosti, že revalští a dorpatští obchodníci udržovali s Novgorodem nejtěsnější obchodní kontakty. V praxi to znamenalo, že městská rada v Revalu schvalovala výběr kněze do kostela svatého Petra a měla se částečně podílet na jeho financování a rovněž posuzovala finanční požadavky správce dvora, které se týkaly zejména peněz na opravy po požárech a dalších provozních nákladů. Správce dvora byl povinen zasílat výkazy o hospodaření kontoru ke kontrole městské radě do Dorpatu. Ta poté informovala o finanční situaci v novgorodském kontoru kolegy v Revalu, případně někdy také v Rize.

Oba novgorodské kupecké dvory stály nedaleko od sebe na západní straně města, které se říkalo Trhová, neboť se zde nacházelo rozlehlé náměstí, které sloužilo jako ústřední tržiště a shromaždiště obyvatel. Nelze s určitostí popsat, jak přesně dvory vypadaly. Předpokládá se, že zřejmě napodobovaly dvory novgorodských bojarů. Dvůr svatého Petra měl být údajně dokonce větší než typický bojarský dvůr, který zpravidla zaujímal plochu o rozloze 2 tisíce metrů čtverečních.⁴⁹⁰ Jedná se však jen o domněnku, protože terén, na kterém svatopetrský dvůr pravděpodobně stál, nebyl dosud prozkoumán archeology.

Oba dvory byly do značné míry nezávislé na svém okolí. Byly obehnané dřevěnou palisádou z kůlů. Součástí gótského dvora byla strážní věž, z níž bylo možné kontrolovat dění od přilehlých ulic až po přístavní mola na řece Volchov. Věž rovněž sloužila jako vězení pro potrestané německé kupce. Na dvoře svatého Petra měli jeho obyvatelé k dispozici sklad potravin, prostor pro vaření piva (obdobné místo bylo také na gótském dvoře), pekárnu, saunu, mlýn na výrobu mouky a špitál. Vedle kamenného kostela svatého Petra ležel malý hřbitov.⁴⁹¹

V novgorodském kontoru platila přísná pravidla, která byla sepsána v souboru předpisů, který nese název *Nowgoroder Schra*. Každý německý kupec se jimi musel řídit, a pokud by se

⁴⁸⁹ GRAICHEN, G. – HAMMEL KIESOW, R., Die deutsche Hanse..., s. 266

⁴⁹⁰ GRAICHEN, G. – HAMMEL KIESOW, R., Die deutsche Hanse..., s. 268.

⁴⁹¹ GRAICHEN, G. – HAMMEL KIESOW, R., Die deutsche Hanse..., s. 268–269.

dopustil závažného přestupku, hrozila mu nejenom pokuta, ale také ztráta všech výhod, které mu poskytovalo právo obyvatele dvora. Předpisy upravovaly fungování vnitřní samosprávy, pravidla pro využívání společných obytných a skladovacích prostor a velkou pozornost věnovaly bezpečnosti při manipulaci s otevřeným ohněm. Řada ustanovení regulovala pravidla obchodu, přičemž zřejmě nejdůležitější byla ta, která pojednávala o návštěvách místních kupců na svatopetrském dvoře a pravidlech obchodních transakcí mezi Novgorodci a jejich německými partnery z Livonska.

Celkově lze konstatovat, že novgorodský kontor byl zařízen tak, aby svým obyvatelům poskytoval maximální možnou nezávislost na svém okolí a poskytoval německým kupcům bezpečné zázemí pro jejich práci a život v cizím prostředí. Rovněž předpisy upravující život Němců v kontoru byly koncipovány s cílem nevyvolat konflikt s Novgorodčany něčím, co by mohlo být místními obyvateli považováno za jednoznačné pochybení Němců. Tyto ohledy na bezpečnost německých kupců byly zcela na místě, protože v případě zhoršení vzájemných vztahů se pozice cizích obchodníků ve Novgorodě stávala velmi nebezpečnou.

V oblasti Daugavy si od počátku 13. století udržoval výsadní postavení v obchodě mezi Livonskem a rurikovskými zeměmi Smolensk. Základním dokumentem, podle kterého se řídily obchodní vztahy minimálně do poloviny 14. století, se stala smlouva smolenského knížete s Rigou, Gotlandem a latinským světem z roku 1229.⁴⁹² Již v nejstarší redakci byl v textu zmíněn německý kostel, ve kterém se ukládaly kupecké váhy. Důležitost této informace spočívá v tom, že nepřímě dokládá delší existenci německé obchodní komunity ve Smolensku. Kostel představoval jak pro německé obchodníky latinského ritu, tak pro pravoslavné kupce v cizině významné duchovní a ekonomické centrum, okolo kterého se koncentrovala převážná část jejich pracovního a osobního života. Katolický kostel byl v pravoslavném prostředí vybudován zpravidla teprve tehdy, když sem poměrně pravidelně přijížděly početnější skupiny cizích obchodníků a zdržovaly se po jistou dobu ve městě. Jenom silná a významná komunita cizinců

⁴⁹² SG, dok. č. 2, s. 14. Tato smlouva byla v následujících desetiletích znovu několikrát vydána, a to zejména v souvislosti s nástupem nového smolenského knížete. V těchto vydáních zůstal většinou původní text zachován beze změn, pouze k některým edicím byly připsány dodatky, které reagovaly na momentální vnitropolitickou situaci ve Smolensku, která mohla mít vliv na obchodní styky s Němci. Z tohoto důvodu se dochovalo do současnosti šest exemplářů smlouvy z období od roku 1229 do první poloviny 14. století, které jsou v odborné literatuře označovány jako listiny A, B, C, D, E a F. Toto dělení zavedl Karl Eduard Napierski, který byl jedním z prvních vydavatelů těchto listin. NAPIERSKI, Karl Eduard, Handelsvertrag des Fürsten Mstislaw II. Dawydowitsch von Smolensk mit Riga und der niederdeutschen Handelsgesellschaft auf Gotland im J. 1229. Nach drei Redactionen, in: RL, s. 443–445.

si mohla dovolit získat svolení od knížete, aby si v jeho městě na vyhrazeném místě vybudovala vlastní svatostánek.

Taková německá komunita se nepochybně vytvořila ve Smolensku. Z ní nejspíše pocházel již zmíněný „rozumný a bohatý muž ze Smolenska“ jménem Ludolf nebo Rudolf, jehož služeb využíval počátkem 13. století polocký kníže Vladimír. Němci se těšili přízni smolenských knížat i v následujícím období. Dokumentují to nejen další redakce původní smlouvy z roku 1229, která byla opakovaně potvrzována nově nastoupivším knížetem. Do textu dohod se od poloviny 13. století promítla situace, která vznikla po mongolském vpádu. V zimě roku 1237 až 1238 podnikli Mongolové mohutný útok na rurikovská knížectví, rozkládající se v severovýchodní části východní Evropy, během kterého v relativně krátké době dobyli řadu měst. Rovněž Smolensk a jeho okolí byl postižen mongolským pustošením a ve městě se později usadili chánovi vyslanci, jejichž hlavním úkolem byl výběr daně. Jejich přítomnost ve Smolensku se projevila v dodatku, podle kterého měl smolenský kníže zakázáno usazovat mongolské vyslance v německém dvoře.⁴⁹³

Mongolský útok nepochybně přispěl k pozvolnému úpadku obchodních vztahů Smolenska s Livonskem a jejich postupnému přesunutí do Polocka, respektive do Vitebska. Nicméně to nebyl jediný faktor, který tento proces ovlivnil. Svůj podíl na tomto vývoji sehrála geografická poloha těchto tří měst vzhledem k Rize a průběh litevské expanze na východ.

Smolensk patřil ve 13. století k předním rurikovským zemím. Proto bylo v zájmu německých obchodníků z rodícího se Livonska a Rigy navázat těsné obchodní vztahy s jeho knížetem a místními kupci. Cesta do Smolenska však s sebou přinášela jistá úskalí, přestože její převážná část vedla po řekách. Přímé říční spojení z Rigy s městem na Dněpru neexistovalo, a proto museli obchodníci svoje zboží na určitých místech vyložit z lodí, přepravit po souši k dalšímu toku, kde ho opět naložili na loď a pokračovali v plavbě až do Smolenska. Tato

⁴⁹³ SG, dok. č. 2, listina D, s. 39; SG, dok. č. 2, listina E, s. 45. Němečtí obchodníci v Novgorodě na rozdíl od svých kolegů ve Smolensku nemuseli řešit problém s ubytováním mongolských výběrčích daní na svých dvorech, protože Mongolové v době velkého vpádu na středověkou Rus nedošli až do města na řece Volchov. Nicméně byli nepochybně svědky neochoty Novgorodanů platit chánovi požadovanou daň, když v letech 1257 až 1259 přijeli do Novgorodu třikrát mongolští výběrčí daní. Mongolové přistupovali k dálkovému obchodu velmi pragmaticky, protože dobře věděli, že je to zaručený a velmi výnosný zdroj příjmů do pokladny chánů, a proto poskytovali dálkovým kupcům různé úlevy a ochranu. Vzhledem k tomu, že v korespondenci hanzovních kupců ze 13. století není žádná stížnost na jednání Mongolů, případně na jejich finanční požadavky, můžeme předpokládat, že Mongolové zvolili podobný přístup také k německým obchodníkům jak ve Smolensku, tak v Novgorodě a Pskově. O vztahu Mongolů k rusko-livonskému obchodu viz SMRŽ, Pavel, Mongolové a rusko-livonské obchodní vztahy ve 13. století, in: NAGIRNYI, Vitaliy (ed.), *Rus' and the World of the Nomads (the second half of the 9th-16th c.) (Colloquia Russica, Series I, Vol. 7)*, Krakow 2017, s. 249–258.

operace zpomalovala rychlost cestování, zvyšovala riziko poškození, ztráty nebo krádeže zboží a celkově prodražovala cestovní náklady, což pro obchodníky jistě nebyl nezanedbatelný faktor. Z tohoto důvodu měla města Polock a Vitebsk jednoznačnou výhodu, neboť podobně jako Riga ležela na březích řeky Daugavy.

Význam Polocka a Vitebska pro německé kupce stoupl v době, kdy se obě města stala součástí litevského velikého knížectví. Zatímco v centrální části litevského státu probíhal pozvolný proces přerodu hradních center v města, v západních a severních částech byl tento proces brzděn neustálými válkami s řádem německých rytířů. Války s řádovými rytíři měly za následek militarizaci litevské společnosti a ekonomiky, neboť vyvolaly extrémní podmínky pro stát a společnost a měly neblahý vliv na ekonomický vývoj. Právě v této době se pozornost Litevců obrátila na východ, kde zahájili dobývání původně ruských zemí. Obzvláštní pozornost věnovali Litevci Polocku a Vitebsku, neboť tato města ležela na řece Daugavě, důležité obchodní tepně spojující rurikovské země s Livonskem, nebyla zasažena mongolskými nájezdy a již dříve patřila k litevskému státu, respektive místní knížecí dynastie byly příbuzensky spojeny s litevským velkoknížecím dvorem.⁴⁹⁴

⁴⁹⁴ KIAUPA, Zigmantas, Die litauischen Städte im Spätmittelalter – zwischen eigener Herkunft und dem Einfluß ausländischer Nachbarn, in: PELC Ortwin – PICKHAN (eds.), *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert.* Norbert Angermann zum 60. Geburtstag, Lüneburg 1996, s. 167–178.

4. Hanzovní kupci v Novgorodě a Pskově

První kupci z Gotlandu začali připlouvat do východního Pobaltí na přelomu 11. a 12. století. Vedle baltských Kurů a ugrofinských Livů a Estů se tu setkávali s obchodníky z ruské země, kteří sem přijížděli z Polocka, Vitebska, Smolenska, Pskova a Novgorodu. Do let 1191 až 1192 je kladen vznik první obchodní smlouvy, kterou za Novgorod uzavřel kníže Jaroslav Vladimírovič s Gotlandem, německými kupci a se všemi latiny.⁴⁹⁵ Již v této době disponovali kupci z Gotlandu v Novgorodu vlastním obchodním centrem, který je v ruských pramenech nazýván gótský nebo také varjažský dvůr.⁴⁹⁶ Prameny o něm nepřinášejí příliš mnoho informací. Víme, že dvůr se nalézal na pravém břehu řeky Volchova, na takzvané Trhové straně, u Michajlovy ulice naproti chrámu Zvěstování Panny Marie a archanděla Michaela.⁴⁹⁷ Jeho fragmenty byly nalezeny v průběhu archeologického výzkumu prováděného v letech 1968 až 1970.⁴⁹⁸ Dále je známo, že dvůr několikrát vyhořel.⁴⁹⁹

Součástí gótského dvora byl katolický kostel svatého Olafa, jehož počátky byly spojeny stejně jako počátky dvora samotného s působením *posadnika* Dobryni, představitele městské samosprávy, jehož historicitu potvrzuje *Novgorodský první letopis starší redakce*. Svůj úřad zastával na počátku 12. století a podle letopisné zprávy zemřel v roce 1117.⁵⁰⁰ S přihlédnutím k jeho historické autenticitě lze proto datovat vznik gótského dvora na přelom 11. až 12. století.⁵⁰¹

Snaha o založení latinského kostela v pravoslavné zemi se zřejmě neobešla bez vzrušených reakcí Novgorodců, jak o tom podává specifické svědectví *Povest' o posadnike Dobryně*, literární památka, sepsaná na sklonku středověku, která vychází z ústní legendy

⁴⁹⁵ GVNP, dok. č. 28, s. 55–56.

⁴⁹⁶ CHRUSTALJEV, Denis Grigorjevič, O sistěme gotskich dvorov v Novgorodskoj zemlje v XII–XIII vv., in: *Novgorod i Novgorodskaja zemlja. Istorija i archeologija*, Tom 18, 2004, s. 312.

⁴⁹⁷ Plánek obchodních dvorů zahraničních kupců v Novgorodě obsahuje publikace RYBINA, Je. A., *Inozemnyje dvory...*, s. 22.

⁴⁹⁸ JADRYŠNIKOV, Vladimir Aleksejevič, K voprosu o lokalizacii neměckogo dvora v Novgorodě, in: *Novgorod i Novgorodskaja zemlja. Istorija i archeologija*, Tom 10, Novgorod 1996, s. 158–165.

⁴⁹⁹ NIL, s. 215 (k roku 1152), s. 226 (k roku 1181), s. 258 (k roku 1217), s. 334 (k roku 1311).

⁵⁰⁰ NIL, s. 204.

⁵⁰¹ RYBINA, Je.A., *Inozemnyje dvory...*, s. 19.

novgorodské provenience, jež se začala vytvářet již ve 12. století, a reflektuje vztahy uvnitř městské komunity a její intenzivní obchodní kontakty s kupci ze západní Evropy.⁵⁰²

Pověst' o posadnike Dobryně vypráví, jak „Němci“ poslali do Velikého Novgorodu k arcibiskupovi, *posadnikům*, *tysjackým* a všem Novgorodcům jménem svých 72 měst vyslance s prosbou, aby jim uprostřed města vyhradili místo, na němž by si postavili vlastní, to znamená latinskou kapli. Novgorodci se poradili a dali vyslancům zamítavou odpověď. Poukazovali na to, že v jejich městě existují pouze pravoslavné chrámy. Svoje odmítavé stanovisko podpořili řečnickou otázkou, která zněla: „*Ve Velikém Novgorodu jsou všechny kostely naší křesťanské pravoslavné víry, světlo se nemůže spojit s temnotou, jak by tedy mohla stát vaše kaple v našem městě?*“⁵⁰³ Jakmile Němci uslyšeli odpověď, obrátili se na *posadnika* Dobryňu a svoji žádost podpořili štědrými dary. Dobryňa a jeho stoupenci poradili Němcům, aby znovu předstoupili před novgorodské kupecké starosty a kupce a pohrozili jim, že nebude-li postaven kostel svatých apoštolů Petra a Pavla ve Velikém Novgorodě, nebudou stát ani pravoslavné chrámy v německých městech. Kupecké starosty a všechny Novgorodce slova Němců vyděsila, a proto ihned prosili arcibiskupa, aby jim ustoupil. Rovněž Dobryňa se postavil se svými stoupenci za kupecké starosty a žádal arcibiskupa, aby odvolal svoje zamítavé stanovisko. Všichni přitom argumentovali nezbytností zachovat pro novgorodské kupce pravoslavné chrámy v německých městech. Arcibiskup jim nakonec vyhověl a povolil německým kupcům, aby si vybrali pro svoji kapli vhodné místo. Němci si zvolili prostranství u hlavního městského tržiště, na kterém stál malý dřevěný chrám Jana Křtitele. *Posadnik* Dobryňa se postaral o jeho přemístění a uvolněné místo předal Němcům. Za ústupky, které jim učinil, přijímání úplatků a zradu pravoslavné víry ho brzy nato stihl Boží trest, když ho vichr smetl do řeky Vochova, kde se utopil.

Obchod v Novgorodě se zdárně rozvíjel, a tak si časem němečtí kupci ve městě založili další obchodní dvůr. Nejspíše se tak stalo v době, kdy uzavřeli s Novgorodem první známou smlouvu – pozdější redakce *Novgorodského třetího letopisu* z počátku 18. století uvádí, že k tomu došlo v roce 1192.⁵⁰⁴ Podle E. A. Rybiny je z letopisného záznamu zřejmé, že redaktoři novgorodského letopisu měli k dispozici prameny s přesným datem vzniku dvora svatého Petra,

⁵⁰² *Pověst' o posadnike Dobryně*, in: *Bibliotěka literatury drevněj Rusi*, Tom 7 *Vtoraja polovina XV veka*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Lev Aleksandrovič Dmitrijevič, Anatolij Aleksejevič Aleksejev, Natalja Vladimirovna Ponyrko, Sankt–Petěrburg 1999, s. 22–26.

⁵⁰³ „*В Великом Новегороде, стоят все церкви православные нашиа веры христианския, ино кое причастье свету ко тьме, такоже и вашей божицы быть как в нашем граде?*“ *Pověst' o posadnike Dobryně*, s. 22.

⁵⁰⁴ N3L, s. 216.

kteře se do dnešních dnů nedochovaly.⁵⁰⁵ V německy psaných pramenech se tento kontor označuje jako dvůř svatého Petra (*sunte peters hof*), v ruských jako německý dvůř (*немецкiй двор*). Novgorodský dvůř svatého Petra se stal nejvýznamnějším obchodním střediskem Hanzy ve východní Evropě a patřil vedle Bergenu, Londýna a Brugg ke čtyřem hlavním obchodním střediskům (kontorům), které sloužily jako překladiště importovaného a exportovaného zboží a tržiště hanzovních kupců. Jeho poloha je známa pouze přibližně z dochovaných hanzovních pramenů a ze záznamů *Piscových knih* ze 16. století, jejichž hodnověrnost potvrzuje švédský plán Novgorodu E. Palmquista ze 17. století. Nicméně dosavadní archeologický průzkum nemohl být realizován přímo na předpokládaném teritoriu dvora a vedl pouze k nalezení objektů, které stály v blízkosti sídla hanzovních kupců, nikoliv kontoru samotného. Z dosavadních výsledků průzkumu vyplývá, že kupecký dvůř byl situován východně od Jaroslavova dvořiště. Jeho jižní stranu vymezovala ulice Slavjanskaja a východní Bolšaja moskovskaja doroga. Severní strana dvora sousedila s domy stojícími na Iljině ulici a u západní stěny, která byla obrácena k hlavnímu městskému tržišti, bylo malé prostranství takzvaná Koněva ploščadka.⁵⁰⁶

Německý dvůř svatého Petra ležel nedaleko gótského dvora, to znamená na Trhové straně města, ale dále od řeky Volchova, naproti v této době již kamenného chrámu svatého Jana Křtitele. Mezi severní hranicí dvora a tímto chrámem vedla ulice *Slavnaja* nebo také *Bolšaja Probojnaja*, na jižní straně sousedil s *Ilinou* ulicí. Na východní straně německého dvora se nacházel chrám Nanebevzetí na Trhu. Mezi oběma obchodními dvory se nacházel hlavní městský trh a stála zde rezidence novgorodského knížete, pojmenovaná na paměť zakladatele, ruského knížete Jaroslava Moudrého, Jaroslavův dvůř nebo také Jaroslavovo hradiště.⁵⁰⁷ Němci tak vlastnili v Novgorodě významné lokality, a díky tomu byli doslova v centru dění. Jednak sousedili s knížecím dvorem, jednak mohli doslova jako na dlani sledovat důležitá jednání novgorodských obyvatel, která se odehrávala na *věčovém* shromáždění na trhu.

Vedle informací o gótském dvoře a dvoře svatého Petra existuje v pramenech jediná zmínka ještě o dalším kontoru německých kupců, který údajně ve městě existoval. Nachází se

⁵⁰⁵ RYBINA, Je.A., *Inozemnyje dvory...*, s. 19.

⁵⁰⁶ JADRYŠNIKOV, V.A., *K voprosu...*, s. 158–165.

⁵⁰⁷ ANDREJEV Vasilij Fjodorovič, *Knjažeskij dvor v drevněm Novgorodě*, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 2 (12), Leningrad 1984, s. 122–123.

ve smlouvě mezi Novgorodem, Lübeckem a německými městy z let 1262 až 1263,⁵⁰⁸ dodnes ovšem není zřejmé, kde se měl zmíněný dvůr nalézat.⁵⁰⁹ V dalším období již o něm nejsou žádné zprávy, proto ho nelze považovat za třetí dvůr hanzovních nebo gotlandských kupců, rovnocenný s dvěma prvními.

S nástupem Hanzy souvisel úpadek významu gotlandských kupců v obchodu s Novgorodci a pokles jejich počtu ve městě ve srovnání s hanzovními obchodníky. Důsledkem tohoto vývoje přestala kapacita dvora svatého Petra Němcům stačit, proto si začali hledat nové prostory, kde by se mohli ubytovat a skladovat své zboží. Jedním z východisek bylo najímání prostor původního gótského dvora.

První smlouva o pronájmu gótského dvora je datována do roku 1402.⁵¹⁰ Na základě analýzy textu smlouvy a jeho komparace s informacemi, získanými z dopisů správců kontoru, lze předpokládat, že si hanzovní kupci pronajímali gótský dvůr již ve 14. století.⁵¹¹ Roční rentu za pronájem dvora měl Gotlandu platit Reval. Bylo to logické rozhodnutí, neboť revalští měšťané a kupci měli s Novgorodem velmi intenzivní obchodní kontakty. Nicméně v následujících desetiletích se městská samospráva placení této renty úporně bránila, nebo ji odváděla až s několikaletým zpožděním a po mnoha urgencích ze strany Gotlandu. Na svoji obhajobu tvrdila, že dvůr využívají kupci také z jiných hanzovních měst, a proto by měl rentu platit dvůr v Novgorodě právě z peněz těch kupců, kteří zde pobývají.

Nájemní smlouva z roku 1402 byla uzavřena na deset let a několikrát prodloužena. Již v její první verzi byla uvedena možnost vrácení dvora do plného vlastnictví kupců z Gotlandu, respektive vypovězení z nájmu. V takovém případě si obě smluvní strany – hanzovní kupci a gotlandští kupci – měly vybrat po dvou zástupcích z Němců a Novgorodčanů. Tato vybraná osmičlenná skupina měla dvůr ocenit a pokud by se její členové shodli na ceně, museli by ji zástupci Gotlandu vyplatit z nájmu hanzovních kupců.⁵¹²

⁵⁰⁸ GVNP, dok. č. 29, s. 57.

⁵⁰⁹ RYBINA, Je. A., *Inozemnyje dvory...*, s. 23.

⁵¹⁰ Smlouva o pronájmu gótského dvora, 1402, in: HUB V, dok. č. 540, s. 272–273.

⁵¹¹ Dopis německých kupců ze dvora sv. Petra městské radě do Rigy o průběhu a řešení konfliktu s obyvateli Novgorodu, 1331, in: LECUB I VI, dok. č. 3077, s. 491–499; RYBINA, Je. A., *Novgorod i Ganza*, s. 116.

⁵¹² Dopis německých kupců ze dvora sv. Petra na Gotland týkající ze záležitostí gótského dvora, 1402, in: HR I V, dok. č. 70, s. 48–49.

V roce 1453 propukl kolem gotlandského dvora v Novgorodě spor, který poté zaměstnal hanzovní města na plných deset let. Na sněmu hanzovních měst vznesl zcela nečekaně dánský správce Gotlandu Olaf Axelsson Thott požadavek, aby Reval platil větší rentu z pronájmu dvora a pokud by to městská rada odmítla, aby dvůr připadl právě jemu osobně.⁵¹³ Spor se prodlužoval pro neústupnost obou stran. Správce neváhal v roce 1455 zkonfiskovat zboží z několika hanzovních lodí, které zakotvily na Gotlandu, aby si vynutil splnění svého nároku.⁵¹⁴ Obvinil také revalskou městskou radu, že neoprávněně pobírá od německých kupců rentu za pobyt na gótském dvoře, která je vyšší, než jakou Reval platí na Gotland za jeho pronájem.⁵¹⁵ Hanzovní města se vytrvale bránila správcovým požadavkům, přičemž mezi argumenty, proč nemohou Olafu Axelssonovi vyhovět, zohlednila postoj zástupců Novgorodu k celému problému. Zmínku o tom nacházíme v listu, který odeslala livonská města ze sněmu v Pernau do Lübecku roku 1461. Požadovala v něm, aby byl správčův nárok na dvůr zcela zamítnut, a jako jeden z důvodů uváděla právě předpokládané stanovisko Novgorodu. V dopise stálo: „*Olaf nebude spokojen s informací, která mu bude sdělena, že novgorodští představitelé neuznají jeho nároky na Gótský dvůr. V dřívějších dobách měli Novgorodci na Gotlandu dva kostely a za to dovolili představitelům Gotlandu, aby si zřídili v Novgorodě dvůr. Nyní již Novgorodci kostely na Gotlandu nepotřebují, a proto chtějí převzít dvůr do své správy, pan Olaf ho tedy nemůže ovládnout.*“⁵¹⁶ Tato zpráva je zajímavá ještě z dalšího aspektu, neboť reflektuje vztahy pravoslavných Novgorodčanů se západním latinským světem. Potvrzuje totiž existenci hned dvou ortodoxních kostelů na Gotlandu.⁵¹⁷ Zástupci hanzovních měst plánovali projednat otázku Gótského dvora na sněmu svolaném do Kodaně, na který měl být pozván také Olaf Axelsson. Správce se však na sněm nedostavil, a proto se hanzovní města usnesla, že se nadále budou snažit, aby Gótský dvůr zůstal pod jejich kontrolou.⁵¹⁸ To byla poslední zpráva o případu Olafa Axelssona a jeho nároku na Gótský dvůr v korespondenci hanzovních měst. Vzhledem k tomu,

⁵¹³ Usnesení sněmu livonských měst ve Wolmaru z 11. srpna 1453, in: HR 2 IV, dok. č. 180, s. 121; Usnesení sněmu hanzovních měst v Lübecku, 1453, in: HR 2 IV, dok. č. 196, s. 134.

⁵¹⁴ Dopis účastníků sněmu livonských měst v Pernau do Lübecku, 1455, in: HR 2 IV, dok. č. 322, s. 241.

⁵¹⁵ Dopis městské rady Revalu do Lübecku, 1460, in: HR 2 V, dok. č. 59, s. 22–23.

⁵¹⁶ „*Wil den de gnante her Oloff yo yuwer underrichtinge nicht to vreden stan, so moge gii eme von den Gottenhove nicht to en stan, wente de Nouwgarder in ertiden 2 kerken uppe Godlande gehad heben, dar enyegen ze den landesdomeren up Godlande den hoff to Nouwgarden wedder gegund heben. Sust bederven zee der kercken nicht mer up Godlande, darumme so menen se den hoff sulven wedder antotasten unde her Oloff doe van nicht tostan.*“ Dopis účastníků sněmu livonských měst v Pernau do Lübecku, 1461, in: HR 2 V, dok. č. 61, s. 25.

⁵¹⁷ ANGERMANN, N., Russkije i beloruskije kupcy..., s. 262.

⁵¹⁸ Dopis městské rady Revalu do Lübecku z 8. května 1462, in: HR 2 V, dok. č. 238, s. 147.

že o něm nejsou záznamy v usneseních hanzovních sněmů, lze předpokládat, že se na nich o tomto sporu již nejednalo. Nelze tedy s naprostou jistotou říci, jak byl celý konflikt vyřešen.⁵¹⁹

Hanzovní kupci pobývající v Novgorodě se řídili nařízeními přísežného starosty dvora svatého Petra (*olderman*) nebo představitelů jednotlivých skupin kupců (*vorstender*).⁵²⁰ Tito předáci se však zdržovali ve městě jen sezónně, a pokud přijelo kupců do Novgorodu málo, tak zde prostě nebyli. Trvale zde pobývali správce dvora (*hovesknecht*) a duchovní. *Hovesknecht* měl původně pouze plnit úkoly, které mu udělil starosta dvora, později nabyla jeho funkce na důležitosti, protože začal zastupovat starostu v době jeho nepřítomnosti. Tato tendence vedla v polovině 15. století k tomu, že správce prakticky převzal roli starosty kupeckého dvora. Je. A. Rybina se domnívá, že příčinou tohoto vývoje byl klesající počet hanzovních kupců, kteří přijížděli osobně do Novgorodu. Tím totiž odpadla nutnost vydržovat složitý a nákladný správní aparát hanzovního kontoru.⁵²¹

Úkolem *hovesknechta* bylo dohlížet na pořádek v kontoru, na dodržování pravidel obchodování s místními kupci a také norem vzájemného soužití hanzovních kupců, případně řešit soudní spory mezi nimi, dále vybírat daně a poplatky. Správce žil na dvoře celoročně, proto bylo také jeho povinností sledovat stav všech stavebních objektů, které se zde nacházely, a v případě nutnosti zorganizovat jejich opravu. Konkrétní osobu pro tuto funkci vybírali zástupci livonských hanzovních měst. Od čtyřicátých let 15. století měl při této volbě hlavní slovo Dorpat, neboť správce byl placen z jeho městské kasy.⁵²²

Povinností správce bylo mimo jiné jednat s představiteli okolních ulic při přípravě provedení nevyhnutelných oprav dvora, vyjednával však také s představiteli města v případě, že došlo ke sporům mezi německými a domácími kupci. Na základě každodenních kontaktů správců dvora s Novgorodci se formovala spletitá pouta přátelských vztahů a současně i nesmiřitelných animozit. Správci využívali svých kontaktů s místními obyvateli, aby zjistili úmysly vysokých městských představitelů nebo získali informace obchodního charakteru. Například v roce 1421 se němečtí kupci prostřednictvím správce snažili zjistit, zda budou

⁵¹⁹ RYBINA, Je. A., *Inozemnyje dvory...*, s. 96.

⁵²⁰ Rozdělení na jednotlivé kupecké skupiny záviselo na době jejich příjezdu do Novgorodu, šlo o takzvané letní hosty a zimní hosty.

⁵²¹ RYBINA, Je.A., *Inozemnyje dvory...*, s. 69–70.

⁵²² SKVAJRS, Je.R. – FERDINAND, S.N., *Ganza i Novgorod ...*, s. 93.

Novgorodci ochotní vydat část zabaveného zboží.⁵²³ Spřátelené osoby a spolehliví informátoři byli v pramenech označováni jako „*tajní přátelé*.“⁵²⁴

Jindy mohlo vzniklé nepřátelství vést až k obavám o vlastní život. V roce 1442 tehdejší správce dvora, již zmíněný Hans Munstede, informoval dopraského purkmistra, že mu jeden z Novgorodců usiluje o život, neboť se chce pomstít za to, že před několika lety byl jeho společník přepaden na Něvě, utopen a jeho zboží bylo odcizeno. K incidentu došlo na území, které mělo údajně patřit řádovým rytířům. Artěmij Baklan, jak se onen novgorodský kupec jmenoval, marně požadoval odškodnění na řádu, a tak se rozhodl vzít spravedlnost do vlastních rukou a dosáhnout zadostiučinění na úkor některého z německých obchodníků pobývajících v Novgorodu. Společně s přidělenými soudními sluhy nepřetržitě hlídal u vrat hanzovního dvora s úmyslem zmocnit se správce nebo některého z kupců, kteří tak byli na dvoře doslova uvězněni. Vzhledem k tomu, že musí denně až dvanáckrát projít ze dvora svatého Petra na gótský dvůr a nazpět, psal Munstede, se velmi obává o svůj život. Poté dodal, že pokud se mu podaří z Novgorodu odjet, již ho nikdo nepřinutí, aby se vrátil a pracoval na zdejším hanzovním dvoře.⁵²⁵

Při své činnosti se *hovensknecht* řídil svodem nařízení *Novgoroder Schra*, který poměrně přesně vymezoval práva a povinnosti všech obyvatelů kontoru. Vzhledem k přísnému vyznění některých článků existuje domněnka, že v novgorodském kontoru panoval ve srovnání s ostatními hanzovními kontory a se střediskem kupců z německých zemí v Benátkách (*Fondaco de Tedeschi*) „kasárenský“ režim.⁵²⁶ Tuto skutečnost lze vysvětlit tím, že dvůr svatého Petra se nalézal v jazykově, kulturně, religiózně, geograficky i klimaticky odlišném prostředí, než v jakém byla situována ostatní obchodní centra. Jistou obdobou přísně uzavřeného světa hanzovních kupců ve velikém Novgorodu může být jejich kontor v Bergenu.

Pobyt v jazykově, nábožensky i kulturně odlišném prostředí se odrazil na životním způsobu obyvatel dvora svatého Petra včetně nařízení, která regulovala jejich každodenní život

⁵²³ Dopis městské rady v Lübecku do Dorpatu, 1421, in: HUB VI, dok. č. 397, s. 222–223.

⁵²⁴ „*de van Nowgarder weren vele van uns eischende ut to richtende*“, Dopis řádového komtura z Felinu do Revalu, 1400, in: LECUB I IV, dok. č. 1555, s. 345.

⁵²⁵ Správce hanzovního dvora v Novgorodu Hans Munstede purkmistrovi v Dorpatu, 1442, in: LECUB IX, dok. 816, s. 559; Německý kupec z Novgorodu městské radě v Revalu a Dorpatu, 1442, in: LECUB IX, dok. č. 835, s. 572–573; KLEJNENBERG, Igor Erichovič, „Častnyje vojny“ otdělnych novgorodskich kupcov s Ganzoj i Livonijej v XV v., in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 13, Leningrad 1989, No. 3, s. 68–74.

⁵²⁶ SCHUBERT, E., Novgorod, Brügge, Bergen und London ..., s. 15.

v Novgorodě. Jestliže francouzský historik Jean Delumeau napsal, že síla hradeb odpovídala míře strachu společnosti před vnějším nebezpečím,⁵²⁷ pak v Novgorodě tato zásada platila dvojnásobně. Archeologové při průzkumu opevnění dvora svatého Petra zjistili, že síla trámů, které byly při jeho stavbě použity, je ve srovnání s běžnými novgorodskými dvorci dvojnásobná. Tato na první pohled přehnaná snaha o vlastní bezpečnost nebyla bezdůvodná. Hanzovní kupci si chránili nejen zboží, ale v případě většího sporu s Novgorodci i vlastní životy.

Bezpečnost byla u německých kupců na prvním místě. *Nowgoroder Schra* ukládala pokutu za neopatrné nošení klíče od katolického kostela svatého Petra, který byl součástí hanzovního kontoru a sloužil nejen k bohoslužebným účelům, ale také jako místo jednání hanzovních kupců, a dokonce i jako skladiště zboží. Držitel klíče, který ho nosil na očích Novgorodcům, se vystavoval podle *Nowgoroder Schra* pokutě.⁵²⁸ Pamatováno bylo také na eventualitu, že na dvůr svatého Petra přicházeli za obchodem Novgorodci. Všem obyvatelům dvora se v tomto případě pod hrozbou pokuty jednoho *ferdingu*⁵²⁹ zakazovalo vpouštět cizince do sklepení.⁵³⁰ Otevírací doba hanzovního dvora, po kterou se mohly uskutečňovat obchody, sice nebyla pevně stanovena, ale zřejmě končila se západem slunce. V každém případě ji ohlašoval zvonek, po jehož zaznění se uzavírala brána a na dvůr byli vypouštěni psi. Kdo nestihl vyprovodit do uzavření brány svého zákazníka z řad místních obyvatel, nesl všechny následky za případné napadení cizího kupce hlídacím psem. Poškozený pak měl plné právo žádat náhradu po německém partnerovi.⁵³¹

V rámci Hanzy se novgorodský kontor podřizoval kontrole Lübecku, jenž stál v čele hanzovního svazu severoněmeckých měst, a gotlandských kupců, kteří toto právo vykonávali z titulu nejstaršího obchodního společenství působícího v Pobaltí a v zemích východní Evropy. Vykonavatelem kontrolní činnosti byla livonská města Riga, Reval a Dorpat, která se stala

⁵²⁷ DELUMEAU, Jean, *Strach na Západě ve 14. – 18. století*, Díl I., Praha 1997, s. 9–10..

⁵²⁸ *Nowgoroder Schra* IV, s. 130.

⁵²⁹ *Ferding* byl mince ražená v Livonsku.

⁵³⁰ *Nowgoroder Schra* IV, s. 138. V páté redakci je tento bod nadepsán *Van deme potklede*. *Nowgoroder Schra* V, s. 138. Za pozornost tu stojí výraz *potklede* (též *potklet*), jež je obdobou staroruského výrazu *potklet*, jež označovalo spodní patro, suterén. *Potklet* byla místnost, která sloužila jako sklad piva. Z nápisu na březové kůře č. 411 z přelomu 13. až 14. století vyplývá, že v nevyhnutelných případech se mohla proměnit v dočasně vězení. ARCICHOVSKIJ, A. V.–JANIN, V. L., *Novgorodskije gramoty ...*, dok. č. 411, s. 16–17.

⁵³¹ *Nowgoroder Schra* IV, s. 141.

členy hanzovního společenství již ve druhé polovině 13. století. V průběhu 14. století rostl jejich význam v obchodu s rurikovskými zeměmi, a tím i kontrola nad novgorodským kontorem. Toto postavení si livonská hanzovní města upevnila v době války Hanzy s Dánskem, která probíhala v letech 1362 až 1370. Po jejím skončení se Lübeck a gotlandští kupci pokusili obnovit svoje pozice v obchodě s Novgorodem a Pskovem na úkor livonských měst. Jejich pokus skončil nezdarem mimo jiné i z toho důvodu, že Novgorodci odmítli uzavřít s Lübeckem a gotlandskými kupci separátní obchodní dohodu, a požadovali, aby smlouva byla uzavřena za všechna hanzovní města za přítomnosti zástupců livonských měst. Tím bylo *de facto* potvrzeno jejich výsadní postavení, které ostatní hanzovní města musela uznat na svém sněmu. Od počátku 15. století můžeme mluvit o monopolním postavení livonských měst v obchodu v Hanzy s východní Evropou. V jeho rámci lze vysledovat další diferenciaci. Zatímco Reval a Dorpat těžili z obchodu ve Velikém Novgorodu, kupci z Rigy obchodovali především ve Smolensku, Polocku a Vitebsku, ačkoliv do Novgorodu jezdili také.

Rozhodující slovo ve fungování novgorodského kontoru měli kupci a měšťané Revalu. Kupci z Dorpatu dělili svoje obchodní aktivity mezi Veliký Novgorod a zejména blíže položený Pskov. Jejich postavení doznalo jistých změn v sedmdesátých letech 15. století, během nichž moskevský veliký kníže Ivan III. začlenil Veliký Novgorod do moskevského státu. V důsledku tohoto vývoje událostí ztratili obchodníci z Revalu svoji dosavadní, téměř monopolní kontrolu nad novgorodským kontorem, čehož využili kupci z Dorpatu. K posílení pozice dorpatských obchodníků v novgorodském kontoru přispěla také skutečnost, že od první poloviny 15. století stále více obchodníků z Novgorodu jezdilo se svým zbožím do Revalu.⁵³² Těžké chvíle prožíval kontor v době moskevsko-livonské války na počátku osmdesátých let nepochybně také proto, že hanzovní kupci a livonská města se finančně podílela na podpoře Livonského řádu. Zásadní zlom v dějinách novgorodského kontoru nastal v listopadu 1494, kdy byl na příkaz velikého knížete moskevského Ivana III. uzavřen, němečtí kupci byli zajati a odvezeni i se zbožím, které jim bylo zabaveno, do Moskvy.

⁵³² ANGERMANN, N., Russkije i belorusskije kupcy ..., s. 268.

5. Novgorodci a Pskované v Livonsku

Nejstarší datovaná písemná zpráva o pobytu Rusů v Rize pochází z roku 1209. Tehdy přijel do Rigy k rižskému biskupovi Albertovi ruský kníže Vsevolod z Jersiky, aby se mu podřídil a získal od něho Jersiku s okolní oblastí jako léno.⁵³³ Listina, kterou biskup při této příležitosti nechal vydat, naznačuje, že Rusové mohli být v teprve se rodícím městě trvale usazeni a vlastnit v něm určitý majetek.⁵³⁴

Ruští obchodníci dočasně přijíždějící do livonských měst nebo v nich trvale usazení se významně podíleli na jejich rostoucím ekonomickém potenciálu. Dlužní kniha Rigy poskytuje informace o finančních operacích kupců a řemeslníků, kteří ve městě působili v letech 1262 až 1352.⁵³⁵ Obsahuje 1397 jmen, z nichž 30 prokazatelně patřilo obchodníkům a řemeslníkům ruského původu.⁵³⁶ U dalších 70 slovansky znějících jmen nelze jednoznačně prokázat, že jejich nositelé skutečně pocházeli z rurikovských zemí, neboť se mohlo jednat o kupce německého původu, kteří pouze ve východní Evropě obchodovali.⁵³⁷ Dlužní kniha dokládá, že Rusové, přestože neměli německý původ, se dokázali vypracovat a proniknout do vyšších společenských vrstev městského obyvatelstva, což jim umožnilo vstupovat do řemeslnických cechů a obchodních společenství. Prostředí livonských měst nepochybně také přispělo k tomu, že zde mohli zakládat vlastní profesní společenství.⁵³⁸

⁵³³ HENRICI Chronicon..., s. 70–71. Jersika je vesnice, která se dnes nachází na jihovýchodě Lotyšské republiky.

⁵³⁴ *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*, ed. Hermann von Bruiningk, Nicolaus Busch, Riga 1908, dok. č. 2, s. 2–3.

⁵³⁵ *Das rigische Schuldbuch (1286–1352)*, ed. Hermann Hildebrand, St. Petersburg 1872.

⁵³⁶ Kniha obsahuje celkem 1909 záznamů, z nichž se většina týká jedné osoby, ale současně jsou v ní zaznamenány dluhy dvou nebo tří osob najednou. Rovněž je nezbytné vzít do úvahy, že někteří obchodníci a řemeslníci mají v dlužní knize více než jeden záznam. *Das rigische Schuldbuch*, s. 1–119.

⁵³⁷ SELART, Anti, *Russians in Livonian Towns...* s. 38. K poněkud vyšším číslům dospěl na základě dlužní knihy lotyšský archeolog A. Caune. Podle jeho závěru kniha obsahuje přibližně jen 15 % (zhruba 209) jmen měšťanů jiného než německého původu, z toho 7 % (zhruba 98) tvoří Rusové. CAUNE, Andris, *Archäologische Zeugnisse von den Kontakten Rigas mit den westeuropäischen Ländern und Alt-Russ im 13.–14. Jh.*, in: CAUNE, Andris – OSE, Ieva (eds.), *The Hansa Town Riga as Mediator Between East and West. Proceedings of an international scientific conference dedicated to 70 years archaeological research in Riga held in Riga, Latvia, on 23–25 September 2008*, Riga 2009, s. 19.

⁵³⁸ Společenský a profesní vzestup některých cizinců pocházejících z východní Evropy a usazených v livonských městech je pozoruhodný tím více, jestliže si uvědomíme, že každý nový člen městského společenství a profesních organizací musel bez výhrad přijmout všechny jejich normy osobního a pracovního života, to znamená městské právo a cechovní předpisy, postihy za jejich případné porušení, jazyk a katolickou víru. SELART, A., *Russians in Livonian Towns...*, s. 47–49.

V Rize byl až do konce 14. století uplatňován poměrně liberální přístup k osobám jiného než německého původu, které usilovaly o vstup do některých obchodních a řemeslnických společenství. Naproti tomu v průběhu 15. století přijímání nových členů, které by pocházely z rurikovských knížectví, prakticky ustalo. Tento vývoj nepochybně vyplýval z trpkých zkušeností s povstáním Estů v roce 1343, které se řádovým rytířům podařilo potlačit až po třech letech.⁵³⁹ Jeho krutý průběh vypěstoval v německých měšťanech livonských měst nedůvěru k místnímu obyvatelstvu. Začala se objevovat první omezení vstupu do gildy nebo vznikajících cechů, komplikovanějším se stalo rovněž přijetí do měšťanského stavu. Tato první omezení však nebyla vyvolána shora, to znamená městskou radou, iniciativa spíše přicházela od členů gild a cechů. Nicméně míra omezení se lišila od gildy ke gildě, od cechu k cechu a také od města k městu. První a zdaleka nejpřísnější omezení či přímo zákazy byly vydány v Revalu, jehož obyvatelé měli nejhorší zkušenosti s povstáním.⁵⁴⁰

Počet cizinců, kteří byli v pramenech označováni jako *Rusové*, v Rize postupně narůstal, takže již od 14. století se na teritoriu *ruského konce* vedle kostela svatého Mikuláše s pravoslavným popem nacházel hřbitov, cechovní domy, špitály a soukromé domy, které byly majetkem Rusů. Kromě toho Rusové vlastnili a pronajímali domy na území celého města. Trvalý pobyt v Rize přispěl k jejich postupnému poněmčování, někteří také přijímali německá jména, čímž ztráceli původní vazby ke svým předkům.⁵⁴¹

Písemné zprávy o Rusech v menších městech a na hradištích jsou do konce 15. století jen velmi sporadické. Zřejmě nejstarší doklad o jejich přítomnosti v těchto lokalitách je zpráva kronikáře Jindřicha z Lotyšska o dobytí hradiště Kukenoys křesťanským vojskem v roce 1209.⁵⁴² Z popisu průběhu bojů a kořisti, které se vítězní křesťanští bojovníci zmocnili, je možné usuzovat, že Rusové měli na hradišti vlastní kostel.⁵⁴³ O pobývání osob

⁵³⁹ Jednalo se o takzvané svatojiřské povstání v letech 1343 až 1346. ARBUZOV, L.A., *Očerki Istorii Lifljandii...*, s. 66–67. K příčinám povstání v kontextu evropského politického, hospodářského, sociálního a náboženského vývoje a s přihlédnutím k etnické skladbě obyvatelstva v Livonsku viz EIHMANE, Eva, *Rietumu kristīgās sabiedrības 14. gadsimta krīze Livonijā? 14th Century Crisis of Western Christendom in Livonia?*, disertační práce, Rīga 2011.

⁵⁴⁰ NIITEMAA, Vilho, *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*, Helsinki 1949, s. 69. Finský badatel se především zaměřil na místní etnika v Livonsku, ale domnívám se, že celková nedůvěra k cizím etnikům se mohla přenést i na ty, kteří pocházeli z Novgorodu nebo ze Pskova.

⁵⁴¹ ŠTERNIS, Indriķis, *Latvieši un Krievi viduslaiku Rīgā*, in: *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, Vol. 19, 1996, No. 2, s. 22–54.

⁵⁴² Kukenoys je dnes malé město na řece Daugavě ležící jižně od Rigy. Jeho současný název je Koknese.

⁵⁴³ HENRICI *Chronicon...*, s. 69–70. RADIŅŠ, Arnis, *Daugmale, Jersika, Riga. The development of economic and political centres along the lower reaches of the Daugava*, in: AUNS, Muntis (ed.), *Lübeck style? Novgorod*

východoslovanského původu v dalších malých městech se můžeme pouze dohadovat, přesto by bylo velkým omylem se domnívat, že v nich nebyli. Zejména ve 13. století se malá města významně podílela na rodícím se obchodu s Novgorodem, Pskovem a dalšími východoevropskými městy, a proto cizinci, kteří do nich odsud přijížděli, mohli být především kupci, kteří zde navazovali další kontakty.⁵⁴⁴

Přibližný obrázek etnické skladby malých měst v Estonsku poskytují prameny 16. století. V městečkách na západním pobřeží Estonska (Alt-Pernau, Neu-Pernau, Hapsal) byli termínem *Undeutsch* (*Neněmci*) označováni především Estové a Švédové, kteří mezi měšťany a řemeslníky tvořili menšinu. Zcela opačný poměr etnické skladby vykazovala Narva. Počet obyvatel Narvy v pozdním středověku se odhaduje na 500 až 800 osob. K roku 1530 bylo ze 150 měšťanů pouze třicet německé národnosti.⁵⁴⁵ Jistě se vedle Němců ve městě zdržovali také Estové, případně Švédové, ale vzhledem k poloze Narvy na hranicích s novgorodskými državami zde musíme předpokládat existenci početné východoslovanské komunity pocházející z Novgorodu. Narva byla prvním livonským městem na cestě z Novgorodu do Revalu a vedle toho byla snadno dostupná po říční cestě ze Pskova. Malá města navštěvovali Novgoroděani nebo Pskované spíše sporadicky nebo náhodně. O tom svědčí smlouva mezi Novgorodem, Pskovem a dorpatským biskupem z 13. ledna 1474, která zakazuje trestat obchodníky za to, že z neznalosti sjedou z hlavní cesty a zabloudí.⁵⁴⁶

V roce 1463 uzavřeli vyslanci magistra Livonského řádu v Pskově dohodu o příměří na devět let, která ukončila válku mezi Pskovem a dorpatským biskupstvím v letech 1458 až 1463 o sporná pohraniční území. Do textu smlouvy byl zařazen bod, který zavazoval dorpatského biskupa zachovávat podle starého obyčeje a dřívějších dohod práva obyvatel *ruského konce* a svatých kostelů, které se nacházely na teritoriu města.⁵⁴⁷ V následující smlouvě z ledna 1474,

style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD, Transaction of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998, Rīga 2001, s. 92.

⁵⁴⁴ SELART, Anti, Russians in Livonian Towns ..., s. 47.

⁵⁴⁵ PÖLTSAM, Inna, Das Alltagsleben in den Kleinstädten Estlands im Mittelalter, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar*, Lüneburg 2003, s. 157–176.

⁵⁴⁶ GVNP, dok. č. 78, s. 134.

⁵⁴⁷ Pskovskaja 1-ja letopis, s. 67–68, Pskovskaja 2-ja letopis, s. 53, 155–156. Smlouva z roku 1463 se nedochovala, ale její hlavní obsah byl zaznamenán v *Pskovských letopisech*. V letopisech bylo uvedeno, že smlouva byla uzavřena „podle starých listin.“ nebo „podle starých obyčejů“ („no старым грамотам“, „no старыне“. To by znamenalo, že ujednání o ochraně *ruského konce* a kostelů se stalo součástí již některé z dříve uzavřených smluv.

kteřou uzavřel Veliký Novgorod, Pskov a dorpatský biskup, bylo stanoveno, že o ochranu *ruského konce* a kostelů se má postarat biskup, městská rada a obyvatelé města.⁵⁴⁸ Zařazení zcela nových ustanovení do dohod s livonskými diplomatickými partnery bylo nepochybně vedeno snahou zajistit bezpečnost obyvatel Novgorodu a Pskova během pobytu v Dorpatu v případě obchodních nebo vojenských konfliktů. Nabízí se však otázka, proč se tato ustanovení objevila v dohodách až ve druhé polovině 15. století. Vždyť v diplomatických a obchodních vztazích mezi Livonskem a rurikovskými zeměmi, v tomto případě Velikým Novgorodem a Pskovem, docházelo k napjatým situacím již dříve a následky za ně skoro ve všech případech nesli kupci, kteří momentálně pobývali v cizině.

Podle ruského historika Jurije Georgijeviče Aleksejeva to bylo dáno buď nezájmem představitelů Novgorodu a Pskova o obyvatele *ruských konců* v cizích městech nebo absencí jakékoli reálné možnosti jim v případě nesnází pomoci.⁵⁴⁹ Podle mého názoru však není přesné považovat za hlavní příčiny tohoto stavu nezájem a chybějící možnosti představitelů obou měst pomoci svým krajanům v nesnázích. Nedílnou součástí všech dohod a jejich projektů byla pravidla pro řešení zločinů a přestupků, kterých se kupci dopustili v cizím prostředí, a jejich platnost se rovnoměrně vztahovala jak na Němce, tak na jejich kupecké partnery ze Novgorodu a Pskov. Navíc je zřejmé, jak vyplývá z rozsáhlé korespondence hanzovních kupců a měst mezi sebou a mezi ruskými a livonskými představiteli, že ani jedna ze stran neváhala použít násilné prostředky proti cizincům, aby dosáhla svého cíle.

Při odpovědi na výše položenou otázku je potřeba se zaměřit na dobu vzniku obou smluv. Smlouvy byly uzavřeny v letech 1463 a 1474, to znamená v době, kdy v Moskvě již vládl veliký kníže Ivan III, který měl nepochybně značný podíl na zařazení nových podmínek do obou dohod. Jestliže u první smlouvy se o tom můžeme jen dohadovat, protože se nedochovala a je známa pouze z Pskovských letopisů, pak znění druhé smlouvy to jednoznačně potvrzuje. Ivan III. se tak podle N.A. Kazakové postavil do role ochránce nejen obyvatel *ruského konce*, jejich starých práv a majetku, ale také pravoslavné víry v Livonsku.⁵⁵⁰

Ve skutečnosti se jednalo o první dohodu, v níž byl uveden *ruský konec* a kostely v Dorpatu. KAZAKOVA, N.A., Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija..., s. 140.

⁵⁴⁸ GVNP, dok. č. 78, s. 133.

⁵⁴⁹ ALEKSEJEV, Jurij Georgijevič, Na puti k morju (Pervyje šagi baltijskoj politiki Ivana III.), in: *Petěrburgskije čtenija–95, Materialy naučnoj konferencii 22.–26.5. 1995*, Sankt-Petěrburg 1995, s. 268.

⁵⁵⁰ KAZAKOVA, N.A., Russko-livonskije otnošenija..., s. 151.

Za vlády Ivana III. došlo ve vztazích s Livonskem k zásadním změnám, které se projeví nejen v textech dohod, ale rovněž v přístupu velkého knížete a jeho zástupců k představitelům řádu, duchovenstva a livonských měst. Ustanovení o *ruském konci* a kostelech v Dorpatu bylo pouze jednou z novinek, které citelně narušovaly tradiční vztahy budované po několik století. Současně předznamenaly mnohem hlubší a trvalejší změny v rusko-livonské diplomacii a obchodu, které se naplno projeví po definitivním připojení Velikého Novgorodu k moskevskému státu v sedmdesátých letech 15. století.⁵⁵¹

⁵⁵¹ SELART, Anti, *Zur Geschichte der Russen in Livland um die Wende des 15. zum 16. Jahrhundert: Der Vorwand zur Schließung des St. Peterhofes in Novgorod im Jahr 1494*, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar*, Lüneburg 2003, Lüneburg 2003, s. 177–210. A. L. Choroškevič rovněž zdůrazňuje rok 1478 jako bod zlomu v přístupu velkého knížete k ruskému obchodu v Pobaltí. Podle jejího názoru se veliký kníže stal patronem ruských kupců v cizině a tuto úlohu odvozoval od titulu *gosudar vseja Rusi*. Tento vývoj byl výsledkem politických a ekonomických proměn ve východní Evropě. CHOROŠKEVIČ, A.L., *Russische Partner...*, s. 308–309.

IV. Smlouvy s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku po anexi Velikého Novgorodu Moskvou

1. Vstup Moskvy do vztahů mezi Novgorodem a Livonskem v sedmdesátých letech 15. století

Až do počátku poslední třetiny 15. století představoval Novgorod Veliký zcela originální fenomén politicky samostatného a ekonomicky prosperujícího městského organismu, který ovládal velmi rozsáhlé území, oplývající nesmírným přírodním bohatstvím. Ve srovnání s novgorodskou zemí měly pskovské državy mnohem menší rozsah, nicméně politické a administrativní uspořádání Pskova neslo shodné rysy. Novgorod a Pskov se tak významně odlišovaly od měst v ostatních knížectvích, jejichž zeměpány byla rurikovská knížata, a neměly tu v mnoha ohledech obdoby. To vše nepochybně stimulovalo úspěšný rozvoj obchodních vztahů se zahraničními partnery, jež naopak výrazně přispívaly k tomu, že se především Novgorod stal ve středověku jedním z nejvýznamnějších obchodních center východní Evropy.

K pokusům Moskvy omezit novgorodskou autonomii docházelo ještě dříve, než byli její zastánci poraženi roku 1471 moskevským vojskem Ivana III. na řece Šeloni. Novgorodané si již od 12. století vybírali svého knížete sami, ale od dob vlády Alexandra Něvského uznávali svrchovanost toho, kdo získal titul velikého knížete vladimirského.⁵⁵² Kníže většinou posílal do města svoje *naměstniki*, kteří tu působili společně s městskou samosprávou. Od konce 13. století začala vláda velikých knížat nad Novgorodem nabývat pouze nominálního charakteru. Ve 14. století navázal Novgorod užší kontakty s litevskými Gediminovci, kteří v té době dynamicky rozšiřovali území svého státu dále na východ na úkor rurikovských zemí. Jednotliví příslušníci dynastie často pomáhali Novgorodu s ochranou jeho hranic, ale nikdy zde nepůsobili ve funkci knížat. V případě konfliktu s velikými vladimirskými knížaty však představovali pro novgorodskou elitu jistou oporu.⁵⁵³ Časem se ve městě vytvořil tábor příznivců Litvy a tábor zastánců spojení s moskevskými knížaty.

Za vlády Dmitrije Donského, a to především po vítězné bitvě s Tatary na Kulikovském poli roku 1380, se funkce velikého knížete vladimirského spojila definitivně s Moskvou, což Novgorodanům zkomplikovalo právo vybírat si knížete. Vztahy mezi Moskvou a Novgorodem

⁵⁵² FENNĚL, Džon, *Krizis sredněvekovoj Rusi 1200–1304*, Moskva 1989, s. 111–112.

⁵⁵³ GORSKIJ, A. A., *Russkije zemli...*, s. 63–67.

se citelně zhoršily a představitelé města se snažili najít jiné možnosti než uznání svrchovanosti velkého knížete moskevského. V této době začali podle V.L. Janina hrdě označovat své město jako Veliký Novgorod. Důvodem byla pravděpodobně snaha vyrovnat se velkoknížecímu titulu moskevského panovníka. Kromě toho znovu vyhledávali kontakty s nepřáteli Moskvy, především s vládci Litvy.⁵⁵⁴

Když po roce 1430 vypukl mezi příslušníky moskevské vládnoucí dynastie válečný konflikt o velkoknížecí stolec, zachovával Novgorod dlouho neutralitu. Nakonec však poskytl azyl jednomu z neúspěšných pretendentů Dmitriji Šemjakovi a Vasilij II., jenž se stal v tomto vleklém zápase nakonec vítězem, se rozhodl město potrestat.⁵⁵⁵ Novgorodští představitelé dali roku 1456 před hrozbou obležení města vojskem Vasilije II., jež mělo zjevnou převahu, přednost vyjednávání a přistoupili na uzavření jaželbické mírové smlouvy. Tento dokument sice zachovával autonomii Novgorodu, ale na druhé straně ho prezentoval jako Vasilijovo dědictví po otci (*otčinu*) a významně posiloval jeho práva novgorodského knížete.⁵⁵⁶ Novgorodská samospráva se především musela zříci samostatné zahraniční politiky, což mělo vést především k eliminaci litevského vlivu. Kromě toho ztratil Novgorod ve prospěch Moskvy některá území.⁵⁵⁷

Tato smlouva nenarušila hospodářský život Novgorodu jako významného obchodního centra, vedla však k neustálým sporům mezi stoupenci a odpůrci moskevské nadvlády. Vasilij II. zamýšlel ukončit tento konflikt dalším vojenským tažením proti městu s cílem vypořádat se s představiteli opozice proti Moskvě, ale na jaře roku 1462 v průběhu válečných příprav zemřel.⁵⁵⁸ Jeho syn a nástupce Ivan III. se pustil do definitivního vyřešení novgorodské otázky s neústupností sobě vlastní počátkem sedmdesátých let 15. století.

Za poměrně dlouhého panování Ivana III. v letech 1462 až 1505 došlo k dovršení dlouholetého směřování moskevských vládců k ovládnutí dosud samostatně existujících rurikovských knížectví na severu východní Evropy. V průběhu let 1471 až 1478 byl připojen

⁵⁵⁴ JANIN, V.L., *Očerki istorii...*, s.387.

⁵⁵⁵ BORISOV, Nikolaj Sergejevič, *Vasilij Temnyj*, Moskva 2020, s. 277–278.

⁵⁵⁶ Smlouvy Velikého Novgorodu s velkým knížetem Vasilijem Vasiljevičem o míru (jaželbický mír), 1456, in: GVNP, dok. č. 22 (novgorodská listina), s. 39–41; dok. č. 23 (moskevská listina), s. 41–43.

⁵⁵⁷ JANIN, V.L., *Očerki istorii...*, s. 395–304.

⁵⁵⁸ BORISOV, N.S., *Vasilij Temnyj ...*, s. 302–303.

Veliký Novgorod, 1483 až 1485 veliké knížectví tverské, současně byla upevněna vazba velikého knížectví rjazaňského a Pskova na Moskvu a došlo k omezení samostatnosti těchto státních útvarů. Jejich úplnou integraci pak dokončil v první čtvrtině 16. století Vasilij III. Současně se dynamicky utvářející moskevský stát definitivně zbavil poplatné závislosti na Velké hordě. Poté se Moskva pokusila upevnit svoje pozice vůči livonskému řádu.

Anexe Novgorodu Moskvou představovala proces, který trval řadu let. V jeho průběhu se Ivan III. poprvé blíže seznámil s problematikou zahraničních vztahů a obchodu Novgorodu s Livonskem. Jisté zkušenosti však nabyt ještě za vlády svého otce. V letech 1458 až 1463 proběhla válka mezi Pskovem na jedné straně a řádem německých rytířů v Livonsku a dorpatským biskupstvím na straně druhé. Důvodem této války byla snaha Pskovanů obsadit malou osadu Želački na ostrově Ozolica na Čudském jezeře poblíž livonského břehu.⁵⁵⁹ Osadníci zde vybudovali kostel a začali ostrov hospodářsky využívat. Němečtí rytíři s pomocí vojáků dorpatského biskupa následně kostel zničili a vesnici vypálili. Válka nabyla podoby časově omezených trestných výprav proti nepříteli, které podnikali řádoví rytíři na pskovské území a Pskované na teritorium patřící řádu nebo dorpatskému biskupství. Během války požádali Pskované o pomoc Veliký Novgorod, když však novgorodští představitelé jejich žádost odmítli vyplnit, obrátili se do Moskvy.

Vztahy Pskova a velikého knížete vladimirského představovaly po dlouhou dobu jistou obdobu poměru mezi ním a Novgorodem. Pskovská země se na přelomu 13. a 14. století emancipovala ze závislosti na Novgorodu, kde to bylo oficiálně uznáno až roku 1348, nicméně začala uznávat suverenitu velikých knížat vladimirských. Ke změně došlo v letech 1322 až 1323, kdy se Pskov přeorientoval v době války s řádem německých rytířů na Litvu a jeho obyvatelé si do čela města zvolili knížete Davida, původně kastelána v Grodně, s nímž podnikli dva vojenské vpády do Livonska v oblasti Narvy.⁵⁶⁰ Krátce nato se stal z vůle litevského vládce Gediminase pskovským knížetem sesazený veliký vladimirský kníže Alexandr Michailovič z tverské linie Rurikovců. Pskované se tak během 14. století střídavě orientovali buď na veliká knížata vladimirská nebo na litevské Gediminovce. V průběhu let 1399 až 1510 se na pskovském knížecím stolci vystříдалo 26 knížat, která pocházela jak z dynastie Rurikovců, tak Gediminovců. V té době však již v Pskově znovu uznávali svrchovanost velikého knížete

⁵⁵⁹ Dnes se jedná o ostrov Piirissaar, který náleží k Estonské republice.

⁵⁶⁰ Pskovskaja 2-ja letopis, s. 22–23; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 89.

vladimirského, respektive moskevského,⁵⁶¹ a pskovská knížata se nacházela ve vztahu k němu ve služebném poměru. Pskované si sice dále mohli sami vybírat kandidáty na knížecí stolec, ale poté museli formálně požádat o potvrzení zvoleného knížete moskevského panovníka, který buď jejich žádosti vyhověl, nebo poslal do Pskova knížete podle vlastního uvážení.⁵⁶² Pskov si tak navenek zachovával status samostatného města, ale fakticky byl pod silnou kontrolou Moskvy.

Roku 1460 moskevský veliký kníže Vasilij II. žádosti Pskovanů vyhověl a poslal do Pskova svoje dva syny, následníka Ivana, budoucího velikého knížete Ivana III., a jeho mladšího bratra Jurije Menšího s početným doprovodem bojarů. Ivan v Pskově dlouho nepobyl, neboť se po brzké smrti otce musel ujmout vlády v Moskvě. Válku na pskovsko-livonské hranici však nespouštěl ze zřetele a poslal do Pskova vojsko. V červenci 1463 bylo zřejmé, že ani jedna z bojujících stran nedosáhla rozhodující převahy, a proto převládla oboustranná ochota k uzavření míru. Do Pskova přijeli vyslanci řížského arcibiskupa, dorpatského biskupa a mistra řádu německých rytířů v Livonsku a dojednali se Pskovany mír na dobu devíti let. Za pskovskou stranu se na uzavření smlouvy podílel pskovský kníže Ivan Alexandrovič a velitel moskevského vojska Fjodor Jurjevič.⁵⁶³

Pskov hrál v následujících letech v plánech Ivana III. na definitivní připojení Novgorodu k moskevskému velikému knížectví významnou roli. Kníže velmi dobře věděl, že po vojenské stránce má moskevské vojsko jednoznačnou převahu nad novgorodskými oddíly. Potřeboval však eliminovat potenciální spojence Novgorodu, kterými se mohl stát jak Pskov, tak Litva nebo Livonsko. V případě Pskova měl moskevský panovník poměrně jednoduchou úlohu. Předně využil skutečnosti, že poskytl Pskovanům vojenskou pomoc proti německým rytířům, za což si vysloužil jejich vděčnost. Na posílení jeho vlivu v Pskově se měli svůj podíl také sami Novgorodané, když odmítli pskovskou žádost o pomoc v tomto konfliktu a striktně zachovávali podmínky míru z roku 1448.⁵⁶⁴ K Ivanovu prospěchu rovněž přispíval fakt, že Pskované dlouhodobě usilovali o zřízení vlastního biskupství, aby se vymanili ze závislosti na novgorodském arcibiskupovi a obraceli se v této záležitosti na velikého knížete moskevského.

⁵⁶¹ GORSKIJ, A.A., *Russkije zemli ...*, s. 67–68.

⁵⁶² BOROVIK, T. L., *Pskovskije knjazja XV–načala XVI v.*, in: *Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli*, Tom 6, Pskov 1986, s. 68.

⁵⁶³ *Pskovskaja 3-ja letopis*, s. 144, 146–147, 150, 155.

⁵⁶⁴ *GVNP*, dok. č. 73, s. 119–124; *Smlouva Novgorodu a Pskova s livonským mistrem o míru na 25 let, 1448*, in: *LECUB 1 X*, dok. č. 470, s. 324–327.

Ivan III. jejich požadavek mít vlastního biskupa – s čímž by musel souhlasit také metropolita moskevský a vši Rusi – nesplnil, ale využíval ho jako nátlakový prostředek na Pskovany.⁵⁶⁵ Pskov byl tak jednoznačně pod kontrolou Moskvy a když v létě roku 1471 zahájil Ivan III. tažení proti Novgorodu, poskytli mu Pskované vojenskou pomoc.

Dalším možným spojencem Novgorodu se mohla stát Litva, což by pro Ivana III. představovalo značnou komplikaci. Již začátkem roku 1470 se v Novgorodě dozvěděli, že veliký kníže chystá proti městu vojenské tažení. Mezi jeho obyvatelstvem se rozhořel politický zápas, během něhož vystoupili stoupenci spolupráce s Litvou na jednání věče a odmítli svrchovanost moskevského panovníka.⁵⁶⁶ Důraz na zachování novgorodské samostatnosti zajistil nepochybně prolitevské straně převahu nad příznivci Moskvy a její představitelé si vyžádali od polského krále a velikého knížete litevského Kazimíra IV. do čela města knížete Michaila Alexandroviče Olelkoviče, který sem přijel v listopadu 1470 a byl uvítán s velkými poctami. Zástupci Velikého Novgorodu zároveň zahájili s Kazimírem jednání, ze kterého vzešel projekt smlouvy, která stanovila Kazimírovy povinnosti v případě ohrožení města a podmínky působení litevského knížete Michaila Alexandroviče v jeho čele.⁵⁶⁷ Projekt smlouvy sice předpokládal, že se Kazimírovi podaří zprostředkovat mezi Velikým Novgorodem a moskevským panovníkem mír, ale pro případ nezdaru mírových jednání bylo v dokumentu stanoveno, že se král osobně postaví do čela armády a přijede bránit ohrožené město.⁵⁶⁸

Novgorodané byli nepochybně spokojeni s navrženou dohodou s významným panovníkem Polska a Litvy, a tak když začátkem roku 1471 přijelo do Novgorodu pskovské poselstvo a nabízelo jim zprostředkování míru s velikým knížetem, všechny jeho návrhy odmítli a sdělili Pskovanům, že se nehodlají velikému knížeti poddat.⁵⁶⁹ Naděje Novgorodanů v Kazimírovu pomoc se však nenaplnily. Kazimírova zahraniční politika, do které polský král

⁵⁶⁵ Pskovský letopisec zaznamenal neúspěšné jednání pskovských vyslanců v Moskvě, kde mimo jiné žádali Ivana o vlastního biskupa. Na závěr své zprávy si posteskl, že veliký kníže daroval pskovským vyslancům místo biskupa velblouda. Podle pskovského letopisce se tak stalo roku 1464. Pskovskaja 2-ja letopis, s. 53.

⁵⁶⁶ Moskovskij letopisnyj svod..., s. 285–286.

⁵⁶⁷ Smlouva polského krále a velikého knížete litevského s Novgorodem, in: GVNP, dok. č. 77, s. 129–132. Dokument není datován a jeho vznik je v edici obecně kladen do let 1470 až 1471. Skutečně se jednalo pouze o projekt smlouvy, protože nečekaně rychlý postup moskevského vojska zabránil Novgorodanům dovést jednání do konce a král Kazimír IV. smlouvu nepotvrdil. SKRYNNIKOV, Russlan Grigorjevič, *Istorija Rossijskaja IX-XVII vv.*, Moskva 1997, s. 186. Naproti tomu Viktor Nikolajevič Bernadskij byl přesvědčen, že smlouva byla potvrzena jak Kazimírem, tak i novgorodskými zástupci, a proto se jedná o plnohodnotnou mezinárodní smlouvu. BERNADSKIJ, Viktor Nikolajevič, *Novgorod i novgorodskaja zemlja v XV veke*, Moskva-Leningrad 1961, s. 270.

⁵⁶⁸ GVNP, dok. č. 77, s. 130.

⁵⁶⁹ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 173–174.

dovedně zahrnul dynastické zájmy, se právě v této době zaměřila na získání české a uherské koruny a vážala na sebe značné finanční a vojenské prostředky.⁵⁷⁰ Možnost, že by se polský král angažoval ve prospěch ohroženého města na východě Evropy, se zmenšovala a poslední naděje na litevskou pomoc padla ve chvíli, kdy kníže Michail Alexandrovič náhle opustil v březnu 1471 Novgorod.⁵⁷¹ Veliký Novgorod se tak ocitl zcela osamocen ve chvíli, kdy moskevské vojsko zahájilo v létě 1471 proti němu tažení.

V této kritické situaci dospěla část Novgorodůanů k závěru, že by bylo možné požádat o vojenskou pomoc řádové rytíře v Livonsku. V létě 1471 přijela krátce po sobě na hrad Fellin, sídlo mistra řádu německých rytířů v Livonsku, dvě novgorodská poselstva. Livonský mistr Johann Wolthus von Herse byl vyslanci informován o útlaku, kterým trpí obyvatelé města od „*moskevského krále a Pskovanů*.“ Současně vyslovili přání prodloužit dosud trvajícím mír mezi livonským řádem a Velikým Novgorodem o deset let, nebo na dobu, kterou si určí livonský řád, za podmínky, že z nové dohody bude vyloučen Pskov.⁵⁷²

Požadavky Novgorodůanů se setkaly s kladnou odezvou u livonského mistra, který byl ochoten okamžitě přispěchat ohroženému městu na pomoc. Ve zprávě velmistrovovi Johann Wolthus vysvětloval svoje stanovisko tím, že řád dosud nemá se Pskovem vyřešené spory o některá pohraniční území.⁵⁷³ Poukazoval také na fakt, že Novgorod zachovával v době války řádu se Pskovem v letech 1458 až 1463 mírové vztahy s Livonskem. Wolthusův hlavní důvod, proč by měl řád poskytnout vojenskou pomoc Novgorodu, vycházel z jeho obavy, že by se Livonsko mohlo stát dalším cílem expanze Moskvy, jakmile by Ivan III. zcela ovládl toto město a celou novgorodskou zemi. Z těchto důvodů navrhoval zahájit válku proti Pskovu, čímž chtěl

⁵⁷⁰ 22. března 1471 zemřel český král Jiří z Poděbrad a již za dva měsíce český sněm zvolil v Kutné Hoře králem Kazimírova nejstaršího syna Vladislava. Tento úspěch povzbudil polského krále, který zahájil tajná jednání s opozicí v Uhrách proti Matyáši Korvínovi s cílem sesadit uherského krále a na jeho místo nastolit svého syna Kazimíra. JASIENICA, Paweł, *Polska Jagiellonów*, Warszawa 2007, s. 249–252; GRODECKI, Roman – ZACHOROWSKI, Stanisław – DABROWSKI, Jan, *Dzieje Polski sredniowiecznej*, Tom II, Krakow 1926 (reprint: Krakow 1995), s. 411–421.

⁵⁷¹ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 175.

⁵⁷² „*van dem konynghe von Moszkow unnde den Pleszkouweren*“. Livonský mistr Johann Wolthus von Herse informuje velmistra řádu německých rytířů o jednání s Novgorodem o válce proti Moskvě a Pskovu, 1471, in: LECUB 1 XII, dok. č. 840, s. 478.

⁵⁷³ Johann Wolthus měl na mysli osadu Želačky na ostrově Ozolica na Čudském jezeře. Dne 5. března 1471 přijelo do Pskova poselstvo livonského mistra a vneslo požadavky na vrácení zmíněné osady a některá další pohraniční území. Pskovskaja 3-ja letopis, s. 174–175.

zabránit pskovským vojenským oddílům, aby se podílely na válce mezi Novgorodem a Moskvou jako moskevští spojenci.⁵⁷⁴

Je otázkou, zda by vstup livonského řádu do války změnil kritickou situaci, v níž se ocitl Novgorod v létě 1471. Wolthus psal svůj dopis velmistrovi 13. srpna, ale již o více než měsíc dříve, 7. července 1471, zničily moskevské oddíly pod velením knížete Daniela Dmitrijeviče Cholmského hlavní novgorodské vojsko v bitvě na řece Šeloni. Novgorod přišel v jediné bitvě o většinu svých vojenských oddílů a ty, které mu ještě zbývaly, nebyly schopné se postavit nepříteli na odpor. Představitelé poraženého města dospěli k závěru, že další vedení války proti vojsku Ivana III. ztratilo veškerý smysl, a proto vyslali k velikému knížeti vyslance, kteří uzavřeli dne 11. srpna 1471 mírovou smlouvu.⁵⁷⁵ Je pravděpodobné, že se Johann Wolthus právě dozvěděl o porážce Novgorodčanů, a proto adresoval svůj dopis velmistrovi s naléhavou výzvou k zahájení válečných akcí proti Pskovu. V době, kdy tento list psal, nepochybně neměl zprávy o uzavření míru mezi Novgorodem a Pskovem. Na základě těchto faktů můžeme konstatovat, že případná vojenská pomoc livonských řádových rytířů by s největší pravděpodobností Novgorodu nepomohla. Naopak řád by se dostal do komplikované situace, protože by musel bojovat jak se Pskovem, tak s početným moskevským vojskem.

Většina členů řádu chmurné vize Johanna Wolthuse nesdílela. Vysocí řádoví hodnostáři byli navíc znepokojeni jeho plány na vnitřní reformu řádu a na urovnání vztahů s Litvou. Když se mistr otevřeně přihlásil k zahájení války se Pskovem a začal s vojenskými přípravami, odhodlali se k odvážné akci. Johann Wolthus byl na podzim roku 1471 sesazen a uvězněn na řádovém hradě Wenden, kde byl v následujícím roce zavražděn.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ LECUB I XII, dok. č. 840, s. 478-479.

⁵⁷⁵ Smlouvy Velikého Novgorodu s velikým knížetem Ivanem Vasiljevičem o míru, 1471, in: GVNP, dok. č. 26 (novgorodská listina), s. 45-48; dok. č. 27 (moskevská listina), s. 48-51.

⁵⁷⁶ Podrobné uvedení důvodů sesazení a uvěznění livonského mistra Wolthuse von Heerse, 1473, in: Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae, dok. č. 2058, s. 51; Ernst Wolthus von Herse a Willem Soppenbrot vyhlášují řádu v Livonsku nepřátelství za vraždu Johanna Wolthuse, 1473, in: LECUB I XIII, dok. č. 160, s. 167; Ernst Wolthus von Herse a Willem Soppenbrot informují městskou radu ve Wismaru o uvěznění a zavraždění Johanna Wolthuse, 1473, in: LECUB I XIII, dok. č. 161, s. 167.

Ernst Wolthus von Herse byl bratrem Johanna Wolthuse a byl členem řádu. Po bratrově uvěznění uprchl do Švédska, ale později se znovu vrátil do Livonska, kde zemřel v devadesátých letech 15. století. O osobě Ernsta Wolthuse von Herse a jeho revoltě proti novému livonskému mistrovi více BARANOV, Aleksandr, *Russko-livonskije mirnyje dogovory 1474 goda: predposylki, peregovory, posledstvija*, in: GORSKIJ, Anton Anatoljevič (ed.), *Sredněvekovaja Rus'*, Tom 12, Moskva 2016, s. 220-221, 227-228.

Novým mistrem řádu německých rytířů v Livonsku se stal dosavadní landmaršál Bernd von der Borch, který byl jedním ze členů opozice proti Johannu Wolthusovi a stavěl se proti válce s Pskovem. Hlavní pozornost zaměřil na vnitropolitické problémy v Livonsku. Šlo mu především o to, jak zastavit reformy řádu, které zahájil jeho předchůdce Johann Wolthus, a dovést do vítězného konce mocenský zápas s řížským arcibiskupem Silvestrem Stodewescherem o hegemonii v Livonsku. Na druhé straně ho nové mocenské rozložení sil za východní livonskou hranicí, které nastalo po bitvě na Šeloni, nutilo, aby nespouštěl vývoj v Novgorodě a Pskově ze zřetele. Kromě toho mohlo úspěšné vyřešení vztahů s Novgorodem a Pskovem posílit jeho pozici v soupeření s arcibiskupem

Situace na novgorodsko-livonské a pskovsko-livonské hranici byla v období let 1471 až 1474 napjatá, neboť v důsledku války mezi Novgorodem a Moskvou a válečných příprav Johanna Wolthuse operovaly na obou stranách početnější moskevské, pskovské a livonské vojenské oddíly, než bylo běžné v dobách míru. Problém rovněž spočíval v tom, že v roce 1473 měla skončit platnost hned dvou dohod, a to mírové smlouvy mezi Novgorodem a livonským řádem, která byla uzavřena v Narvě 25. července 1448 na 25 let a mírová smlouva mezi Pskovem a dorpatským biskupem z roku 1463 na dobu deseti let. V zájmu Bernda von der Borch proto bylo uzavřít s představiteli obou měst co nejdříve nové smlouvy, aby byl zachován mír. Zároveň však musel počítat s tím, že bude nezbytné mít k dispozici vojsko, pokud by jednání z jakýchkoliv příčin ztroskotala.⁵⁷⁷

Bernd von der Borch navázal na jednání svého předchůdce s novgorodskými vyslanci, kteří v roce 1471 navštívili livonského mistra a žádali ho o vojenskou pomoc proti moskevskému velikému knížeti a navrhovali prodloužit dosavadní platnou mírovou smlouvu. Na jaře 1472 iniciovali livonský mistr a dorpatský biskup rozhovory s Novgorodany o nové smlouvě, k nimž byli přizváni také zástupci Hanzy. Novgorodští vyslanci požadovali, aby byla uzavřena jen dočasná smlouva na dobu dvou nebo tří let, zatímco hanzovní vyjednávači navrhovali, aby nová dohoda platila delší dobu a jako její základ byl použit text Nieburova míru z roku 1392.⁵⁷⁸ Novgorodané s těmito podmínkami zpočátku nesouhlasili, ale v létě 1472, když do Novgorodu přijelo livonské poselstvo, s ním dojednali příměří na dobu dvaceti let. Tato

⁵⁷⁷ BARANOV, A., *Russko-livonskije mirnyje dogovory 1474 goda...*, s. 217–218.

⁵⁷⁸ GVNP, dok. č. 46, s. 80–83.

smlouva se nedochovala a neznáme ani její obsah, ale její existenci dokazuje zpráva dorpatských a revalských vyslanců o průběhu jednání v Novgorodě v roce 1487.⁵⁷⁹

Sovětská badatelka N.A. Kazakova se pokusila velmi obsáhle vysvětlit příčiny změny novgorodského přístupu během vyjednávání nové smlouvy. Podle jejího názoru hanzovní vyslanci trvali na uzavření smlouvy po vzoru Nieburova míru proto, aby nemuseli akceptovat některé novgorodské požadavky, které v této mírové smlouvě z roku 1392 nebyly zohledněny. Jednalo se například o žádost, aby hanzovní společenství zajistilo novgorodským kupcům bezpečnost při plavbě po moři a převzalo odpovědnost za všechny škody, které Novgorodané na těchto plavbách utrpí. Skutečnost, že novgorodští zástupci akceptovali dvacetiletou platnost nové dohody, vysvětlila tím, že museli notně slevit ze svých požadavků. Jedním z důvodů byl fakt, domnívá se Kazakova, že poté, co Novgorod uzavřel v srpnu 1471 mír s Moskvou, který zásadním způsobem omezil novgorodskou samostatnost, zůstával v Novgorodě stále početný tábor odpůrců moskevské nadvlády. Jeho stoupenci si přáli dosáhnout dohody s livonskými vyslanci za každou cenu, neboť usilovali o upevnění vazeb na západního souseda Novgorodu, jehož považovali za možnou oporu proti sílicímu tlaku Moskvy.⁵⁸⁰ Bylo ovšem nemyslitelné, aby Novgorodané sami vedli jednání s livonskými představiteli a uzavřeli s nimi jakoukoli dohodu bez vědomí Ivana III.⁵⁸¹ Je proto nepravděpodobné, že by novgorodští vyjednaváči sledovali při jednání primárně politické motivy. Podle mého názoru byli nepochybně více vedeni obchodními zájmy, které mohly být narušeny s blížícím se koncem platnosti smlouvy z roku 1448.

Současně zahájil livonský mistr Bernd von der Borch vyjednávání se Pskovem. Od léta 1472 do léta 1473 jednali jeho vyslanci třikrát v Pskově, jednou v Narvě na novgorodsko-livonské hranici a jednou v Novgorodě. Když ani po třech týdnech nedospěly rozhovory v Novgorodě k uspokojivému závěru, prohlásili livonští vyslanci, že jejich řádový mistr neuzavře za těchto okolností novou mírovou smlouvu, a to ani po vypršení platnosti té předcházející.⁵⁸² Bernd von der Borch tento vývoj zřejmě předvídal, protože již v červenci 1473 jednal na hradě

⁵⁷⁹ Zpráva vyslanců Dorpatu a Revalu o cestě do Novgorodu, 1487, in: HUB XI, dok. č. 102, s. 70–71; GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsverträge ...*, s. 214–215.

⁵⁸⁰ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija ...*, s. 125–127.

⁵⁸¹ BARANOV, A., *Russko-livonskije mirnyje dogovory 1474 goda ...*, s. 219.

⁵⁸² *Pskovskaja 3-ja letopis*, s. 188-194.

Treiden⁵⁸³ s rižským arcibiskupem Silvestrem Stodewescherem o případné válce se Pskovem a o nutnosti připravit se na válečný konflikt.⁵⁸⁴ Zpráva o hrozbě vojenského konfliktu s Pskovem se velice rychle rozšířila po livonských městech. Revalští vyslanci oznámili městské radě do Revalu, že na zemském sněmu, který se konal na hradě Trikatenu,⁵⁸⁵ vydal livonský mistr všeobecnou výzvu k přípravám na válku a požádal město Reval o vojenskou pomoc na Čudském jezeře. Dále informovali, že vyslanci z Dorpatu přislíbili dodat lodě k bojovým účelům.⁵⁸⁶ Revalské městské radě rovněž napsal řádový mistr a požádal její členy, aby bylo město připraveno k válce, pokud by Pskované neprojevíli přání obnovit mír, jehož platnost měla vypršet 12. září 1473.⁵⁸⁷ Městská rada Narvy vyzvala revalské radní, aby kupci z Revalu přijeli do Narvy ochránit svoje zboží před hrozícím přepadením ze strany „Rusů“ a také aby byli nápomocni jejich městu při obraně.⁵⁸⁸ Na revalskou městskou radu se dále obrátil řádový fojt v Narvě s kategorickým požadavkem, aby město poslalo do Narvy kvůli hrozící válce padesát nebo šedesát mužů. V případě, že by Reval nechtěl vyhovět jeho žádosti, pohrozil, že nechá naverbovat vojáky, kteří budou zaplacení zbožím, s nímž revalští kupci obchodují v Narvě.⁵⁸⁹ Zatímco v Livonsku probíhaly přípravy na možnou válku se Pskovany, směřovaly k řádovému mistrovi a představitelům měst výzvy k uzavření míru.⁵⁹⁰ Jejich pisatelé byli zřejmě informováni o dění v Livonsku, Novgorodě a Pskově a reagovali na události, k nimž došlo na podzim 1473 v Pskově.

Série neúspěšných jednání s řádovými vyslanci v letech 1472 a 1473 vyvolaly v Pskově reálné obavy, že tento vývoj nevyhnutelně povede k válce s livonským řádem. Pskované proto hned po skončení bezvýsledných rozhovorů v Novgorodě poslali do Moskvy svého vyslance,

⁵⁸³ Treiden byl hrad rižských arcibiskupů. Dnes je to Turaida v Lotyšské republice.

⁵⁸⁴ List rižského arcibiskupa Silvestera Stodeweschera členům Malé gildy v Rize, 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 157, s. 163–164.

⁵⁸⁵ Řádový hrad Trikatenu je dnes Trikāta v Lotyšské republice.

⁵⁸⁶ Zpráva revalských vyslanců městské radě do Revalu o jednání na zemském sněmu v Trikatenu, 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 163, s. 169.

⁵⁸⁷ List mistra Bernda von den Borch revalské městské radě, 2. září 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 164, s. 170.

⁵⁸⁸ List městské rady Narvy revalské městské radě, 15. září 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 168, s. 173.

⁵⁸⁹ List řádového fojta Narvy městské radě do Revalu, 15. září 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 169, s. 173–174.

⁵⁹⁰ List velmistra Heinricha von Richtenberg livonskému mistrovi, 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 183, s. 191–192; List lübecké městské rady městským radám v Revalu a Dorpatu, 1473, in: LECUB 1 XIII, dok. č. 184, s. 192.

který požádal velkého knížete, aby přijel v čele vojska bránit Pskov. Vyslanec se vrátil 29. srpna 1473 se zprávou, že Ivan III. je připraven bránit Pskov, jakmile bude napaden „*Němci*“. Dne 1. října odjel ze Pskova do Moskvy další posel s žádostí o vojenskou pomoc. Tentokrát ji Ivan III. vyslyšel a nechal do Pskova vypravit vojsko pod velením knížete Daniela Dmitrijeviče Cholmského. Dne 25. listopadu přijel do Pskova posel se sdělením, že na pskovských hranicích stanulo silné velkoknížecí vojsko. O šest dní později vjel kníže Cholmský slavnostně do Pskova, zatímco se jeho bojovníci utábořili pod hradbami města.⁵⁹¹

Přítomnost velkoknížecího vojska u Pskova donutila livonské představitele k nebývalé diplomatické aktivitě. Svědčí o tom informace v pskovských letopisech. Dne 24. prosince 1473 přijeli do Pskova vyslanci dorpatského biskupa a požádali o uzavření příměří na dobu pěti let. Podle jejich představ mělo toto příměří pouze poskytnout čas na další jednání, jejichž výsledkem by byla zcela nová mírová smlouva.⁵⁹² K tomuto kroku je nepochybně vedla úvaha, že nová dohoda bude řešit široké spektrum problematiky vztahů mezi Pskovem a dorpatským biskupstvím a bude uzavřena na podstatně delší dobu. Dříve než však mohli zástupci dorpatského biskupa dosáhnout svého cíle, přijel 2. ledna 1474 do Pskova vyslanec livonského mistra a již 7. ledna se mu podařilo uzavřít se Pskovem dohodu na dobu dvaceti let. O dva dny později odjel řádový emisar v doprovodu pskovských vyslanců do Rigy, kde měl platnost dohody stvrdit livonský mistr přivěšením své pečeti a přísahou. Dne 10. ledna se v Pskově objevil novgorodský vyslanec, který se měl z pověření novgorodského arcibiskupa Feofila účastnit rozhovorů s livonskými vyjednávači. Rychlé jednání Pskovanů s poslem livonského mistra přimělo zástupce dorpatského biskupa, aby zvýšili svoje úsilí k dosažení konečné dohody, a proto rezignovali na původně požadované pětileté příměří a dne 13. ledna 1474 přistoupili k uzavření smlouvy s platností na dobu třiceti let.⁵⁹³

Z textů pskovských letopisů vyplývá, že v lednu 1474 byly v Pskově uzavřeny dvě dohody, a to jedna mezi Pskovem a livonským řádem a druhá mezi Pskovem, Novgorodem a dorpatským biskupem. Německý historik Harald Cosack se domníval, že v Pskově byla dojednána ještě třetí smlouva mezi Novgorodem a livonským řádem s vyloučením dorpatského

⁵⁹¹ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 194–195.

⁵⁹² Pskovskaja 3-ja letopis, s. 195.

⁵⁹³ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 196–198.

biskupa.⁵⁹⁴ Tato úvaha se však nezdá být příliš pravděpodobná, protože novgorodský vyslanec pověřený účastí na jednání s livonskými představiteli přijel do Pskova až den poté, co z města odjel posel livonského mistra s pskovskými vyslanci do Rigy.

Smlouva mezi Pskovem a livonským řádem ze 7. ledna 1474 se nezachovala, ale podstatné části jejího textu byly zaznamenány ve *Třetím pskovském letopise*.⁵⁹⁵ V kompletním znění se dochovala smlouva Pskova, Novgorodu a dorpatského biskupa z 13. ledna 1474.⁵⁹⁶ Obsahová analýza jejího textu naznačuje, že se v mnohém lišila od všech dohod, které dosud Novgorod nebo Pskov s Livonskem uzavřely. Vzhledem k tomu, že ve své práci vycházím z předpokladu, že poté, co Moskva anektovala Novgorod, došlo k zásadní změně podmínek i praktického fungování novgorodského obchodu s Hanzou, budu se textem této smlouvy zabývat detailněji.

Platnost smlouvy byla dojednána na dobu třiceti let. To byla nezvykle dlouhá doba, která neměla v dřívějších dohodách obdoby. Dosud nejdelší platnost dvaceti pěti let měla dohoda Novgorodu s livonským řádem z roku 1448.⁵⁹⁷ Na ujednání třicetileté lhůty platnosti dohody se pravděpodobně projevila rivalita mezi dorpatským biskupem a livonským mistrem. Původně biskupovi vyslanci navrhovali uzavřít příměří na pět let. Jakmile vyslanec livonského mistra dojednal ve velmi krátké době mír se Pskovany na dvacet let, změnili biskupovi zástupci svůj postoj a přistoupili na podstatně delší dobu platnosti. Není vyloučeno, že se při tom inspirovali délkou platnosti smlouvy z roku 1448, případně nedochované dohody z roku 1472, která měla platit dvacet let.

Poprvé v dějinách novgorodsko-livonských a pskovsko-livonských vztahů byli ve smlouvě uvedeni jako jedna ze smluvních stran moskevský veliký kníže, jeho syn a velkoknížecí zástupci. „*Milostí Boží, pod ochranou svaté Sofie, přemoudrosti Boží, a pod ochranou svaté životodárné Trojice a ku blahu pána našeho a panovníka našeho velikého knížete Ivana Vasiljeviče, cara vši Rusi, a ku blahu pána našeho a panovníka našeho velikého knížete Ivana Ivanoviče, cara vši Rusi. Že panovníci naši a panovníci nám drazí veliká knížata*

⁵⁹⁴ COSACK, Harald, Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag, Teil I., in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 48, 1923, s. 6.

⁵⁹⁵ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 196.

⁵⁹⁶ GVNP, dok. č. 78, s. 133-136, AZR, dok. č. 69, s. 84-86.

⁵⁹⁷ GVNP, dok. č. 73, s. 120.

*ruská a carové přislali svého vojvodu, knížete Danila Dmitroviče [Cholmského, pozn. autora] s mnohými knížaty a bojary, bránit svoje otčiny Veliký Novgorod a Pskov, domoci se náhrady od Němců od Jurjevci, domoci se svých daní i starých daní, svých záruk a novgorodských starých práv a pskovských škod a starých práv.*⁵⁹⁸ Již úvodní pasáž dokumentu naznačovala, že se v sedmdesátých letech 15. století změnila situace nejen v Novgorodě, ale také v Pskově. Pskov si sice na rozdíl od Novgorodu stále zachovával formální samostatnost, ale tady již byl hlavním představitelem novgorodské nebo pskovské strany při jednáních s livonskými zástupci moskevský veliký kníže a lidé v jeho službách. Teprve po nich byli ve smlouvách jmenováni zástupci pskovské a novgorodské městské obce. Kdo byl skutečným pánem Novgorodu a Pskova jasně demonstrovalo vyjádření, že obě města jsou *otčinou* velikého knížete, to znamená jeho dědictvím po předcích.

Neméně významným faktem byla skutečnost, že nejen Ivan III., ale také jeho syn Ivan Ivanovič Moloděj ve smlouvě figurovali s titulem *car vši Rusi (цар всея Руси)*. Carský titul se za vlády Ivana III. objevoval v textech dohod s Livonskem pravidelně, aniž by livonští představitelé někdy vznesli proti jeho používání námitky. Livonští představitelé akceptovali carský titul Ivana III. i ve všech dalších dohodách, protože na rozdíl od polského krále a litevského velikého knížete Kazimíra IV. a jeho nástupců mu nepřisuzovali velký význam a nechtěli zatěžovat komplikované vztahy s Moskvou spory o titulaturu moskevského panovníka, soudí současný ruský historik Nikolaj Sergejevič Borisov.⁵⁹⁹ Touto titulaturou vyjadřoval vládce Moskvy svoji nadřazenost nad zástupci livonského řádu, duchovenstva a livonských hanzovních měst a zároveň fakticky stvrzoval skutečné rozložení sil mezi smluvními stranami.⁶⁰⁰ Ivan III. užíval carský titul také v komunikaci s Novgorodem a Pskovem, jejichž prostřednictvím jednal s představiteli livonského státu.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ „Милостью божьею, стояниемъ светяя Софеи промудрости божьей, и стояниемъ святыя жывоначальныя троица, и здоровьемъ господина нашего и государя нашего великого князя Ивана Васильевича, цара всея Руси, и здоровьемъ господина нашего и государя нашего великого князя Ивана Ивановича, цара всея Руси. Што государы наши и государы благоверныи великии князи рускии и цари прыслали воеводу своего, князя Даниля Дмитовича, со многими князми и бояры, боронити свое отчыны Великого Новагорода и Пскова, обидь своихъ поискати на немьцохъ на юрьевцохъ, своихъ даней, и старыхъ даней, своихъ залоговъ, и новгородскихъ старынь, и псковскихъ обидь и старынь.“, GVNP, dok. č. 78, s. 133.

⁵⁹⁹ BORISOV, Nikolaj Sergejevič, *Ivan III. Otec ruského samoděržavija*, Moskva 2017, s. 478.

⁶⁰⁰ Litevský veliký kníže Alexandr naproti tomu nehdlal Ivanovi III. přiznat ani titul *gosudar vseja Rusi*. CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, *Russkoje gosudarstvo...* s. 102–104.

⁶⁰¹ FILJUŠKIN, A.I., *Tituly russkich gosudarej*, s. 77–79.

Dále v textu smlouvy následovalo sdělení, že do Pskova přijeli vyslanci dorpatského biskupa a města Dorpatu, kteří „*bili čelem*“ knížeti Cholmskému a dalším zástupcům moskevského velikého knížete a Pskova.⁶⁰² Termín *bít čelem* (*бить челом*) nebo *čelobitije* (*челобитие*) měl ve staroruském jazyce několik významů, a to „*hluboce se klanět, poklonit se, přivítat, pozdravit ... stěžovat si na někoho, obrátit se na někoho se stížností ... přinášet dar ... žádat, prosit*“. V případě žádosti závisel smysl výrazu *bít čelem* na vztahu mezi žadatelem a příjemcem žádosti. Jestliže si obě strany byly rovny, pak šlo především o přátelskou prosbu, pokud žadatel byl v podřízeném nebo závislém postavení, jednalo se o poníženou prosbu.⁶⁰³ Taková situace mohla nastat, jestliže se poddaný obracel s žádostí na svého pána, případně poražený nepřítel prosil vítěze o příměří nebo mír.

Obyvatelé středověkého Novgorodu termín *bít čelem* znali a hojně ho používali v soukromé korespondenci. Jedinečným důkazem jsou nápisy na březové kůře. V krátkém útržku napsu číslo 290 žádal významný novgorodský posadník Maksim Onciforovič adresáta, aby pozdravoval otce.⁶⁰⁴ V napsu číslo 301 informoval bojarský sluha svého pána, že po zvýšení daní polovina venkovanů odešla a ti, kteří zůstali, chtějí odejít také, a proto ho prosí, aby daně opět snížil.⁶⁰⁵ Nápis číslo 311 obsahoval stížnost poddaných k pánovi, že prodal jejich vesnici novému majiteli, kterého oni nechtějí, protože není místní a jedná svévolně.⁶⁰⁶ V napsu číslo 369 jakýsi Ondrik, zřejmě rybář, sděloval svému pánovi, že odeslal větší zásilku sušených ryb.⁶⁰⁷ Všechny uvedené nápisy byly napsány ve druhé polovině 14. století a první polovině 15. století. Spektrum jejich pisatelů a adresátů dokazuje, že výraz *bít čelem* běžně používali v dopisech všichni gramotní Novgorodané z různých společenských skupin.

Novgorodané tento výraz používali nejen v každodenní komunikaci mezi sebou, ale také při styku s německými obchodníky, kteří dlouhodobě pobývali v Novgorodě. Němci se ho

⁶⁰² GVNP, dok. č. 78, s. 133.

⁶⁰³ SREZNĚVSKIJ, Izmail Ivanovič, *Matěrialy dlja slovarja drevně-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam*, Tom 3, Sanktpetěrburg 1912, s. 1488–1490.

⁶⁰⁴ ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – BORKOVSKIJ, Viktor Ivanovič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)*, Moskva 1963, s. 119.

⁶⁰⁵ ARCICHOVSKIJ, A. V. – BORKOVSKIJ, V. I., *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)*, s. 132–133.

⁶⁰⁶ ARCICHOVSKIJ, A. V. – BORKOVSKIJ, V. I., *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)*, s. 144–145.

⁶⁰⁷ ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrent'jevič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1958–1961 gg.)*, Moskva 1963, s. 57–58.

od nich naučili používat nejen v běžné řeči, ale také v korespondenci s městskými radami livonských měst. Nejstarší doklad použití termínu *bít čelem* byl zaznamenán v dopise adresovaném ze dvora svatého Petra městské radě do Rigy z 10. listopadu 1331. V tomto dopise kupci informovali rižské radní o sporu s Novgoroděany, který přerostl v potyčku, na jejímž konci zůstal jeden zabitý člověk. Němci se ocitli v obležení rozhněvaných Novgoroděanů a museli přistoupit na dlouhá vyjednávání s novgorodskými představiteli. Pisatelé sdělovali, že se nakonec Novgoroděané nad nimi smílovali a „*vyslyšeli jejich prosbu a bití čelem*.“⁶⁰⁸ V dolnoněmeckém textu dopisu byl termín *bít čelem* vyjádřen slovem *hovetslande*, přičemž šlo o jednu z používaných variant. Z uvedeného příkladu můžeme soudit, že k osvojení termínu *bít čelem* přispěly každodenní kontakty německých obchodníků s Novgoroděany a nikoliv působení překladatelů nebo pravidelná korespondence s představiteli livonských měst.

Pro vyslance dorpatského biskupa a města Dorpatu tedy nebyl termín *bít čelem* žádné novum. Znali ho a nepochybně také věděli, v jakých významech se používá. Rozhodně se však nepovažovali za vyjednávací stranu, která by o něco poníženě žádala nebo byla ve vztahu k zástupci moskevského velikého knížete v podřízeném postavení. Tak lze nejspíše vysvětlit, proč souhlasili se zařazením tohoto termínu do textu smlouvy.

Závažnou novinkou smlouvy z 13. ledna 1474 bylo ustanovení o *ruském konci* a ruských kostelech nacházejících se na teritoriu města Dorpatu.⁶⁰⁹ Dorpatský biskup, představitel města a jeho obyvatelé se zavazovali, že budou zachovávat podle starého obyčeje práva obyvatel *ruského konce* a ruských kostelů, a nebudou jim činit žádné újmy.⁶¹⁰ *Ruský konec* bylo označení pro tu část Dorpatu, do které přijížděli a pobývali v ní novgorodští a pskovští kupci, velkoknížecí vyslanci, jedoucí do střední Evropy, nebo se vracející domů. Kupci z rurikovských zemí zde měli vlastní pravoslavné kostely. Novgoroděané využívali kostel svatého Georgije, Pskované kostel svatého Nikolaje.⁶¹¹ Proč se ustanovení o ruském konci a ruských kostelech stalo součástí dohod až od druhé poloviny 15. století? Podle Jurije Georgjeviče Aleksejeva to

⁶⁰⁸ „*Unde de Nogarder hebbet sich over de Duschen vorbarmet, na erre bede unde erme hovetslande hovet*.“ Dopis německých kupců ze dvora svatého Petra městské radě do Rigy, 1331, in: HUB II, dok. č. 505, s. 225–226.

⁶⁰⁹ První zmínky o *ruském konci* a ruských kostelech obsahovala nedochovaná smlouva z roku 1463. Pskovskaja 2-ja letopis, s. 53; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 155–156.

⁶¹⁰ „*Што светыи божыи церкви у Юрьеве у Рускомъ коньцы и рускии конецъ*.“, in: GVNP, dok. č. 78, s. 133.

⁶¹¹ Dorpat měl díky svému významu pro „ruskou“ komunitu mezi livonskými hanzovními městy výjimečné postavení. Pouze v Dorpatu byly dva pravoslavné kostely. Po jednom bylo v Rize (první zmínka v pramenech je datována rokem 1299), Revalu (první zmínka k roku 1371), Kokenhausenu a ve Visby (jejich vznik je kladen na konec 13. století). Všechny tyto pravoslavné kostely byly zasvěceny svatému Nikolaji, patronovi poutníků a cestovatelů. ANGERMANN, N., Russkije i bělorusskije kupcy ..., s. 266.

bylo dáno buď nezájmem představitelů Velikého Novgorodu a Pskova o obyvatele *ruského konce* v cizím městě nebo absencí jakékoli reálné možnosti jim pomoci v případě nesnázi.⁶¹² Zařazení tohoto bodu do smlouvy si zřejmě vynutil fakt, že místní obyvatelstvo pocházející z rurikovských zemí se stávalo v dobách napjatých vztahů mezi Livonskem a Pskovem nebo Novgorodem obětí násilí. Ivan III. se tak postavil do role ochránce nejen obyvatel *ruského konce* jednoho livonského města, ale také jejich starých práv, majetku a pravoslavné víry.⁶¹³

Důležitým bodem smlouvy byla takzvaná jurjevská daň.⁶¹⁴ Dorpatský biskup se zavazoval vyplatit velikému knížeti moskevskému Ivanu III. v momentu uzavření smlouvy daň za uplynulých osm let a dále platit jurjevskou daň podle starého obyčeje tak, jak bylo již dříve ujednáno.⁶¹⁵ Původ jurjevské daně je nejasný. Jisté je, že car Ivan IV. Hrozný použil požadavek na zaplacení této daně jako záminku pro zahájení livonské války v roce 1558.⁶¹⁶ V této souvislosti se nabízí otázka, na jakém právním základě si moskevský veliký kníže přisvojil právo požadovat po dorpatském biskupovi pravidelné roční dávky? Ve středověkých ruských narativních pramenech a ve smlouvách Novgorodu a Pskova s dorpatskými představiteli byl Dorpat nazýván Jurjev a jeho obyvatelé Jurjevci. Toto pojmenování odkazuje na ruského knížete Jaroslava I. Moudrého, který podle *Pověsti vremennych let* podnikl vojenské tažení proti Čudům (Estům) a na místě jejich dřevěné pevnosti založil kamenné město Jurjev.⁶¹⁷ Kníže měl v nově založeném Jurjevu zanechat posádku, která vybírala od místních obyvatel naturální daně. Ivan III. se tak mohl odvolávat na dávné činy knížete Jaroslava Vladimíroviče., zakladatele Jurjeva, za jehož následníka se považoval. Byl totiž prvním moskevským panovníkem, který se snažil své nároky na rozšiřování území velikého knížectví moskevského, ruskou historiografií tradičně označované jako *sobiranije ruskich zemel* zdůvodnit historickými argumenty, vycházejícími z představy, že dynamicky se rozrůstající moskevský stát je novou ruskou zemí a její panovník je právoplatným dědicem všech území, na kterých se

⁶¹² ALEKSEJEV, Jurij Georgjevič, Na puti k morju..., s. 268.

⁶¹³ KAZAKOVA, N.A.: Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija..., s. 151.

⁶¹⁴ Jurjevská daň byla poprvé zmíněna v nedochované smlouvě z roku 1463. Pskovskaja 2-ja letopis, s. 53; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 155–156.

⁶¹⁵ GVNP, dok. č. 78, s. 133.

⁶¹⁶ BARANOV, A., Russko-livonskije mirnyje dogovory 1474 goda..., s. 262.

⁶¹⁷ PVL, s. 203. Jurij bylo křestní jméno knížete Jaroslava.

kdysi rozkládal původní ruský stát.⁶¹⁸ To také vyjadřovala skutečnost, že do titulatury moskevského panovníka byla vložena slova vši Rusi (*vseja Rusi*).

Všechna tato dosud uvedená ustanovení obsažená v dohodě z 13. ledna 1474 se týkala obchodních kontaktů a samotných kupců jen okrajově. Nicméně smluvní podmínky se věnovaly i této důležité oblasti vzájemných vztahů a některé z nich byly skutečně zcela nové.

Smlouva zajišťovala kupcům bezpečnost a volnost cestování na cizím území. Toto ustanovení bylo obsaženo již v nejstarších dohodách. Novinkou však byl dodatek, že žádný kupec nemá být trestán nebo poškozen na majetku, pokud z neznalosti zabloudí a sjede z hlavní cesty. Takovému kupci měla být poskytnuta pomoc, aby se mohl vrátit na správnou trasu.⁶¹⁹ Zájem na bezpečném cestování neměli v tomto případě pouze obchodníci, ale také moskevský veliký kníže. Baltské přístavy v Livonsku využívali na svých cestách do Skandinávie a střední Evropy velkoknížecí vyslanci, a naopak všechna poselstva z těchto zemí cestovala do Moskvy přes Livonsko. Stejnou cestou přes Reval, Pskov a Novgorod se například vydala do Moskvy na podzim 1472 za svým budoucím manželem Ivanem III. byzantská princezna Sofie Palaiologovna.⁶²⁰ Z pohledu Moskvy nabyla bezpečnost cestování přes Livonsko na významu od osmdesátých let 15. století, kdy se zintenzívnily diplomatické kontakty moskevského velikého knížete s Dánskem, Svatou říší římskou a Itálií.

Smlouva dále garantovala obchodníkům ze Pskova a Novgorodu právo přivážet do Dorpatu a dorpatského biskupství jakékoliv zboží a svobodně s ním obchodovat, a naopak kupci z Dorpatu měli zajištěno totéž právo v Pskově a Novgorodě. Hned za tímto ustanovením byla v textu dohody uvedena podmínka, že dorpatští kupci mohou dovážet do Pskova jakékoliv zboží „*kromě piva a korčmy*“ a nesmí s těmito dvěma komoditami v Pskově obchodovat. K tomu bylo doplněno, že tato zásada platí „*po starině*“, to znamená podle dávného obyčeje.⁶²¹

Od konce 12. století, kdy Novgorod uzavřel první známou dohodu se zahraničními kupci, se smluvní strany snažily po několik století, aby dojednané podmínky platily stejně pro

⁶¹⁸ MUSIN, A., „Pogibel zemli russkoj“ ..., s. 135, 144; SMRŽ, Pavel, Reflexe minulosti v diplomacii moskevského velikého knížete Ivana III., in: KRZYŻOSTANIAK, Hanna – KUJAWIŃSKI, Jakub – MATLA, Marzena (eds.), *Trzecie polsko-czeskie forum mlodych mediewistow. Commemoratio praeteritorum – społeczności sredniowieczne wobec przeszłości*, Poznań 2012, s. 247–248.

⁶¹⁹ GVNP, dok. č. 78, s. 134.

⁶²⁰ Pskovskaja 2-ja letopis, s. 55; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 189–192.

⁶²¹ „*А корчмоу, пивомъ немецкому гостю уво Пскове не торъговати, а опрочъ корчмы и пива всякии товаръ ко Пъскову добровольно возити, по старине, на обе стороне.*“, in: GVNP, dok. č. 78, s. 134.

všechny zainteresované osoby. Nikdo nesměl být znevýhodněn nebo omezován, aby se tím poskytl výhoda druhé straně. Zákaz dovozu jakékoliv obchodní komodity byl přípustný pouze tehdy, jestliže se jednalo o nekvalitní zboží, a navíc byl platný pro oba smluvní partnery. Zařazením zákazu dovozu *korčmy* a piva do Pskova, který se vztahoval pouze na dorpatské obchodníky, byl zásadním porušením dosavadní dlouhé tradice, která úzkostlivě dbala na vyváženost smluvních podmínek. Tvrzení, že ustanovení platí podle dávného obyčeje, se mohlo nanejvýš opírat o text nedochované smlouvy z roku 1463, v němž se poprvé tento zákaz pro německé kupce objevil. Do té doby nebylo v žádné dohodě výslovně zakázáno dovážet a obchodovat alkoholickými nápoji.

Další novinkou smlouvy z roku 1474 bylo ustanovení o zkoušce kvality vosku, který němečtí kupci nakupovali od svých pskovských a novgorodských dodavatelů. Obchodníci z Dorpatu měli dovoleno „*odebírat jen nemnoho vosku*“, aby vyzkoušeli jeho kvalitu.⁶²² Ačkoliv jsou ve smlouvě výslovně uvedeni kupci z Dorpatu, prováděli tuto zkoušku němečtí obchodníci také z dalších hanzovních měst, kteří obchodovali voskem, a proto se v praxi toto omezení týkalo všech Němců, kteří obchodovali v Pskově i v Novgorodě. Spory o kvalitu vosku představovaly v obchodních vztazích s Livonskem dlouhodobý problém. Ten spočíval v tom, že někteří dodavatelé přidávali do vosku nežádoucí příměsi. Hanzovní obchodníci se proti tomu bránili odebráním zkušebních vzorků. Pskovským a novgorodským kupcům se však zdálo, že množství odebíraného vosku je velké a stěžovali si na jednání Němců. Obě strany se snažily problém řešit vyjednáváním, ale dojednané podmínky prodeje a nákupu vosku byly opakovaně porušovány. Omezení možnosti kontroly kvality vosku zřejmě prosadili pskovští obchodníci, aby snížili svoje ztráty při jeho prodeji.

Z výše uvedeného je zřejmé, že smlouva uzavřená roku 1474 znamenala zásadní obrat ve vztazích mezi Velikým Novgorodem a Pskovem na jedné straně a jeho livonskými partnery na straně druhé, neboť její obsah i formulace významnou měrou vybočovaly z dosavadní diplomatické praxe. Všechny výše uvedené body smlouvy se v předchozích dohodách nikdy neobjevily. Tuto razantní změnu lze podle mého názoru vysvětlit tím, že pskovští vyjednávači využili záštity moskevského velikého knížete a přítomnosti jeho vojska ve Pskově, a proto se jim podařilo prosadit takové smluvní podmínky, na které by jinak německá strana nepřistoupila.

⁶²² „*А воскъ юрѣвцомъ колупати не помногу, по старыне.*“, in: GVNP, dok. č. 78, s. 135.

2. Novgorod, Pskov a Livonsko po roce 1478

Smlouvy uzavřené roku 1474 měly regulovat vztahy mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými partnery na poměrně dlouhou dobu. Nicméně poměry v této oblasti se rychle měnily. V listopadu 1477 stanulo moskevské vojsko pod velením Ivana III. pod novgorodskými hradbami a zahájilo obléhání Novgorodu, které trvalo do ledna 1478.⁶²³ Moskevský veliký kníže chtěl tímto vojenským tažením definitivně vzpurné město zlomit, připojit je k moskevskému státu a vypořádat se s protimoskevskou opozicí, která byla stále silná. V průběhu obléhání pronikly moskevské oddíly, které plenily novgorodské země, v oblasti Narvy na území Livonska a zmocnily se zde bohaté kořisti.⁶²⁴ V září 1478 podniklo pskovské vojsko vpád do dorpatského biskupství. Podle letopisce se Pskované mstili za to, že v Dorpatu zajali a uvěznilí více než padesát pskovských kupců. Jaké byly důvody pro jejich uvěznění, však nevedl.⁶²⁵

Livonský mistr Bernd von der Borch nenechal vojenské vpády Moskvanů a Pskovanů bez odpovědi. V létě 1479 zahájil přípravy na odvetné válečné tažení, které bylo směřováno výhradně proti Pskovu. Vojenské akce začaly 1. ledna 1480 a zpočátku se válka vyvíjela pro řád příznivě. Řádové vojsko dobylo některé sporné pohraniční oblasti, oblehlo několik pskovských příhraničních pevností, a dokonce podniklo neúspěšný pokus o dobytí Pskova. Pskované hned na začátku války žádali Ivana III. o pomoc, ale kníže byl zaneprázdňen konfliktem s chánem Velké hordy Achmatem, a proto do Pskova poslal jen menší vojenský oddíl. Nicméně Pskované se s jeho pomocí odvážili zaútočit na Dorpat, ale po třídenním bezvýsledném obléhání se raději stáhli nazpět. Vývoj válečných událostí dostal jiný směr poté, co na podzim skončilo podivné měření sil Moskvy s Tatary, známé jako stání na řece Ugře (*стояние на реке Угре*),⁶²⁶ a moskevský veliký kníže proto mohl poslat do Pskova početnější armádu. V lednu 1481 přišlo k Pskovu téměř dvacetitisícové vojsko pod velením knížat Ivana Vasiljeviče Bulgaka a Jaroslava Vasiljeviče Obolenského. Moskvané pronikli hluboko do livonského vnitrozemí, dobyli několik řádových hradů a oblehli hrad Fellin, který byl sídlem

⁶²³ Pskovskaja 2-ja letopis, s. 57–58; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 213–215; Moskovskij letopisnyj svod..., s. 312–321.

⁶²⁴ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 217.

⁶²⁵ Pskovskaja 3-ja letopis, s. 217.

⁶²⁶ GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Moskva i Orda*, Moskva 2016, s. 152–171; GORSKIJ, Anton Anatoljevič, O vremeni i obstojatelstvach osvoboždenija Moskvy ot vlasti Ordy, in: *Voprosy istorii*, 1997, No. 5, s. 21–37.

livonského mistra.⁶²⁷ Bernd von der Borch z Fellinu uprchl před příchodem moskevského vojska a hradní posádka se zachránila vyplacením štědrého výkupného.⁶²⁸

Vpád moskevského vojska měl demoralizující účinek na obyvatele Livonska, kteří byli zvyklí jen na občasný pohraniční konflikty, jež měly pouze omezený teritoriální dopad. Tentokrát zasáhlo vojenské tažení Moskvanů rozsáhlé území a dotklo se dokonce centrálních oblastí Livonska. Livonský mistr nedokázal včas zorganizovat obranu, a proto útočníci naráželi jen na sporadický odpor. Bernd von der Borch se snažil co nejdříve válku ukončit, aby zabránil dalším napadením, a proto vyslal do Novgorodu početné poselstvo, které zde mělo jednat o míru.⁶²⁹

V září 1481 bylo uzavřeno mezi livonským řádem a Novgorodem příměří na dobu deseti let.⁶³⁰ Tato smlouva vznikla v době, kdy Novgorod byl již zcela integrální součástí moskevského státu, a proto ji můžeme chápat jako moskevsko-livonskou dohodu.⁶³¹ Výslovně se v ní uvádí, že livonští vyslanci přijeli do Novgorodu „z vůle Boží a na příkaz velikých panovníků carů ruských, velikého knížete vši Rusi Ivana Vasiljeviče a jeho syna velikého knížete vši Rusi Ivana Ivanoviče.“⁶³² Na rozdíl od smlouvy z roku 1474 byl úvod formulován velmi kategoricky, protože moskevský panovník nařizoval livonským vyslancům, aby přijeli a uzavřeli mír. Ivan III. jednal v tomto případě jako představitel vítězné strany. Dále se v textu uvádí, že tito vyslanci *bili čelem naměstnikům* velikého knížete. Výraz *bít čelem* lze v tomto případě vykládat tak, že zástupci Livonska poníženež žádali Ivana III. o mír, protože v nedávno proběhlé válce byli poraženou stranou. Moskevský panovník jim tak dával najevo, že mocenské rozložení sil se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 15. století zásadním způsobem změnilo.⁶³³

⁶²⁷ Pskovskaja 2-ja letopis, s. 60 – 62; Pskovskaja 3-ja letopis, s. 218–223.

⁶²⁸ Moskovskij letopisnyj svod..., s. 329.

⁶²⁹ Pskovskaja 2-ja letopis, s. 62.

⁶³⁰ AZR, dok. č. 75, s. 95-98.

⁶³¹ KAZAKOVA, N. A., Rus i Livonija 60-ich – načala 90-ich godov ..., s. 328.

⁶³² „По Божьей воли и по великихъ государей веленью царей Рускихъ, великого князя Ивана Васильевича всея Руси, и его сына, великого князя Ивана Ивановича всея Руси.“, in: AZR, dok. č. 75, s. 95.

⁶³³ KAZAKOVA, N. A., Rus i Livonija 60-ich – načala 90-ich godov ..., s. 331.

V textu smlouvy zůstala zachována povinnost dorpatského biskupa chránit práva obyvatel *ruského konce* a ruské kostely v Dorpatu, ale ustanovení o povinnosti biskupa platit moskevskému velikému knížeti takzvanou jurjevskou daň v ní naopak chybí.

Emisaři velikého knížete moskevského a livonského mistra nejspíše předpokládali, že se uzavřením této dohody podaří vyřešit všechny aktuální problémy. Její součástí se proto stalo ustanovení, že všechny sporné otázky budou předmětem dalších jednání, která se budou konat na řece Narvě. V rozmezí dvou let od uzavření této dohody se měla konat tři jednání. Toto ujednání upozorňuje na skutečnost, že vyjednaváči dokázali reálně zhodnotit situaci a ožehavá témata vzájemných vztahů ponechali prozatím stranou, respektive na pozdější dobu, aby jednání o uzavření míru rychle dospěla k nějakému přijatelnému závěru.

Tři smluvní podmínky, které se zabývaly problematikou obchodu a týkaly se města Narvy, představovaly opět novum, v předchozích smlouvách se nenacházely. První z nich vycházela z toho, že obchodníci při přepravě svého zboží využívali nejen pozemní cesty, ale také říční nebo námořní trasy. Někteří z nich poté, co připluli do Narvy, svoje zboží ani nevykládali a nenabízeli je na městském tržišti, ale obchodovali s ním přímo na palubě plavidla. Ve smlouvě bylo proto stanoveno, že pokud kupci prodají svoje zboží přímo na lodi a kupující si toto zboží ihned uloží do svého plavidla, nemusí platit celní poplatky. Druhá smluvní podmínka regulovala prodej a kontrolu kvality vosku. Bylo stanoveno, že v Narvě se budou používat stejné míry a váhy jako v Novgorodě. Obsluze váhy v Narvě se zakazovalo, aby odebírala vzorky vosku ke kontrole kvality. Naopak to bylo dovoleno kupujícímu, ale jen v malém množství. Poslední z nových smluvních podmínek řešila nákup a vývoz koní z Livonska. Pokud novgorodský kupec zakoupil koně v Livonsku, bylo jeho povinností vyžádat si na tuto transakci potvrzení, které musel poté předložit ke kontrole zástupci narvského fojta a zaplatit mu příslušný poplatek. Pokud by kůň cestou posel a kupec by si koupil jiného, pak již nemusel žádat o nové potvrzení. Stačilo v Narvě předložit původní dokument a zaplatit stanovený poplatek. Pokud by se však kupec pokusil převést přes hranice koupeného koně bez potvrzení a byl přistižen, měl mu být kůň zkonfiskován bez nároku na náhradu. Pouze německých kupců se týkalo ustanovení o zákazu dovozu *korčmy* a piva, který byl tentokrát rozšířen také na Novgorod a novgorodské země. Naopak byla zachována zásada, že nesmí být trestán kupec, který z neznalosti sjede z hlavní trasy na vedlejší cestu.

Smlouva z roku 1481 představuje další mezník ve vztazích mezi Livonskem, Novgorodem a Moskvou. Na rozdíl od předchozí dohody z roku 1474 v ní Ivan III. vystupoval

jako vítěz ve válce s řádovými rytíři a z této pozice jim nařizoval, aby přijeli za jeho zástupci do Novgorodu a žádali jako poražená strana o mír. Nové obchodní podmínky reagovaly na situace, k nimž docházelo již v minulosti. Narva byla vyhledávaným cílem stále většího počtu kupců mimo jiné také proto, že nebyla členem Hanzy, a proto se nemusela řídit případnými sankcemi, které toto společenství čas od času vyhlášovalo na obchod s Novgorodem a Pskovem. Sjednocení měr a vah při prodeji vosku v Narvě a v Novgorodu bylo vyústěním dlouholetých sporů. Hanzovní obchodníci nechtěli přistoupit na požadavky novgorodských a pskovských kupců, aby se odstranily rozdíly v užívaných mírách a váhách, a trvali na zavedených pořádcích. Jejich obchodní partneři to pocíťovali jako nevýhodu, která jim působila značné ztráty. Obchod koňmi byl přísně sledován, a to nejen ze strany prodávajících a kupujících, ale také úředníky livonského řádu. Koně byli totiž považováni za potenciální válečný materiál, který mohli Novgorodané a Pskované využívat ve válkách s Livonskem. Po připojení Novgorodu k moskevskému státu toto nebezpečí vzrostlo, a proto bylo nezbytné zavést regulaci pro jejich prodej a převoz přes hranice.

Z této doby existuje ještě jedna listina, v níž Ivan III. garantoval obchodníkům z Livonska a 73 dalších měst podle dávného obyčeje právo volného cestování a obchodování.⁶³⁴ Jistý problém však představuje, že ve smluvním dokumentu není uvedena datace, ale pouze to, že byl vydán v Novgorodu. Editor Walther Stein ji opatřil datem 25. března 1487. Ke stejnému datu dospěl rovněž L. K. Goetz, který předpokládal, že o vydání tohoto potvrzení usilovali vyslanci novgorodského kontoru u velikého knížete v Moskvě.⁶³⁵ Osobně se však přikláním k dataci, se kterou přišla N. A. Kazakova, to znamená k roku 1478, neboť se mi jeví mnohem přijatelnější.

Pohnuté události v Novgorodě na přelomu let 1477 a 1478 vyvolaly v německých kupcích, kteří v této době pobývali ve městě, obavy, že přítomnost početného moskevského vojska ohrozí jejich obchodní transakce a zabráni jim v cestování do Livonska a nazpět. Obrátili se proto na moskevského velikého knížete, který pobýval v Novgorodu od 29. ledna do 17. února 1478, s žádostí, aby jim potvrdil právo volného cestování a obchodování. Ivan III. neměl důvod jejich žádost odmítnout, protože kupci chtěli potvrdit jenom to, co bylo součástí všech

⁶³⁴ Veliký kníže moskevský Ivan III. uděluje německým kupcům a 73 městům právo svobodného obchodu a cestování v Novgorodu podle starého obyčeje, 1487, in: HUB XI, dok. č. 95, s. 67. Přestože v listině není výslovně uvedeno, kterých zemí se toto právo týkalo, je z kontextu zřejmé, že muselo jít o území, na kterém vládl Ivan III.

⁶³⁵ GOETZ, L. K., *Deutsch-russische Handelsverträge ...*, s. 218

dohod už několik století, a proto nechal vyhotovit listinu, v níž jim požadované garantoval.⁶³⁶ Tento sled událostí má mnohem logičtější souvislost než předpoklad, že by dokument byl vydán až 25. března 1487. Tohoto dne byla totiž uzavřena dohoda mezi Novgorodem a hanzovními městy,⁶³⁷ a tak lze stěží předpokládat, že by němečtí obchodníci ve stejnou dobu žádali moskevského velkého knížete o potvrzení práva volného cestování a obchodování, když vyslanci hanzovních měst právě dojednali v Novgorodě se zástupci Ivana III. novou dohodu, v níž byla obsažena stejná ustanovení.

V listině je Ivan III. uveden jako jediný zástupce moskevské, respektive novgorodské strany, ale v tomto případě není titulován jako car. Listina obsahuje formulaci, že němečtí vyslanci *bili čelem* velikému knížeti moskevskému, novgorodskému a vši Rusi.⁶³⁸ Ve srovnání se smlouvou z roku 1474 se nejednalo o komplexní dohodu, ale o dokument, v němž se řešily dílčí problémy novgorodsko-livonských obchodních vztahů. Německým kupcům v ní bylo zřejmě potvrzeno maximum toho, co mohli v dané situaci žádat, protože moskevský veliký kníže přijel do Novgorodu řešit zcela jiné záležitosti.

Nicméně ani tato garance kupce v Livonsku a v dalších hanzovních městech neuklidnila. Jejich obavy z možného přerušení obchodních kontaktů vzrostly poté, co v roce 1478 moskevské oddíly vyplenily livonské území v okolí Narvy a pskovské vojsko podniklo vpád na teritorium dorpatského biskupství. Na sněmu livonských měst ve Walku v létě 1479 navrhl zástupce Revalu, aby byla ze dvora svatého Petra odvezena pokladna a uložena na bezpečnější místo, protože na dohody s Novgorodany se už nedalo spoléhat.⁶³⁹ Od tohoto návrhu byl jen krůček k tomu, aby Hanza svůj kontor v Novgorodě uzavřela. K tomuto opatření sáhla poté, co vypukla počátkem roku 1480 mezi řádem německých rytířů v Livonsku a Pskovem válka.⁶⁴⁰

⁶³⁶ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i ruskko-ganzejskije otnošenija ...*, s. 180.

⁶³⁷ HR 3 II, dok. č. 136, s. 117–119.

⁶³⁸ „*Van der gnade Godes eyne here aver alle Ruszlande des grothforsten Iwane Wassilivittzen eyne weldhiger over Muszkow unnd Nowgarden unnd ok over alle ander Russzen. De Dudeschen koplude unnd koplude kinder, de my ore hoveth geslagen hebben*“, in: HUB XI, dok. č. 95, s. 67.

⁶³⁹ Závěry sněmu livonských měst ve Walku, 1479, in: HR 3 I, dok. č. 202, s. 149.

⁶⁴⁰ BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Istorija Velikogo Novgoroda konca XV – načala XVI veka po livonskim istočnikam*, Velikij Novgorod 2009, s. 30.

Válečný konflikt přerušil obchodní spojení německých kupců s Novgorodem. Mezi představiteli některých livonských měst přesto zavládlo přesvědčení, že se podaří navzdory probíhající válce mírové vztahy s Novgorodem udržet.⁶⁴¹ Městští radní v Narvě dokonce doufali, že by se Novgorod mohl ujmout role prostředníka, pomoci ukončit válku a sjednat mír, ačkoliv se jeho oddíly aktivně podílely na tažení moskevského vojska do Livonska.⁶⁴² Naděje narvských představitelů, že se Novgorod stane zprostředkovatelem míru, byly nereálné, protože o této věci rozhodoval jedině moskevský veliký kníže, ale bylo možné je pochopit. Narva ležela přímo na hranici s novgorodskými zeměmi, její okolí nedávno vyplenilo moskevské vojsko a každý potenciální útok do severního Livonska by nepochybně vedl přes toto město.

Válku ukončilo v roce 1481 uzavření smlouvy o desetiletém příměří. Již v průběhu jednání o její konečné podobě bylo zástupcům jednajících stran jasné, že se nepodaří vyřešit všechny sporné otázky, a proto se dohodli, že přetrvávající problémy se budou snažit vyřešit vyjednaváči, kteří se setkají na předem stanoveném místě na řece Narvě. Ve smlouvě bylo stanoveno, že se v průběhu dvou let budou konat celkem tři taková setkání.⁶⁴³ Jednání se uskutečnila, nevedla ovšem k uspokojivému závěru, a tak bylo dohodnuto v nich nadále pokračovat.⁶⁴⁴ Souběžně s těmito rozhovory vyvinula vlastní diplomatickou aktivitu hanzovní města. Její představitelé nebyli spokojeni s podmínkami mírové smlouvy z roku 1481, protože neřešila otázku otevření obou hanzovních kupeckých dvorů v Novgorodě, které zůstaly uzavřené i po skončení válečného konfliktu. Vyjednavání o obnovení provozu kontorů zahájili hanzovní vyjednaváči s představiteli Novgorodu brzy po skončení války, ale rozhovory se protahovaly a několik let nevedly k žádnému výsledku.⁶⁴⁵ V průběhu jednání dospěli členové hanzovního společenství k přesvědčení, že by nemělo být cílem jejich úsilí pouhé znovuotevření německého kupeckého dvora, ale současně s tím by měla být sjednána zcela

⁶⁴¹ Odpověď řádového komtura v Revalu revalské městské radě na její dotaz o možné nabídce příměří ze strany Novgorodu pro obchodníky, 1480, HUB X, dok. č. 794, s. 503–504.

⁶⁴² Městská rada Narvy informuje radu v Revalu o nejistém postavení města ve vztahu s Novgorodem a Pskovem, 2. května 1480, HUB X, dok. č. 810, s. 509.

⁶⁴³ AZR, dok. č. 75, s. 96.

⁶⁴⁴ COSACK, H., *Livland und Russland ...*, Teil I., s. 20–21.

⁶⁴⁵ Dorpatská městská rada informuje radu v Revalu o jednáních v Novgorodě, která se týkala údržby německého dvora a kostel v Novgorodě, 1484, HR 3 I, dok. č. 580, s. 522–523.

nová obchodní dohoda.⁶⁴⁶ Tím se otevřela cesta k uzavření smlouvy mezi hanzovními městy a Novgorodem v roce 1487.

Jednání vyslanců hanzovních měst s *naměstniky* velikého knížete moskevského a novgorodskými představiteli probíhala od února do konce března 1487 v Novgorodě. Jejich výsledkem byla definitivní varianta smlouvy, která měla mít platnost dvacet let. Tato dohoda byla poslední, kterou si hanzovní kupci sjednali s Novgorodem před uzavřením novgorodského kontoru v listopadu 1494.

V úvodní části této smlouvy se uvádí, že „z vůle Boží a na příkaz velikého panovníka cara ruského velikého knížete Ivana Vasiljeviče vší Rusi a jeho syna Ivana Ivanoviče vší Rusi přijeli do Velikého Novgorodu, otčiny velikého knížete, němečtí poslové a bili čelem velikému panovníkovi carovi Rusi a naměstnikům ve Velikém Novgorodě.“⁶⁴⁷ Z této formulace je zřejmé, že veliký kníže moskevský přikázal hanzovním městům v Livonsku, aby vyslali do Novgorodu své zástupce, stejně jako nařídil po vítězství Moskvy ve válce s Livonskem v letech 1480 až 1481 livonskému mistrovi, aby poslal do Novgorodu vyslance, kteří měli žádat o mír. V podstatě to znamenalo, že hanzovní kupci byli postaveni do pozice nepřátel Novgorodu, respektive moskevského panovníka. Tím byl porušen princip rovnosti a rovnoprávnosti jednajících stran, protože hanzovním obchodníkům bylo dáno najevo, že jsou odkázáni na milost a nemilost Ivana III.⁶⁴⁸

Položme si však otázku, zda byla Hanza skutečně aktivním spojencem livonské větve řádu německých rytířů ve válce se Pskovem. V dubnu a květnu 1480 se konalo v Lübecku setkání vyslanců livonských měst s představiteli severoněmeckých hanzovních center, na kterém se projednávala žádost livonského mistra o poskytnutí vojenské pomoci, kterou mělo tvořit dva tisíce žoldněřů. Účastníci jednání se shodli na tom, že tento požadavek je třeba odmítnout. Současně se však rozhodli, že uvalí na zboží dovážené do Rigy a Revalu daň ve výši jednoho procenta z ceny, která se bude vybírat na úhradu válečných výdajů po dobu pěti let.

⁶⁴⁶ Revalská městská rada sděluje radě do Dorpatu, že souhlasí s jejím návrhem na vyslání společného poselstva k moskevskému velikému knížeti do Novgorodu, 1485, HUB X, dok. č. 1242, s. 744, Závěry hanzovního sněmu v Lübecku, 1486, HR 3 II, dok. č. 26, s. 23.

⁶⁴⁷ „Na Godes bevelinge unnd na des grothen heren bovelinge, des keysers der Russzen, des grothforsten Iwanw Wassilievittzen aller Russzen unnd syme sone, des grothforsten Iwanen Iwanevitzen aller Russzen, hyr synt gekomen...Dudesche boden...unnd hebben ore hoveth geslagen dem grothen heren keyszer van Ruszlande unnd statholder to grothe Nowgarden.“, in: HR 3 II, dok. č. 136, s. 117–118.

⁶⁴⁸ BESSUDNOVA, M. B., Istorija Velikogo Novgoroda ..., s. 32.

Pokud by však válka skončila dříve, zkrátil by se tento termín na dva, případně tři roky.⁶⁴⁹ Tento dokument považovala N. A. Kazakova za nezvratný důkaz faktu, že se Hanza podílela na válce ve stejné míře jako livonský řád, a proto byla právem považována novgorodskými a moskevskými vyjednavacími za nepřítel.⁶⁵⁰ Takto kategorické tvrzení však nelze zcela akceptovat, protože v písemných pramenech se nedochoval jediný doklad o tom, že by na velkoknížecím dvoře v Moskvě měli k dispozici nějaké informace o charakteru spolupráce Hanzy a řádových rytířů v Livonsku. Hanzovní města sice schválila finanční pomoc bojujícímu řádu, ale sama se války nezúčastnila, a její představitelé naopak doufali, že se brzy podaří sjednat mezi válčícími stranami mír.

K tomu je nezbytné dodat, že do smlouvy bylo zařazeno ustanovení, že žádný německý kupec nesmí být zadržován nebo uvězněn v Novgorodě v případě, že by mezi Novgorodem na jedné straně a Švédskem, livonským řádem nebo Narvou na straně druhé propukl konflikt.⁶⁵¹ Tato klauzule byla do smlouvy zařazena na žádost hanzovních vyjednavců, kteří vycházeli ze zkušeností, jež získali během války, která probíhala v letech 1480 až 1481.⁶⁵²

Novinkou ve smlouvě z roku 1487 bylo několik ustanovení o plavbách novgorodských kupců na Baltském moři a cestování Němců po novgorodském území. Jedno z nich stanovilo, že novgorodští kupci mohou nakládat svoje zboží do námořních lodí společně s Němci. Pokud by náklad lodi utrpěl během plavby jakoukoli škodu v důsledku bouře nebo napadení piráty, mělo se zachráněné zboží rozdělit mezi obchodníky v takovém poměru, v jakém ho na plavidlo naložili. Dále měla hanzovní města převzít odpovědnost za bezpečnost Novgorodčanů během plavby na Baltu a garantovat jim navrácení zboží, kterého by se zmocnili piráti. Na druhé straně se Novgorodčané zavazovali, že zajistí německým kupcům bezpečnost na cestách v novgorodských zemích.⁶⁵³

Bezpečnost kupců na cestách představovala jedno z rozhodujících kritérií pro rozvoj obchodních kontaktů, a proto se jí snažila zajistit již nejstarší známá dohoda mezi Novgorodem

⁶⁴⁹ Jednání vyslanců livonských měst v Lübecku ve dnech 8. a 20. dubna a 5. května 1480, in: HR 3 I, dok. č. 277, s. 231.

⁶⁵⁰ KAZAKOVA, N. A., *Rusko-livonskije i rusko-ganzejskije otnošenija ...*, s. 180–181.

⁶⁵¹ HR 3 II, dok. č. 136, s. 118.

⁶⁵² BESSUDNOVA, M.B., *Specifika i dinamika razvitija rusko-livonskich protivorečij ...*, s. 117–118.

⁶⁵³ HR 3 II, dok. č. 136, s. 118–119.

a kupci z Gotlandu a severoněmeckých měst z konce 12. století. V následujících stoletích se ustanovení o zajištění bezpečného cestování pravidelně objevovalo ve všech uzavřených smlouvách a v dílčích dohodách, které řešily pouze otázku cestování. V čem byly podmínky smlouvy z roku 1487 nové a odlišné?

Z výše uvedených ustanovení je zřejmé, že na hanzovní kupce byla uvalena větší zodpovědnost za přepravu zboží na Baltském moři, zajištění náhrad za jeho ztrátu a stíhání námořních pirátů než na novgorodské a pskovské kupce. Zatímco Hanza měla zajistit bezpečnost svých východních obchodních partnerů nejen na území Livonska, ale také v celém prostoru Baltského moře, pak Novgorodané totéž garantovali Němcům pouze na vlastním teritoriu, což představovalo jisté porušení pravidla rovnoprávnosti smluvních stran.

Problematické bylo rovněž ustanovení o dělení zboží zachráněného z námořních lodí, které utrpěly škody buď v důsledku bouřlivého počasí, nebo přepadení piráty. Nebylo totiž úplně jasné, jak by si měli kupci toto zboží rozdělit. V historiografii se setkáváme se dvěma základními hypotézami. Podle jedné z nich, zastávané například L. K. Goetzem, si obchodníci měli dělit zboží, které se podařilo zachránit na rozbouřeném moři nebo najít při stíhání pirátů, rovným dílem, bez ohledu na to, kolik každý z nich naložil na loď před vyplutím.⁶⁵⁴ Druhá hypotéza vychází z toho, že dělení mělo odpovídat podílům jednotlivých kupců na přepravovaném zboží, což bylo v souladu s pravidly spravedlivého dělení.⁶⁵⁵ Současná ruská badatelka M. B. Bessudnova se přiklání k prvnímu závěru a současně poznamenává, že takové dělení bylo podle jejího názoru vždycky výhodnější pro Novgorodany a Pskovany, protože podíl jejich zboží na celkovém objemu nákladu byl pokaždé menší.⁶⁵⁶

Je nepochybné, že předmětné klauzule byly do smlouvy zařazeny na nátlak novgorodské strany. Z dochovaných dokumentů hanzovní provenience totiž vyplývá, že se Hanza snažila plavby Novgorodanů a Pskovanů do hanzovních měst na baltském pobřeží omezit. Již v roce 1398 psali livonští vyslanci ze sněmu ve Walku dopis do Gdaňska, v němž místní městkou radu upozorňovali, že „*Rusové s kupci začali jezdit na moře, což dříve nebylo.*“ Pisatelé projevíli obavy, že obnovené plavby Novgorodanů a Pskovanů na Baltu způsobí livonským Němcům

⁶⁵⁴ GOETZ, L. K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte ...*, s. 186–187.

⁶⁵⁵ KLEJNENBERG, Igor Erichovič, *Korablekrušeniye v russkom morskome prave XV–XVI vv.*, in: ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič – PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič (eds.), *Meždunarodnyje svjazi Rossii do XVII v.*, Moskva 1961, s. 354.

⁶⁵⁶ BESSUDNOVA, M. B., *Istorija Velikogo Novgoroda...*, s. 34–35.

škody, a proto žádali, aby jim Gdaňsk ve spolupráci s velmistrem řádu německých rytířů v Prusích zakázal dovážet a odvážet zboží, a to v daný okamžik i do budoucna.⁶⁵⁷ Hanzovní kupci se nepochybně obávali, že by mohli přijít o značnou část zisku z novgorodského obchodu, pokud by Novgorod'ané osobně připlouvali do livonských a severoněmeckých měst ve větším počtu.⁶⁵⁸

Hanzovní vyjednávači nebyli se zařazením těchto ustanovení, vycházejících především z požadavků jejich obchodních partnerů, do smlouvy spokojeni a vehementně proti nim protestovali. Kromě podpory rostoucí aktivity novgorodských kupců v Pobaltí jim vadilo, že měli převzít odpovědnost za jejich zboží, které by jim bylo uloupeno na moři piráty, a za téměř nesplnitelnou měli také podmínku, že by měli za povinnost tyto námořní piráty aktivně vyhledávat a trestat. Argumentovali tím, že pirátství jim působí velké škody stejně jako jejich novgorodským partnerům, a proto by novgorodští představitelé měli varovat svoje obchodníky před námořními plavbami. Tvrdili dále, že musí beztak vynakládat nemalé úsilí na dopadení pirátů, ale že není v jejich silách zcela vymýtit pirátství na Baltu.⁶⁵⁹ Dále hanzovní obchodníci trvali na zásadě, že pokud by ztráty kupců byly důsledkem situací, které překračovaly rámec uzavřených dohod, měl by si každý jednotlivec nést následky svých ztrát sám.⁶⁶⁰ Nicméně vyslanci Hanzы museli nakonec požadavkům Novgorod'anů ustoupit, neboť se ukázalo, že převaha je jednoznačně na straně novgorodských vyjednávačů, jejichž pozice silně podpořila přítomnost zástupců moskevského velikého knížete. Stejná situace nastala už při vyjednávání v roce 1481.

Počátkem devadesátých let měla vypršet platnost smlouvy o desetiletém příměří z roku 1481, jež upravovala vztahy mezi Novgorodem, respektive moskevským velikým knížectvím, a livonskou větví řádu, a tak začali její představení pomýšlet na obnovení této dohody. V jejich čele stál Johann Freitag von Loringhoven,⁶⁶¹ zvolený roku 1483 na místo Berndy von der Borch, který byl z popudu řádového velmistra sesazen. Nový livonský mistr se na rozdíl od svého

⁶⁵⁷ „*De Rusen beginnen mit ere kopenschop ter zee to varen, dat doch ny eer gewesen is.*“. Dopis účastníků sněmu livonských měst ve Walku do Danzigu a dalších pruských měst, 1398, in: HR 1 IV, dok. č. 508, s. 469.

⁶⁵⁸ GOETZ, L. K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte ...*, s. 221.

⁶⁵⁹ Zpráva o jednání s novgorodským vyslancem v Dorpatu, 1426, in: HR 1 VIII, dok. č. 7, s. 7.

⁶⁶⁰ Závěry hanzovního sněmu v Lübecku, 1426, in: HR 1 VIII, dok. č. 59, s. 43. BESSUDNOVA, M.B., *Specifika i dinamika razvitija rusko-livonskich protivorečij...*, s. 125.

⁶⁶¹ Též Freytag.

předchůdce pokusil přenést vyjednávání o smlouvě přímo na velkoknížecí dvůr do Moskvy. Podle mého názoru ho k tomu vedla vcelku logická úvaha, že rozhovory by měly probíhat na dvoře suverénního pána Novgorodu, a tím byl veliký kníže moskevský Ivan III. Jako prostředníka pro realizaci svého záměru využil císařského vyslance Georga von Thurn⁶⁶², který pobýval v Moskvě na své druhé misi z pověření římského krále Maxmiliána I. Habsburského od listopadu 1491 do dubna 1492. Jeho úkolem bylo mimo jiné vyjednat o zformování velké koalice proti polskému králi a litevskému velikému knížeti Kazimírovi IV. Jagellonskému, kterého považoval stejně jako moskevský veliký kníže Ivan III. za svého úhlavního nepřítel. Členy tohoto spolku se měli kromě dalších stát také řádoví rytíři v Prusích i v Livonsku, kteří se po dlouhá staletí formálně nacházeli pod ochranou římského krále, což se zkomplikovalo po uzavření druhého toruňského míru v roce 1466, jehož podmínky uvedly řádového velmistra do závislosti na polském králi.⁶⁶³ Maxmilián I. si přál vrátit Prusy nazpět do rámce Sváté říše římské a doufal, že získá v této záležitosti pomoc Moskvy. Proto chtěl zprostředkovat urovnání sporů mezi livonskými rytíři a Ivanem III.⁶⁶⁴

Georg von Thurn přednesl před moskevským panovníkem několik požadavků livonského mistra, které měly být zahrnuty v nové smlouvě. Freitag požadoval, aby všechna další jednání livonských vyslanců s *naměstniky* velikého knížete neprobíhala v Novgorodě, ale přímo na velkoknížecím dvoře v Moskvě. Dále žádal, aby byl z připravované smlouvy odstraněn výraz *čelobitije* a nahrazen výrazem *molenije* (моление), neboť livonský mistr není vazalem velikého knížete moskevského.⁶⁶⁵ Za zcela nepřijatelné považoval všechny články o *ruských koncích* a pravoslavných kostelech v Dorpatu a Revalu, což odůvodňoval tím, že jako livonský mistr nemůže zaručit jejich práva a ochranu v těchto městech, protože v nich nevykonává svrchovanou moc. Ivan III. všechny tyto Freitagovy požadavky odmítl.⁶⁶⁶

⁶⁶² Těž Jörg von Thurn.

⁶⁶³ DRALLE, Lothar, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach dem II. Thorner Friede. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, Wiesbaden 1975, s. 108–105.

⁶⁶⁴ Druhou Thurnovou misí do Moskvy a představami Maxmiliána I. o protijagellonské koalici se zabývala PICKOVÁ, Dana, *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*, Praha 2002, s. 95–100.

⁶⁶⁵ Termín *molenije* vyjadřoval prosbu nebo modlitbu. SREZNĚVSKIJ, Izmail Ivanovič, *Matěrialy dlja slovarja drevně-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam*, Tom 2, Sanktpetěrburg 1902, s. 165.

⁶⁶⁶ *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevněj Rossii s děržavami inostrannymi. Pamjatniki diplomatičeskich*

Navzdory tomu, že veliký kníže livonského mistra nevyslyšel, byla v březnu 1493 v Novgorodě uzavřena nová smlouva mezi Novgorodem a livonským řádem, a to opět na dobu deseti let.⁶⁶⁷ V textu smlouvy zůstaly z velké části zachovány podmínky, které se objevily již v dohodách z let 1474 a 1481. Nezměnilo se ustanovení, že vyslanci livonského mistra *bili čelem* zástupcům moskevského velikého knížete. Lišilo se pouze to, že tentokrát již nebyl ve smlouvě jmenován Ivanův syn Ivan Ivanovič Moloděj, který zemřel v roce 1490. Ponechána byla také podmínka o ochraně *ruských konců* a kostelů, pouze s tím rozdílem, že za ni neměl nést odpovědnost dorpatský biskup, jako to bylo uvedeno v předchozích dohodách, ale livonský mistr. Zcela beze změny zůstala rovněž ustanovení, která se týkala obchodu, to znamená pravidla pro provozování prodeje a kontroly kvality vosku, bezcelního prodeje zboží z lodi na loď provozovaného v Narvě, nákupu a převozu koní z Livonska do novgorodských zemí a zákaz dovozu alkoholických nápojů německými kupci do Novgorodu a Pskova.

Smlouva z roku 1493 se po svém uzavření setkala s velkým nesouhlasem mezi livonskými hanzovními městy, jež byla z jejího dojednávání vyloučena. Nejostřeji proti ní vystoupili zástupci Revalu, kteří v ní právem viděli nepřipustné zasahování livonského mistra do výkonu městské správy a soudnictví, které se projevilo tím, že se zavázal vzít pod svou ochranu ruské *konce* a kostely v livonských městech.⁶⁶⁸ Reval se těšil plné vnitřní autonomii a jeho obyvatelé neměli právo obracet se v soudních záležitostech k livonskému mistrovi, který mohl pouze zprostředkovávat spory mezi rytíři a měšťany, ale vnitřní záležitosti města stály mimo jeho pravomocí. Neústupnost revalských měšťanů, kteří dokonce navrhovali uvalit na obchodní partnery hospodářské sankce, málem znemožnila, aby dojednaná smlouva vstoupila v Livonsku v platnost. Spory ohledně výkonu práva nad ruskými kupci se táhly až do konce devadesátých let 15. století a podněcovaly vůči nim v Revalu nevoli, až zde došlo k popravám dvou obchodníků.⁶⁶⁹

snošenij s Rimskoju imperijeju, Tom I. (1488–1594), (ed. neuveden), S. Petěrburg 1851, sl. 8–82. KAZAKOVA, N. A., Rus i Livonija 60-ich – načala 90-ch godov ..., s. 334-335.

⁶⁶⁷ AZR, dok. č. 112, s. 130-133. H. Cosack vyslovil domněnku, že byly uzavřeny tři smlouvy. Vedle této, která se jako jediná dochovala, to opět měly být smlouvy mezi Pskovem a livonským řádem a mezi Pskovem a dorpatským biskupem. COSACK, Harald, Livland und Rusland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitags, Teil II., in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 51, 1926, s. 92.

⁶⁶⁸ Zpráva o jednání s Rusy v Narvě, 1498, in: LECUB 2 I, dok. č. 647, s. 477.

⁶⁶⁹ COSACK Harald, Livland und Rusland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitags, Teil III., in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 52, 1927, s. 94-95.

Není úplně zřejmé, nakolik a zda vůbec byl Ivan III. informován o tom, jak vypadala samospráva livonských měst. V moskevském státě panovala zcela jiná situace než v Livonsku. Měst se tu nacházelo jen málo, hospodářsky nebyla příliš rozvinutá a žilo v nich jen nepatrné procento obyvatelstva, jehož postavení se zcela lišilo od postavení plnoprávného měšťanstva v zemích rozkládajících se za jeho západními hranicemi. Novgorod Veliký a Pskov byly světlými výjimkami, ale byl to právě Ivan III. se svými expanzivními a autokratickými snahami, kdo začal tyto samosprávné městské celky nejprve omezovat a pak zcela likvidovat. Domnívám se proto, že při jeho rozhodování o podmínkách smlouvy s řádovými rytíři v Livonsku nebylo tak zásadní, zda se k němu dostaly informace o poměrech v livonských městech. Jako panovník, kterého v jeho rozhodování příliš nikdo neomezoval, nebyl nejspíše schopen pochopit, nebo přinejmenším respektovat, že by livonský mistr mohl být jako zeměpán při plnění smluvních požadavků někým limitován, a navíc právě neurozenými měšťany.

3. Uzavření hanzovního dvora v Novgorodě roku 1494

V roce 1494 nastal v dějinách novgorodského kontoru zásadní zlom. Veliký moskevský kníže Ivan III. přikázal 6. listopadu toho roku uzavřít dvůr, zajmout německé kupce a odvést je i se zbožím, které jim bylo zabaveno, do Moskvy. Nejstarší letopisná zpráva, která líčí tuto událost, je datovaná do roku 1495, přináší však jen velmi stručné sdělení.⁶⁷⁰ Více informací obsahuje *Nikonovský letopis* ze 16. století, jenž patří do souboru děl oficiálního dějepisectví, které vznikaly na carském dvoře pod dohledem cara Ivana IV. Hrozného a metropolity Makarije. Na jeho stránkách se dočteme, že v listopadu roku 1494 byl na příkaz velikého knížete uzavřen hanzovní dvůr svatého Petra ve Velikém Novgorodu: „*Poslal veliký kníže do Novgorodu k naměstnikům d'jaka Vasilije Žuka a Danila Mamireva a nařídil zatknout v Novgorodě německé kupce z Kolyvaně [Reval - Tallin, pozn. autora] za jejich špatné jednání a také vzít jejich zboží a přivést je do Moskvy. Učinil tak proto, že oni v Kolyvani činili kupcům velikého knížete, Novgorodcům, mnoho křivd a svévolně je hanobili a jiné lidi velikého knížete zaživa v kotlích vařili bez vědomí velikého knížete a bez soudu. Také poslové velikého knížete, kteří jezdili od velikého knížete do Říma a do italské a německé země, byli jimi hanobeni. Také starým kupcům velikého knížete, Novgorodcům, mnoho křivd a špatného jednání učinili a oni [Novgorodci, pozn. autora] byli na moři okrádáni. A za to veliký kníže Ivan Vasiljevič nemilost svoji na ně položil, přikázal jejich kupce posadit do vězení, jejich zboží odvést do Moskvy a odebrat jim jejich staré dvory v Novgorodě a kostel.*“⁶⁷¹ Celkem bylo podle Je. A. Rybiny zatčeno 49 kupců z 18 měst, 17 jich bylo z Lübecku a sedm z Dorpatu. Pouze tři kupci pocházeli z Revalu.⁶⁷²

⁶⁷⁰ *Sokraščennyje letopisnyje svody konca XV v.* (PSRL, Tom 27), ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva 2007, s. 366.

⁶⁷¹ „*Послалъ князь великій въ Новъгородъ къ наместникомъ діака Василя Жука да Данила Мамырева и велел поимати въ Новегороде гостей Немецкихъ Колыванцевъ, да и товаръ ихъ, переписатьъ, привести на Москву за ихъ неисправление, про то, что они на Колывани великого князя гостемъ Новогордцемъ многіа обиды чинили и поруганіе самоволне, а иныхъ людей великого князя живыхъ въ котлехъ вариша безъ обсылки великого князя и безъ обыску; такоже и посломъ великого князя отъ нихъ поруганіе было, которые послы ходили отъ великого князя въ Римъ и во Фрязскую землю и въ Немецкую; да и старымъ гостемъ великого князя Новогордцемъ отъ нихъ многа обида и неисправление бысть, и разбои на мори быша. И за то князь великій Иванъ Василиевичъ опалу свою на нихъ положилъ, и гостей ихъ велел в тюрмы посажати, и товаръ ихъ спровадити к Москве, и двory ихъ гостиные въ Новегороде старые и божницю велел отняти*“. *Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju*, s. 239.

⁶⁷² Pro upřesnění je třeba dodat, že část zatčených tvořili kupečtí synové, kteří ve Velikém Novgorodě získávali obchodní praxi a učili se ruštině. RYBINA, Je.A., *Inozemnyje dvory...*, s. 75–76.

Uzavření hanzovního dvora nebylo ničím novým, došlo k němu již v minulosti. Poprvé to bylo v letech 1368 až 1370, kdy probíhala válka mezi livonskou větví řádu německých rytířů a Novgorodem. Z toho důvodu byli vypraveni z Lübecku a Gotlandu vyslanci do Dorpatu, aby zorganizovali uzavření dvora, a kupci s sebou odvezli do Dorpatu měřidla, knihy, listiny a také rukopis *Novgorodské Schry* III.⁶⁷³ Podruhé byl dvůr uzavřen v roce 1443, a to opět v důsledku válečného konfliktu mezi řádem a Novgorodem. Již po dvou letech byl však provoz dvora obnoven, ačkoliv válka trvala až do roku 1448. Obnovení provozu bylo mimo jiné také vyvoláno skutečností, že navzdory uzavření kontoru němečtí kupci nadále dodávali svoje zboží do Novgorodu, ale tentokrát to činili prostřednictvím kupců ze Pskova.⁶⁷⁴ V obou případech bylo uzavření kontoru výsledkem společného rozhodnutí hanzovních měst, která se obávala, že válečné události ohrozí jejich obchodní aktivity v Novgorodě a jejich kupci se stanou cílem útoků obyvatel města. V roce 1494 byl však hlavním aktérem panovník země, na jehož území se kontor nacházel.

Krátce pro uzavření kontoru, uvěznění kupců a konfiskaci jejich majetku Ivanem III. se v Livonsku rozšířily zvěsti, že tato akce úzce souvisí s ujednáním dohody mezi Moskvou a Dánskem a že brzy bude následovat útok moskevského vojska, které se začalo shromažďovat v blízkosti livonských hranic. Tyto zprávy, předávané v korespondenci revalských radních, ukazují podle ruské historičky M. B. Bessudnovy na skutečnost, že v Livonsku příčiny Ivanova rozhodnutí nejspíše nepochopili správně.⁶⁷⁵ Co tedy mohlo být impulsem k Ivanovu unáhlenému rozhodnutí uzavřít kontor, zatknout přítomné kupce a zkonfiskovat jejich zboží? Šlo o hlubší příčiny, které souvisely s mezinárodně politickými a hospodářskými kontakty ve východním Pobaltí, konkrétně s uzavřením moskevsko-dánské smlouvy v roce 1493? Nebo se podnětem k tomuto kroku stal jen bezprostřední impuls, který představoval incident v Revalu, kde byli popraveni dva ruští kupci?⁶⁷⁶ Na tuto otázku se již v 19. století snažila odpovědět řada ruských i zahraničních badatelů, kteří často docházeli k rozporuplným závěrům a hodnocením tohoto počínu moskevského panovníka.

⁶⁷³ Zpráva o vyslání poselstva do Dorpatu z roku 1370, HR, I, 2, dok. č. 32, s. 44.

⁶⁷⁴ RYBINA, Je.A., Novgorod i Ganza, s. 110–111.

⁶⁷⁵ BESSUDNOVA, M.B., Specifika i dinamika razvitija rusko-livonskich protivorečij..., s. 209–210.

⁶⁷⁶ ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič, *Rossija na rubeže XV–XVI stoletij. Očerki socialno-političeskoj istoriji*, Moskva 1982, s. 105.

Například L. A. Arbuзов dával uzavření hanzovního dvora do souvislosti s výstavbou pevnosti Ivangorodu, kterou nechal Ivan III. postavit roku 1492 hned naproti Narvě, na druhém břehu hraniční řeky Narvy. Moskva tak jasně vyjádřila svoji převahu nad livonským státem, jehož území jí blokovalo přístup k Baltskému moři. Veliký kníže prý předpokládal, že se nově budovaná pevnost stane současně přístavem a obchodním centrem na moskevsko-livonské hranici, protože byla snadno dosažitelná pro námořní obchodní lodě. Němečtí kupci by tak nemuseli cestovat za svými obchody až na hanzovní dvůr do Novgorodu.⁶⁷⁷ Následujícího roku uzavřel Ivan III. smlouvu s dánským králem Janem I., namířenou proti švédskému regentovi Stenu Sturemu Staršímu, přestože švédsko-moskevské příměří bylo prodlouženo před několika měsíci.⁶⁷⁸ Těmito kroky se Moskva snažila zajistit své postavení ve východním Pobaltí. L. K. Goetz hodnotil uzavření kontoru jako další zásadní krok Ivana III. k odstranění posledních zbytků novgorodské samostatnosti a k pevnějšímu začlenění Velikého Novgorodu do moskevského státu.⁶⁷⁹

Mnoho historiků se domnívá, že tato akce byla důsledkem uzavření spojení mezi Dánskem a moskevským státem, v níž se realizoval zájem obou partnerů na omezení hanzovního monopolu a zesílení tlaku na Švédsko, které bylo spojencem Hanzy. Tohoto mínění byl již v 19. století významný ruský historiograf Sergej Michajlovič Solovjev.⁶⁸⁰ Také sovětský historik Konstantin Vasiljevič Bazilevič tvrdil, že uzavření hanzovního dvora nebylo trestem za svobodný výkon soudních pravomocí v Revalu, ani odvetou za občasná spory mezi hanzovními a ruskými kupci, ale úderem proti hanzovnímu monopolu. Ačkoli to nikde v pramenech není výslovně doloženo, všechny Ivanovy diplomatické kroky měly vést k omezení zprostředkovatelské role Hanzy v ruském obchodu se západní Evropou. Důvody, které zabránily, aby bylo tohoto cíle dosaženo, spatřoval Bazilevič v nerovnoměrných prostředcích boje a v nedostatku vytrvalosti a důslednosti novgorodské bojarské vlády při prosazování její obchodní politiky.⁶⁸¹ Tyto argumenty se nezdají být příliš přesvědčivými, neboť jsou velmi vágní. Není zde totiž uvedeno, jaký boj nebo jaké prostředky či jejich

⁶⁷⁷ ARBUZOV, L.A., *Očerki istoriji Lifljandii...*, s. 115.

⁶⁷⁸ Švédsko a Dánsko byly velkými rivaly ve snaze ovládnout východní Pobaltí a zdejší obchodní cesty.

⁶⁷⁹ GOETZ, L.K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte...*, s. 186–187.

⁶⁸⁰ SOLOVJEV, S.M., *Sočiněnija*, s. 130–131.

⁶⁸¹ BAZILEVIČ, Konstantin Vasiljevič, *Vněšnjaja politika ruskogo centralizovannogo gosudarstva (vtoraja polovina XV veka)*, Moskva 1952, s. 382–386.

nerovnoměrnost činila Hanzu nadřazeným obchodním partnerem ruských kupců, ani jak měla vypadat ona vytrvalost a důslednost novgorodských bojarů při prosazování obchodní politiky. Kromě toho lze pochybovat o tom, zda to byli skutečně bojaři, kteří se v Novgorodu věnovali strategii obchodní činnosti. Stejněho mínění jako K. V. Bazilevič byli také ruští historici Anna Leonidovna Choroškevič, která zdůrazňovala, že Ivanovo rozhodnutí šlo plně v souladu s dobovým trendem, kdy hanzovní dvory byly zavírány i v jiných evropských zemích,⁶⁸² a Aleksandr Aleksandrovič Zimin, jenž zároveň poukázal na ústup hanzovního monopolu v širším celoevropském měřítku, ale odmítl tezi, že by Ivanovo jednání vyplývalo z podmínek moskevsko-dánské smlouvy. Podle jeho mínění bylo násilné ukončení činnosti hanzovního dvora pouze logickým krokem moskevského panovníka při přípravě války proti Švédsku, jehož tradičním spojencem byla Hanza. Popravou dvou Rusů v Revalu přetekla podle Ziminova názoru míra Ivanovy trpělivosti s hanzovními kupci, a proto nařídil uzavřít kontor, přítomné kupce zajmout a jejich zboží zabavit.⁶⁸³

Na uzavření hanzovního dvora v Novgorodě jako symptom postupného ústupu Hanzy z postavení prvořadého obchodního partnera ruské strany poukázal estonský historik Paul Johansen. Tento úpadek se plně projevil počátkem 16. století. Zatímco ruský export na Západ byl podle jeho názoru stále značný, import se v podstatě omezil jen na drahé kovy a luxusní zboží, zatímco dovoz požadované vojenské techniky, případně materiálů, z nichž by ji bylo možné vyrobit a o jehož dovoz usilovala ruská strana, byl přísně zakázán.⁶⁸⁴

Nicméně německý historik Harald Cosack upozornil již koncem dvacátých let minulého století na skutečnost, že v písemných pramenech neexistují žádné důkazy o tom, že by uzavření hanzovního dvora Ivanem III. bylo důsledkem ujednání moskevsko-dánské smlouvy. Podle jeho mínění se jednalo o fámou, kterou rozšiřovala Hanza. Represe, nařízené Ivanem III., měly poškodit především revalské kupce, město Reval a jeho obchodní zájmy ve Velikém Novgorodu a zároveň byly odvetou za popravu dvou ruských kupců. Jednalo se tedy o právní

⁶⁸² CHOROŠKEVIČ, A.L., *Russkoje gosudarstvo...*, s. 143.

⁶⁸³ ZIMIN, A.A., *Rossija na rubeže*, s. 105.

⁶⁸⁴ JOHANSEN, Paul, *Der hansische Rußlandhandel...*, s. 55.

spor, o právo výkonu hrdelního soudnictví nad kupci v Revalu.⁶⁸⁵ Stejný názor zastával v té době také Wilhelm Lenz.⁶⁸⁶

Na právní stránku problému se zaměřila rovněž N. A. Kazakova. Poukázala na skutečnost, že moskevsko-livonské smlouvy z let 1481 a 1493 sice garantovaly svobodný výkon soudnictví v livonských stejně jako v ruských městech, ale zároveň se v nich uvádělo, že o soudních sporech s cizinci se mají obě strany informovat a řešit je společně. To se však v případě exekuce v Revalu nestalo. Moskevská vláda tak jednoznačně vyjádřila protest proti postupu města.⁶⁸⁷ Tuto hypotézu Kazakova později rozvinula ve studii, v níž se kromě jiného zaměřila na vymezení míru vlivu moskevsko-dánské dohody z roku 1493 na Ivanovo rozhodnutí uzavřít hanzovní kontor. Na základě studia švédských a německých narativních pramenů ze 16. až 17. století dospěla k závěru, že představa o rozhodujícím vlivu moskevsko-dánské dohody na uzavření kontoru se v nich prosazovala teprve postupem doby, v souvislosti se sílící rivalitou mezi Švédskem a Dánskem. Zejména ve švédském kronikářství sílila tendence dokázat, že zmíněná dohoda měla poškodit Švédsko a jeho spojence, to znamená Hanzu.⁶⁸⁸

Velmi reálný je podle mého názoru výklad současných historiků N. S. Borisova a N. Angermanna, kteří shodně dospěli k závěru, že Ivanův represivní zásah vůči novgorodskému kontoru byl z hospodářského hlediska neopodstatněný. Jeho jednání nemělo zřejmě v tomto případě žádný racionální základ a pravděpodobně vyplynulo z momentálního hnutí mysli. Životopisec Ivana III. Borisov hodnotí panovníkův zákrok proti kontoru jako jeden z jeho pochybných politických činů a vysvětlení hledá v povahových rysech velikého knížete: „*Obráz Ivana III. jako člověka nespěchajícího, opatrného a rozvážného, ale přitom neústupného a nevyhnutelně dosahujícího svých cílů, který se již dávno vytvořil v historické literatuře, trpí zjevným schematismem. Ivan nejednou zažil, že se mu ‚zatočila hlava z úspěchů‘. Zanechával jeden podnik a spěšně se pouštěl do jiného, jenž ho omámil přízrakem nebývalého úspěchu. Navzdory své zkušenosti a prozíravosti byl také člověkem vášnivým a podléhajícím návalům zlosti i nadšení.*“⁶⁸⁹ N. Angermann dospěl k závěru, že pokud Ivan III. zamýšlel poškodit

⁶⁸⁵ COSACK Harald, Livland und Russland Livland und Russland ..., Teil III., s. 108–111.

⁶⁸⁶ LENZ, Wilhelm, *Die auswärtige Politik des livländischen Ordensmeisters Walter von Plettenberg bis 1510*, Riga 1928, s. 8.

⁶⁸⁷ KAZAKOVA, N. A., *Rusko-livonskije i rusko-ganzejskije otnošenija...*, s. 272–273.

⁶⁸⁸ KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, *Ješčé raz o zakrytii ganzejskogo dvora v Novgorodě v 1492 g.*, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 2 (12), Leningrad 1984, s. 177–187.

⁶⁸⁹ BORISOV, N.S., *Ivan III.*, s. 512.

uzavřením kontoru německé kupce, nemělo toto opatření žádný praktický význam. Pro novgorodské obchodníky bylo totiž v té době již jednodušší cestovat do Livonska, neboť jejich výchozím bodem se se mohl stát nedávno založený Ivangorod. Do livonských měst přijížděli ve stále větší míře, a tak bylo pro hanzovní kupce výhodnější obchodovat s nimi v Livonsku a neztrácet čas a prostředky potřebné na cestu do Novgorodu. Nařízení Ivana III. tak paradoxně pomohlo dalšímu rozvoji hanzovního obchodu v Revalu.⁶⁹⁰

Většina badatelů se vesměs shoduje na tom, že impulsem k uzavření novgorodského hanzovního kontoru byla poprava dvou novgorodských kupců v Revalu. Teprve v posledních letech přišla ruská historička M. B. Bessudnova s tvrzením, že Ivanova akce nemá s touto exekucí nic společného. První kupec byl totiž popraven již čtyři roky před uzavřením dvora, takže je nanejvýš nepravděpodobné, že by jeho smrt teprve po delší době iniciovala tak rozsáhlou sankci. Druhý obchodník byl popraven teprve začátkem října roku 1494, ale vzhledem ke vzdálenosti mezi Revalem, Moskvou a Novgorodem a rychlosti přenosu informací ve sledovaném období je nepravděpodobné, aby již 6. listopadu byl v Novgorodě vykonán Ivanův příkaz, neboť od popravy uplynula zatím příliš krátká doba. Bessudnova odmítla rovněž hypotézu N. A. Kazakovy, že Ivan III. potrestal německé kupce za to, že revalská rada nedodržela podmínky smlouvy z roku 1493, kde bylo stanoveno, že cizinec může být souzen a trestán podle místního práva, ale ještě dříve, než dojde k exekuci, o tom musí být informována druhá strana. Revalská rada postupovala podle procesního práva a nedělala rozdíly mezi cizinci a domácími obyvateli. Navíc smlouva z roku 1493 byla uzavřena mezi Novgorodem a řádovými rytíři bez účasti zástupců livonských hanzovních měst, a proto podle mínění radních nebyly pro ně její klauzule závazné.⁶⁹¹ Podle mínění Bessudnovy bylo uzavření dvora svatého Petra reakcí na změnu zahraniční politiky římského krále Maxmiliána I. ve vztahu k Moskvě. Maxmilián sice uzavřel na samém počátku devadesátých let s Ivanem III. smlouvu o vzájemné pomoci proti společným nepřátelům, jimiž byli v daném kontextu mínění především jagellonští panovníci, vzápětí však jeho zájem o alianci ochladl.⁶⁹² Ivan se proto pokusil demonstrovat svoji sílu. Jediným místem, na kterém mohl nějak uškodit říši, a tím pádem i Habsburkům, bylo Livonsko. Jeho politicky motivovaný akt byl uskutečněn také

⁶⁹⁰ ANGERMANN, N., *Russkije i beloruskije kupcy ...*, s. 268; RITSCHER, Alfred, *Reval an der Schwelle zur Neuzeit. Vom Vorabend der Reformation bis zum Tode Wolters von Plettenberg (1510–1535)*, Teil I, Bonn 1998, s. 17–18.

⁶⁹¹ BESSUDNOVA, M.B., *Specifika dinamika razvitija ruskko-livonskich protivorečij ...*, s. 211–213.

⁶⁹² PICKOVÁ, Dana, *Habsburkové a Rurikovci ...*, s. 94–105.

s ekonomickým kalkulem. Na svatopetrském dvoře byli zajati takzvaní zimní hosté, kupci, kteří do Novgorodu přijížděli na zimu. Vzhledem ke klimatickým podmínkám v severozápadní části východní Evropy se jejich pobyt protáhl na několik měsíců, a proto museli být obchodníci dostatečně zásobeni zbožím a prostředky až do začátku jara a cestovní sezóny. Právě tyto prostředky se nyní dostaly do rukou moskevského velikého knížete.⁶⁹³

Podle mého názoru se impulsem k Ivanovu unáhlenému rozhodnutí uzavřít kontor, zatknout přítomné kupce a zkonfiskovat jejich zboží skutečně stala poprava dvou ruských kupců v Revalu, ovšem v jiných souvislostech, než se domnívají mnozí badatelé. Za vším totiž mohla stát urážka panovnické cti a mužské ješitnosti. Panovnická čest byla utvářena dvorskými rituály, které dodávaly vladařům mimořádného postavení mezi jeho poddanými. Některé ceremonie byly přímo vyhrazeny panovníkům a bez nich ztrácely jakýkoli smysl. Čest však utvářelo i samotné jednání panovníka. Ideální vládce měl být štědrý, chrabřejší v boji, první rytíř mezi ostatními, z čehož plynuly určité povinnosti vyhrazené pouze monarchovi (například pasování na rytíře). Čest panovníka zdobila hrdinská smrt na bitevním poli stejně jako dodržení jednou daného slibu.⁶⁹⁴ Nepochybně však nastávaly situace, kdy panovnická čest utrpěla újmu nikoliv z důvodu odepření panovníkovi příslušné ceremonie, nedodržení jejích pravidel, neúčasti na vojenském tažení v čele vojska, ale prostým nevybíravým verbálním útokem. Z nepřímého svědectví několika pramenů, které uvádějí některé detaily o uzavření kontoru ve Velikém Novgorodě lze usuzovat, že k tomu mohlo dojít právě v tomto případě.

Poprava dvou ruských kupců v Revalu se stala všeobecně známým incidentem jak v rurikovských knížectvích, kde o něm nalezneme zprávy v řadě letopisů, tak i v německých zemích a ve Skandinávii. Informace o důvodech popravy, a dokonce o počtu popravených se sice rozcházejí, ale tyto prameny současně obsahují některé pozoruhodné detaily k pozadí celé události. Jedna z nich naznačuje, že k uzavření kontoru mohlo dojít v důsledku verbální urážky moskevského velikého knížete. Lübecký syndik Albert Krantz ve svém díle *Wandalia* napsal, že se obyvatelé Revalu nechali po popravě slyšet, že by uvařili jako psa samotného „Moskovitu“, pokud by spáchal podobný přestupek.⁶⁹⁵ Pojem *Moskovita* v jeho spise

⁶⁹³ BESSUDNOVA, M.B., *Specifika...*, s. 211–213, 220–221.

⁶⁹⁴ IWAŃCZAK, Wojciech, *Po stopách rytířských příběhů. Rytířský ideál v českém písemnictví 14. století*, Praha 2001, s. 58–61.

⁶⁹⁵ KRANTZ, Albert, *Wandalia*, lib. XIV, cap. XXII, Coloniae Agrippinae 1519. A. Krantz mylně napsal, že v Revalu byl popraven pouze jeden Rus. K tomuto dílu více PODBJEREZKIN, Filip, Albert Krantz i Ivan Groznyj:

jednoznačně označuje Ivana III. V 18. století se o tomto incidentu podrobně rozepsal historik Friedrich Konrad Gadebusch. Uvedl, že jakýsi hlupák v Revalu měl říci přímo velkoknížecím vyslancům, že „*jestliže by takové ohavné věci udělal sám veliký kníže, tak by také jeho uvařili jako psa.*“ Toto neuctivé vyjádření se dostalo až ke sluchu velikého knížete, který se velmi rozhněval. Údajně seděl v této chvíli na knížecím stolci a ve zlosti udeřil o zem žezlem, jež držel v ruce, dovolávaje se Boha, aby ho pomstil a rozhodl v jeho prospěch.⁶⁹⁶ Třebaže můžeme pochybovat o věrnosti konkrétního popisu této epizody i o vyslovení vysoce hanlivého výroku na adresu moskevského vládce, je zřejmé, že pokud se Ivan III. opravdu něco podobného dozvěděl, musel být drzostí revalských měšťanů nanejvýš pobouřen.

Zajímavé je, že tato urážlivá slova vzbudila v ruské historiografii jen minimální ohlas a prakticky jim nebyla věnována větší pozornost. N. A. Kazakova se pouze omezila na tvrzení, že Krantzova zpráva je nepochybně značně přehnaná.⁶⁹⁷ Podle K. V. Bazileviče, který se zaměřil na dílo F. K. Gadebusche, je zpráva zajímavá zejména tím, že zaznamenala fámy, které se tehdy šířily v Revalu v souvislosti se zavřením dvora.⁶⁹⁸

Uzavřením hanzovního kontoru v Novgorodě v roce 1494 skončila dlouhá etapa obchodních kontaktů hanzovních kupců s jejich obchodními partnery v tomto městě. Obchod se tím pochopitelně nezastavil, ale jeho realizace se přesunula do Pskova nebo do livonských měst. Podstatné však bylo, že byly zpřetrhány obchodní vazby, které si kupci budovali po několik století. Nelze rovněž vyloučit, že vedle pracovních kontaktů udržovali Němci s Novgoroděany osobní vztahy, které mohly přerůst v přátelství. Když byl provoz německého kontoru v Novgorodě po dvaceti letech obnoven, panovala již naprosto jiná situace. V té době se na obchodní výměně podíleli již jiní lidé, a proto veškeré kontakty musely být navázovány znovu. Nikdy však už nedosáhly stejné úrovně jako před rokem 1494. K tomu je potřeba vzít

istorija odnogo poslaniija, in: *Palityčnaja sfěra*, 2014–2015, No. 22–23, s. 180–187; NORDMAN, Viljo Adolf, *Die Wandalia des Albert Krantz*, Helsinki 1934.

⁶⁹⁶ „*Man würde den Grossfürsten selbst, wenn man ihn in einer folchen lästerlichen Tat bestrafe, wie einen Hund verbrennen.*“ GADEBUSCH, Friedrich Konrad, *Livländische Jahrbücher. Erster Theil. Letzterer Abschnitt von 1400 bis 1561*, Riga 1780, s. 248–249.

⁶⁹⁷ KAZAKOVA, N.A., Ještě raz o zakrytii ganzejskogo dvora..., s. 180–181.

⁶⁹⁸ BAZILEVIČ, K.V., Vněšňaja politika..., s. 337

do úvahy, že vedle německých obchodníků z livonských měst začali do Novgorodu ve stále větší míře pronikat kupci z dalších zemí, jako byli Holanďané nebo Švédové.⁶⁹⁹

⁶⁹⁹ RYBINA, Je.A., Novgorod i Ganza, s. 168–180.

4. Novgorodsko-livonské vztahy na pozadí války v letech 1501 až 1503

Uzavření hanzovního dvora v Novgorodě nejen pobouřilo, ale také vylekalo hanzovní města v Livonsku natolik, že načas upustila od vzájemných sporů a byla ochotná více přihlížet k zájmům celého livonského státu. Toho se snažil využít nový livonský mistr Wolter von Plettenberg, který v létě roku 1494 vystřídal ve funkci zesnulého Johanna Freitagy von Loringhoven. Tomuto muži, jenž stál v čele řádu až do roku 1535, je přičítána velká zásluha na tom, že ve vztahu k Novgorodu, Pskovu, a hlavně k Moskvě dokázal po většinu svého funkčního období zachovávat mír.⁷⁰⁰ Ve válce s moskevským velikým knížetem se ocitl pouze jednou, a to v letech 1501 až 1503.⁷⁰¹

Plettenberg se velmi energicky snažil zajistit Livonsko proti případnému útoku ze strany moskevského státu a dožadoval se v tomto směru pomoci nejen u hanzovních měst, ale také u pruského řádu německých rytířů, římského krále Maxmiliána I. Habsburského a říšských stavů. Jeho snahy se však nesetkaly s kladnou odezvou, a to ani u řádového velmistra, který byl jeho nadřízeným.⁷⁰² Vztah řádových států Livonska a Prus k Moskvě se totiž významně lišil. Zatímco slábnoucí a vnitřně nejednotné Livonsko se obávalo dynamicky se rozrůstajícího moskevského státu, řád německých rytířů v Prusích usiloval především o zneplatnění druhého toruňského míru, který uzavřel roku 1466 po prohrané třináctileté válce s Polskem. Němečtí rytíři usazení v Prusích představovali od 13. století pro Polsko a Litvu trvalé ohrožení, nyní se však situace změnila a pozice řádu se značně oslabily. Vítězné Polsko si připojilo Východní Pomoří a západní část pruského území, takzvané Královské Prusy, to znamená, že znovu získalo východ k Baltskému moři, a kromě toho se pruský velmistr, vládnoucí na území Křižáckých Prus, dostal do jisté závislosti na polském králi. Musel mu skládat přísahu věrnosti a v případě potřeby poskytnout vojenskou pomoc. Císař Fridrich III. Habsburský ani papežská kurie podmínky druhého toruňského míru sice nikdy neuznali, ale na druhé straně nepodnikli žádné kroky, které by vedly k jeho anulování, o které usiloval velmistr a další představitelé řádu.⁷⁰³

⁷⁰⁰ ZEIDS, Teodors, Wolther von Plettenberg und seine Stellung in der Geschichte Lettlands, in: ANGERMANN, Norbert – MISĀNS, Ilgvars (eds.), *Wolther von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, Lüneburg 2001, s. 23.

⁷⁰¹ K moskevské politice Woltera (Waltera) von Plettenberg WIMMER, Eduard, Die Rußlandpolitik Wolters von Plettenberg, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Wolter von Plettenberg. Der grösste Ordenmeister Livlands*, Lüneburg 1985, s. 71–99.

⁷⁰² PICKOVÁ, D., Habsburkové a Rurikovi... s. 120–121.

⁷⁰³ BACZKOWSKI, Krzysztof, Cesarstwo a kwestia uznania warunków pokoju toruńskiego z 1466 r. na przełomie XV i XVI wieku, in: *Małopolskie Studia Historyczne*, Tom 9, 1966, č. 3/4, s. 19–33.

Vztah k Polsku je zaměstnával natolik, že nebyli schopni poskytnout pomoc livonské větvi řádu proti Moskvě, která pro Prusy nepředstavovala žádnou hrozbu, zatímco řád v Livonsku se necítil být ohrožen polským královstvím.⁷⁰⁴

Koncem devadesátých let 15. století bylo stále více zřejmé, že se mezi Moskvou a Livonskem schyluje k novému válečnému konfliktu, jak naznačovaly časté incidenty na jejich hranici, a tak se Plettenberg musel poohlédnout po možných spojencích jinde než v Prusích nebo v říši. Nejprve začal o spojení vyjednávat s dánským králem Janem I. Oldenburským, což se zdá být poněkud zvláštní, vezmeme-li v úvahu, že Dánsko uzavřelo teprve před několika málo léty smlouvu s Moskvou. Jan I. však získal roku 1497 také švédskou královskou korunu a Švédsko se na rozdíl od Dánska orientovalo víceméně proti Moskvě. Chtěl-li se tu prosadit proti regentovi Stenu Sturemu Staršímu,⁷⁰⁵ musel na tento kurs přistoupit. Roku 1499 vyslovil livonský zemský sněm souhlas s obsahem budoucí dánsko-livonské dohody, v níž mělo být zakotveno, že livonský řád napadne Pskov, zatímco se Dánové zaměří na Novgorod. Tato vojenská operace se mohla uskutečnit teprve tehdy, až by vypršela platnost dosud aktuálních dohod, moskevsko-livonské smlouvy z roku 1481 a dánsko-moskevské dohody z roku 1493, to znamená po roce 1503.⁷⁰⁶ Jednání probíhající v letech 1499 až 1500 však ukázala, že zájmy livonského řádu, livonských stavů a krále Jana se dosti rozcházejí, a plánovaná smlouva nakonec uzavřena nebyla.⁷⁰⁷

V té době se nabídl Wolteru von Plettenberg jiný spojenec, a to litevský veliký kníže Alexandr Jagellonský. Návrh spojení mezi Litvou a Livonskem byl do jisté míry stejně paradoxní jako spojenecký svazek s Dánskem. Pomineme-li dlouholeté nepřátelství plynoucí z charakteru samotného řádu německých rytířů, jehož posláním byl především boj proti nevěřícím, mezi něž pohanští Litevci dlouho patřili, byl tu momentálně se stupňující spor mezi řádovým velmistrem a polským králem Janem I. Olbrachtem, Alexandrovým bratrem, o

⁷⁰⁴ PICKOVÁ, D., Habsburkové a Rurikovci... s. 96–98.

⁷⁰⁵ Sten Sture Starší zastával v letech 1471 až 1497 a 1501 až 1503 funkci švédského regenta. Švédské království bylo ovšem formálně součástí Kalmarské unie, to znamená, že jeho oficiálním panovníkem byl král Jan Oldenburský, který měl sice v zemi své příznivce, nicméně Sten Sture bránil dlouhá léta tomu, aby přijel do Stockholmu a ujal se zde přímé vlády. To se mu podařilo pouze v letech 1497 až 1501.

⁷⁰⁶ *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*, Band 3 (1494–1535), ed. Leonid Arbusow, Riga 1910, dok. č. 12, par. 21–23.

⁷⁰⁷ LENZ, Wilhelm, *Die auswärtige Politik ...*, s. 81.

plnění podmínek druhé toruňské smlouvy. Alexandrova nabídka však logicky vyplynula z běhu událostí.⁷⁰⁸

Za vlády Ivana III. se zformoval rozlehlý moskevský stát, který integroval mnoho dříve samostatně existujících rurikovských knížectví do jednoho státního celku. V důsledku této expanze se Litva a moskevské veliké knížectví staly bezprostředními sousedy. Moskva se začala prezentovat jako dědička původního ruského státu, v historiografii od 19. století tradovaného jako Kyjevská Rus, a vznášet nárok na všechna jeho bývalá území včetně těch, která se dostala během mohutné expanze mladého litevského státu, vrcholící počátkem 15. století, pod litevskou nadvládou. Za této situace se mnohá knížata vlastníci majetky v pohraničních oblastech Litvy a poddaná dosud litevskému velikému knížeti, a to nejen rurikovského, ale také litevského původu, rozhodla přejít „na službu“ k moskevskému panovníkovi. To bylo na litevsko-moskevské hranici zdrojem neustálého napětí a častých vojenských střetů místního charakteru, které hrozily přerůst v regulérní válku. To se také stalo v letech 1486 až 1487. Válečný konflikt mezi Moskvou a Litvou trval až do roku 1494, kdy byl ukončen mírovou smlouvou. Tato smlouva nebyla pro Litvu příliš výhodná, protože se na jejím základě musela vzdát ve prospěch Moskvy některých pohraničních území.⁷⁰⁹ Alexandr si přál zajistit svoji zemi proti expanzivním snahám Moskvy a doufal, že by se potvrzením mírových vztahů mohl stát dynastický sňatek, který by spojil Jagellonce s Rurikovci. Po uzavření dohody se oženil s Ivanovou dcerou Jelenou, ale jejich manželství situaci mnohem více zkomplikovalo, než uklidnilo. Poskytovalo totiž Ivanu III. neustálou záminku ke stížnostem, že Alexandr nedodrží vůči manželce své závazky, především porušuje její právo svobodně vyznávat v katolickém prostředí pravoslavnou víru. Toto obvinění se nakonec stalo jednou ze záminek k rozpoutání další moskevsko-litevské války.⁷¹⁰

Přestože byl roku 1494 uzavřen mezi Litvou a Moskvou věčný mír, začalo se již koncem devadesátých let schylovat k nové válce. Na hranici mezi moskevským a litevským územím se opět odehrávala řada lokálních konfliktů a vojsko Ivana III., permanentně zaměstnané od roku 1494 boji se Švédy nebo kazaňskými Tatary, setrvalo momentálně v nečinnosti, takže mohlo napadnout právě Litvu nebo Livonsko. Oba vládcí, litevský veliký kníže i livonský mistr se

⁷⁰⁸ PICKOVÁ, D., Habsburkové a Rurikovci... s. 122–123.

⁷⁰⁹ *Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich i udělnych knjazej XIV–XVI vv.*, ed. Lev Vladimirovič Čerepnin, Moskva – Leningrad 1950, dok. č. 83., s. 329–332.

⁷¹⁰ PICKOVÁ, D., Habsburkové a Rurikovci... s. 106, 114–116, 122.

marně snažili získat proti Moskvě spojence, není proto divu, že v kritické situaci našli cestu právě k sobě navzájem. V srpnu 1500 se Alexandr obrátil na Plettenberga s nabídkou uzavřít spojení proti Moskvě.⁷¹¹ Na jaře téhož roku byla totiž Litva skutečně napadena moskevským vojskem a v nastalé válce se jí nevedlo právě dobře. Livonský mistr mu vyšel vstříc, ačkoliv velmistr řádu Fridrich Saský mu již dříve sdělil, že si nepřeje, aby se angažoval v moskevsko-litevském konfliktu na straně Litvy.⁷¹² Plettenberg se však obával, že by porážka Litvy mohla mít nepříznivé důsledky nejen pro Litvu, ale také pro Livonsko.⁷¹³

Obranný a útočný pakt proti Moskvě byl uzavřen v červnu 1501 a měl platit deset let. Představitelé Litvy a Livonska se v něm zavazovali, že napadnou ve vzájemné shodě moskevské území a nebudou uzavírat příměří bez souhlasu smluvního partnera.⁷¹⁴ Moskevsko-livonská válka vypukla ještě dříve, než skončilo stávající příměří, a dokonce ještě předtím, než stačil Plettenberg podepsat sjednanou smlouvu. Zahájili ji Livonci, kteří vpadli nejprve v květnu 1501 do oblasti Ivangorodu a později, v srpnu, na území pskovského knížectví. Bojové akce se omezovaly podobně jako v předchozích konfliktech na nájezdy na území nepřítele a krátkodobá, většinou neúspěšná obléhání opevněných měst. Hlavním cílem řádového vojska bylo dobytí Pskova, což vyplývalo z letitých sporů mezi řádem a Pskovem o některá pohraniční území. Pskované povolali na pomoc vojsko moskevského velikého knížete. V několika střetech s moskevskou armádou prokázal Plettenberg svoje velitelské schopnosti a Moskvany s pskovskými a novgorodskými spojenci porazil,⁷¹⁵ ale na celkové vítězství nemohl pomýšlet. To mělo hned dva důvody. Prvním byl fakt, že se vojenské, ekonomické ani finanční zdroje Livonska nemohly měřit s těmi, které měla k dispozici Moskva. Druhou nepříznivou okolností byla skutečnost, že veliký kníže Alexandr nedostal svým závazkům a jeho vojska vůbec na

⁷¹¹ Veliký kníže litevský Alexandr Jagellonský livonskému mistrovi Wolteru von Plettenberg, 1500, in: LECUB 2 I, dok. č. 1029, s. 776–777.

⁷¹² Velmistr řádu německých rytířů Fridrich Saský livonskému mistrovi Wolteru von Plettenberg, 1500, *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta*, ed. Ioann Grigorovič, Petropoli 1848, dok. č. CXXII, s. 314.

⁷¹³ Livonský mistr Wolter von Plettenberg velmistrovi řádu německých rytířů Fridrichu Saskému, 1500, in: LECUB 2 I, dok. č. 1072, s. 799–801.

⁷¹⁴ Smlouva mezi velikým knížetem litevským Alexandrem Jagellonským, livonským mistrem Wolterem von Plettenberg a rižským arcibiskupem o spolku proti Moskvě, 1501, LECUB 2 II., dok. č. 45, s. 29–32, dok. č. 127, s. 82–83.

⁷¹⁵ 27. srpna 1501, ani ne měsíc poté, co vtrhlo livonské vojsko vedené osobně Plettenbergem na pskovské území, porazilo na řece Serici poblíž Izborsku výrazně početnější moskevskou armádu. Vítězství nad moskevskou přesilou se opakovalo v září 1502 u Smolinského jezera. Mezitím, na podzim roku 1501, bylo Livonsko naopak zle poškozeno nájezdem moskevských bojovníků.

pomoc Livoncům v jejich válečné kampani proti Pskovu nevytáhla. Naopak v době, kdy byla podepisována litevsko-livonská smlouva o spojení proti Moskvě, dorazilo na moskevský panovnický dvůr litevské poselstvo, jehož úkolem bylo připravit zde půdu pro jednání o míru.⁷¹⁶

Česká historička Dana Picková pochybuje o tom, že by Alexandr Jagellonský vůbec někdy počítal s pomocí Livoncům proti Moskvě, to znamená, že by pokračoval z vlastní iniciativy ve válce, která vypukla rok předtím. Jako důkaz uvádí fakt, že v době, kdy nechal svého livonského spojence napospas moskevské přesile, žádal svého nejstaršího bratra českého a uherského krále Vladislava Jagellonského, aby zprostředkoval mezi ním a Ivanem III. mírové rozhovory, a to co nejdříve, aby vůbec nedošlo k vojenskému konfliktu. Pokud připustíme tuto možnost, nabízí se vysvětlení, že Alexandrovým cílem bylo především zaměstnat moskevské vojenské síly obranou proti útokům z Livonska a odvést je od války s Litvou. Kromě toho se Alexandr začal brzy po livonském útoku do pskovské země mnohem více zajímat o dění v Polsku, kde se po smrti jeho dalšího bratra Jana I. Olbrachta uvolnil královský trůn, o nějž se hodlal ucházet.⁷¹⁷

V červnu 1502, rok poté, co Livonci zahájili válečné operace, ujistil Alexandr, který byl v té době již polským králem, písemně Plettenberga, že dostojí všem svým závazkům plynoucím z jejich smlouvy.⁷¹⁸ To se však opět nestalo a Livonci museli vybojovat v září 1502 vítězství u Smolinského jezera sami, bez litevské pomoci. Přestože mnohem početnější moskevské vojsko mělo značné ztráty, dobýt nedaleký Pskov se Livoncům nepodařilo. V té době napsal král Plettenbergovi list, v němž ho informoval, že si jeho rádci přejí, aby uzavřel s Moskvou míry. Jako důvod uváděl vyhlášení křížové výpravy proti Turkům a snahu papeže získat k účasti také velikého knížete moskevského.⁷¹⁹ Zakrátko přijel do Moskvy Vladislavův vyslanec, který zároveň zastupoval papeže Alexandra VI. a kardinála Regina, jenž měl Ivanu

⁷¹⁶ *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevnej Rossii s dëržavami inostrannymi. Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskago gosudarstva s Polsko-Litovskim*, I. (s 1487 po 1533 god), (Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago Obščestva, Tom XXXV), ed. Gennadij Fjodorovič Karpov, S. Petěrburg 1882, dok. č. 67, s. 311–312, 320–321.

⁷¹⁷ PICKOVÁ, Dana., Moskva v diplomacii českého a uherského krále Vladislava Jagellonského v letech 1501–1516, in: *Średniowiecze polskie i powszechnie*, Tom 3, (Prace naukowe Uniwersytetu śląskiego w Katowicach Nr. 2283), Katowice 2004, s. 269–272.

⁷¹⁸ Polský král a veliký kníže litevský Alexandr Jagellonský livonskému mistrovi Wolteru von Plettenberg, 1502, LECUB 2 II, dok. č. 306, s. s. 209–210.

⁷¹⁹ Polský král a veliký kníže litevský Alexandr Jagellonský livonskému mistrovi Wolteru von Plettenberg, 1502, LECUB 2 II, dok. č. 375, s.268–269.

III. objasnit, že křesťanští vládcové by neměli bojovat mezi sebou, ale sjednotit se v boji proti Turkům.⁷²⁰

V roce 1502 obdržel Plettenberg od Alexandra nabídku, aby vyslali do Moskvy společné poselstvo, které bude jednat o míru. Livonský mistr na tuto nabídku přistoupil a koncem ledna 1503 se jeho zástupci objevili na dvoře moskevského velikého knížete.⁷²¹

Livonští vyslanci se v Moskvě od počátku setkávali s velmi chladným přijetím a v podstatě byli z účasti na mírových jednáních vyloučeni, přestože trvali na tom, že na základě livonsko-litevské smlouvy mají vést rozhovory pouze společně se zástupci Litvy. Ivan III. měl k tomuto postupu svoje důvody. Podle N.A. Kazakovy bylo z jeho pohledu mnohem důležitější vyřešit vztahy s Litvou, zatímco Livonsko pro něj mělo v této chvíli druhořadý význam.⁷²² Jednání s polskými a litevskými vyslanci probíhalo v březnu 1503. Skončilo uzavřením příměří na šest let a další ztrátou dobytého litevského území ve prospěch Moskvy. Moskevský stát tak získal další původně ruská území a jeho hranice se posunula na západ, do větší blízkosti strategicky důležitého města Smolenska, o nějž měla Moskva velký zájem.⁷²³

Teprve po ukončení rozhovorů s litevskou a polskou delegací si Ivan III. pozval na první jednání livonské vyslance a počátkem dubna jim byl předán předběžný text smlouvy o příměří. Dále však s nimi odmítl jednat přímo v Moskvě a odkázal je ve věci uzavření dohody na své místodržící v Novgorodě a Pskově, jak vyplývá ze zprávy o jejich moskevské misi.⁷²⁴ Ostatně tímto způsobem probíhala všechna dosavadní jednání mezi moskevským panovníkem a jeho diplomatickými partnery z Livonska. 7. dubna 1503 se vyslanci vydali na zpáteční cestu.⁷²⁵

Další jednání o příměří byla vedena s velkoknížecími *naměstniky* v Novgorodě a trvala až do července 1503. Jejich výsledkem bylo uzavření tří smluv o příměří, a to mezi Pskovem a livonským řádem na šest let,⁷²⁶ mezi Novgorodem a livonským řádem a mezi Pskovem a

⁷²⁰ PICKOVÁ, D., Moskva v diplomacii českého a uherského krále Vladislava Jagellonského, s. 272–273.

⁷²¹ ZEIDS, Teodors, Wolther von Plettenberg ..., s. 19–22.

⁷²² KAZAKOVA, N. A., Russko-livonskije i ruskko-ganzejskije otnošenija..., s. 236–237.

⁷²³ *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskago gosudarstva s Polsko-Litovskim*, dok. č. 75, s. 363–412.

⁷²⁴ Zpráva livonských vyslanců o jednání v Moskvě, 1503, LECUB 2 II, dok. č. 443, s. 335–355.

⁷²⁵ Záznam o jednání litevského poselstva v Moskvě, 1503, in: AZR, dok. č. 192, s. 290–296.

⁷²⁶ Smlouva o příměří mezi Pskovem a řádem německých rytířů v Livonsku na šest let, 1503, LECUB 2 II, dok. č. 509, s. 402–405.

dorpatským biskupem. S největší pravděpodobností se dochoval pouze text první dohody, který byl publikován. Historici však předpokládají, že obě další dohody byly v podstatě totožné. N.A. Kazakova sice tvrdí, že se zachoval také text smlouvy mezi livonskými rytíři a Novgorodem, ovšem sama odkazuje pouze na edici dohody s Pskovem.⁷²⁷

V úvodní formulaci pskovsko-livonské smlouvy se uvádí, že byla uzavřena „z Boží vůle a z nařízení velikého panovníka, cara ruského Ivana Vasiljeviče, z Boží milosti cara a panovníka vši Rusi a velikého knížete vladimírského, moskevského, novgorodského, pskovského, tverského, jugurského, permského, bulharského a jiných a jeho syna velikého knížete Vasilije Ivanoviče, cara vši Rusi.“⁷²⁸ Poprvé se Ivan III. ve smlouvě s livonskými představiteli nechal titulovat jako panovník zemí, v nichž bezprostředně vládnul nebo měl velký vliv. Podobně jako ve smlouvách z let 1474, 1481 a 1487 se v textu opět objevil Ivanův syn a následník. Tentokrát jím byl Vasilij Ivanovič, Ivanův potomek z druhého manželství se Sofií Palaiologovnou, který později, od roku 1505, vládl jako moskevský veliký kníže Vasilij III.

Na rozdíl od předchozích dohod, které byly uzavřeny v posledních třiceti letech, chyběla celá řada ustanovení. Byla vypuštěna formule *bít čelem* a řádový mistr se nemusel zavázat, že bude chránit ruské kostely a *konce* v livonských městech. Na druhou stranu mu smlouva ukládala jinou povinnost, která se týkala obchodníků z Novgorodu a Pskova, kteří byli zajati v Livonsku. Řádový mistr se měl postarat o jejich propuštění, navrácení odebraného zboží a jejich bezpečný návrat do domovských měst. Rovněž se musel postarat o navrácení zboží, jehož majitel ve vězení zemřel. V textu se neuvádí konkrétně, jak takové vrácení mělo probíhat v praxi. V této souvislosti je pozoruhodné, že se v dohodě se vůbec neřešila situace, jak postupovat v opačném případě, to znamená, pokud by němečtí kupci byli zajati v Novgorodě nebo Pskově a bylo jim zabaveno jejich zboží. Znovu se ukázalo, že moskevský panovník a jeho zástupci přehlížejí realitu livonských měst, protože uvěznění novgorodských nebo pskovských obchodníků bylo většinou v kompetenci rozhodnutí hanzovních, respektive městských představitelů v Livonsku, a do tohoto rozhodování mohl řádový mistr jen těžko

⁷²⁷ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija...*, s. 239.

⁷²⁸ „Nach Gottes willen und na des groten herren geheyte des Russishen keysers Iwane von Gots genaden ein keyser und ein herre aller Russen und ein grotfurste to Woldimer und Musckaw und Newgarden und Plesskaw und Ottefer und Joherssky und Perenissky und Belharssky etc. und sines sones des grotfursten Wassilie Iwanowitz, ein keisser aller Russen.“, in: LECUB 2 II, dok. č. 509, s. 403.

zasahovat. Zároveň se opět projevila nerovnoprávnost obou stran, protože příměří nedostatečně chránilo německé kupce, pokud by byli zajati v Novgorodě a Pskově.

Z ustanovení, která lze řadit mezi obchodní záležitosti, byla do smlouvy zařazena pouze garance svobodné cesty po pozemních a vodních komunikacích. Všechny ostatní smluvní články, týkající se obchodu, které bývaly dosud součástí dohod Novgorodu a Pskova s livonským řádem nebo dorpatským biskupem, byly zcela vypuštěny. Jednalo se o obchod voskem a solí, export koní z Livonska, zákaz dovozu alkoholických nápojů k východním sousedům a zajištění bezpečnosti novgorodských a pskovských kupců a jejich zboží při plavbách po Baltském moři ze strany hanzovních měst.

Absenci celé řady smluvních podmínek v textu dohody vysvětlovala N. A. Kazakova faktem, že Ivan III. potřeboval urychleně uzavřít jednání s livonskou stranou, protože jeho hlavní pozornost byla zaměřena na Litvu. V nedávno vítězně ukončené moskevsko-litevské válce dosáhl Ivan III. značných územních zisků, které byly zajištěny pouze dohodou o příměří. Ivan však chtěl uzavřít věčný mír, který by mu lépe zabezpečil zisk všech nově připojených území, proto tolik spěchal na uzavření jednání s livonským řádem, a to i za cenu dočasných ústupků.⁷²⁹

Příměří z roku 1503 bylo poslední dohodou, kterou moskevský veliký kníže Ivan III. uzavřel za svého života s livonským řádem, dorpatským biskupem a hanzovními městy. Za období let 1462 až 1503 se v textech všech dohod nepřehlédnutelně projevil silný vliv moskevského panovníka, upevňujícího svoje postavení, jenž byl při jednáních v Novgorodě a Pskově reprezentován svými zástupci. Nelze pomíjet skutečnost, že řada z těchto smluv byla uzavřena díky neústupnosti moskevské strany a jejích stoupců v diplomatických jednáních, která byla v některých případech podpořena demonstrací vojenské síly. Takové situace nastaly při uzavírání smluv v letech 1462, 1474, 1481 a 1503. Livonští a hanzovní představitelé se – řečeno vojenským žargonem – ocitli v diplomatické defenzívě. To se projevilo nejen v politických, ale také v obchodních ustanoveních. Jak představitelé řádu, duchovenstva, tak i hanzovních měst museli akceptovat smluvní podmínky, které pro ně byly do té doby neznámé a nepřijatelné. Navzdory veškerému úsilí se jim nepodařilo tyto podmínky ani odstranit, ani změnit.

⁷²⁹ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija...*, s. 242.

Livonská větev řádových rytířů smlouvou z roku 1503 nic nezískala. Obsah smluv byl pro livonský řád nevýhodný, protože potvrzoval pouze stav, jaký panoval před válkou a neřešil například sporná pohraniční území. Forma byla pokořující. Nicméně řád vedl válku zcela bez spojenců, a tak museli být jeho představitelé rádi, že smlouva potvrdila alespoň status *ad quem*. Příměří mezi řádem německých rytířů v Livonsku a Moskvou trvalo až do roku 1558, kdy bylo porušeno carem Ivanem IV., jehož armáda vpadla do Livonska, a zahájila tak čtvrtstoletí trvající livonskou válku. Mezitím bylo třikrát prodlouženo, v roce 1509 na čtrnáct let a v roce 1531 dokonce na dvacet let.⁷³⁰

Dohody uzavřené mezi hanzovními kupci, livonským řádem a dorpatským biskupem s Novgorodem a Pskovem za vlády Ivana III. reflektují především zásadní změny, ke kterým došlo na poli diplomatických jednání ve druhé polovině 15. a na začátku 16. století. Nezhledňují však každodenní realitu obchodních kontaktů změněnou v průběhu jedné dekády po definitivním připojení Novgorodu k moskevskému státu v roce 1478. Počínaje tímto rokem, zahájil moskevský veliký kníže deportace předních Novgorodanů, kteří byli skutečnými či domnělými odpůrci moskevské nadvlády. Tyto deportace proběhly v několika vlnách a v jejich rámci byli z Novgorodu vysídleni přední bojaři a bohatí obyvatelé města, mezi nimiž figurovali rovněž obchodníci. Mezi prvními deportovanými obchodníky byl kupecký starosta Marek Pamflijev, jenž byl na příkaz Ivana III. zajat 1. února 1478.⁷³¹ Při návštěvě Novgorodu v prosinci 1479 až lednu 1480 nechal moskevský panovník zatknout větší počet kupců. Někteří z nich byli popraveni, ale většina byla i s rodinami deportována do měst v okolí Moskvy.⁷³² Ke třetí vlně poprav a deportací došlo na přelomu let 1482 a 1483, kdy se Ivan dozvěděl od novgorodského poselstva, že část Novgorodanů poslala na Litvu svoje vyslance, aby jednali s králem Kazimírem IV.⁷³³ V letech 1486 až 1487 bylo na příkaz Ivana III. vystěhováno z Novgorodu okolo padesáti kupeckých rodin do Vladimiru na Kljazmě.⁷³⁴ V zimě 1487 a 1488 bylo zajato a odvezeno z Novgorodu údajně sedm tisíc osob, další nechal moskevský panovník popravít. Všichni byli potrestáni za to, že se údajně měli spiknout proti velkoknížecímu

⁷³⁰ PICKOVÁ, D., Habsburkové a Rurikovci... s. 125.

⁷³¹ BORISOV, N. S., Ivan III. ..., s. 270.

⁷³² Tamtéž, s. 274.

⁷³³ *Lvovskaja letopis* (PSRL, Tom XX.1), Sankt-Petěrburg 1910, s. 350–351.

⁷³⁴ *Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju*, s. 219.

naměstníkovi s cílem připravit ho o život.⁷³⁵ Na místo nich nechal Ivan III. přesídlit do města nové lidi z Moskvy a jejího okolí. Nepochybně mezi nimi byli rovněž obchodníci, ale nelze jednoznačně určit, o jak velký počet se jednalo.

Podle H. Cosacka byly deportace novgorodských kupců motivovány snahou Ivana III. podlomit ekonomický rozvoj města.⁷³⁶ S tím kategoricky nesouhlasila N. A. Kazakova, která uvedla, že moskevský panovník sice tvrdě zasáhl proti opozici v Novgorodě, to znamená i proti kupcům, ale deportované osoby nahradil přesídlenci z Moskvy a okolí. Na ekonomiku Novgorodu to podle jejího názoru nemohlo mít žádný vliv, protože jednu skupinu obchodníků nahradila jiná.⁷³⁷ Současná ruská badatelka M. B. Bessudnova nabídla kompromisní interpretaci novgorodských událostí. Deportace nezničily novgorodský dálkový obchod a ekonomiku města, ale způsobily jim citelné škody, protože na uvolněná místa přišli lidé, kteří dosud neměli žádné zkušenosti s obchodem s německými kupci. Navíc tato rychlá výměna obchodníků nutně způsobila, že Němci pocítili nedůvěru ke svým novým obchodním partnerům.⁷³⁸

První deportace novgorodských kupců se zřejmě nedotkly obchodu s Němci, protože v korespondenci odesílané ze dvora svatého Petra do livonských měst se o nich nedochovala žádná zmínka. Dále je nezbytné si uvědomit, že hanzovní kontor v Novgorodě byl uzavřen od začátku pskovsko-livonské války v roce 1480 až do roku 1487. Za to další vlnu represí v letech 1486 až 1487 pocítili i němečtí kupci. V dopise z Dorpatu byli revalští radní informováni, že veliký kníže moskevský nechal z Novgorodu vysídlit místní kupce s jejich ženami, dětmi, a dokonce i s majetkem a že se velkoknížecí *naměstníci* chovají nevybíravě k osazenstvu německého kupeckého dvora.⁷³⁹ Hanzovní kupci brzy poznali, že jejich noví obchodní partneři nedisponují dostatečně velkým kapitálem na to, aby mohli od nich odebírat zboží v takovém množství, jako to dělali jejich předchůdci. V důsledku toho poklesl na konci osmdesátých let 15. století objem zboží, které hanzovní kupci prodávali na novgorodském trhu. Obchodní ztráty,

⁷³⁵ *Tipografskaja letopis*, (PSRL, Tom 24), ed. Michail Nikolajevič Tichomirov, Petrograd 1921, s. 237.

⁷³⁶ COSACK, H., *Livland und Russland ...*, s. 87.

⁷³⁷ KAZAKOVA, N. A., *Russko-livonskije i russko-ganzejskije otnošenija...*, s. 196.

⁷³⁸ BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Novgorodskie „vyvody“ 1480-ch gg. i ich vlijanie na novgorodsko-ganzejskiju torgovlju v svete ganzejskich istočnikov*, dostupné z: http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2015/11/Bessudnova_M_B.pdf [cit: 15. 9. 2023], s. 175.

⁷³⁹ Městská rada v Dorpatu radním v Revalu, 1487, in: HR 3 II, dok. č. 174, s. 213.

kteří v důsledku toho utrpěli, se městská rada v Revalu snažila zmírnit tím, že již v únoru 1488 vydala zákaz obchodování v Novgorodě pro kupce, kteří nebyli členy Hanzy.⁷⁴⁰ Tím chtěli radní zabránit, aby se příjmy hanzovních obchodníků v Novgorodě dále neklesaly na úkor nežádoucí konkurence. Od února do března 1489 jednalo v Moskvě livonské poselstvo, které prosilo Ivana III., aby jim dovolil v Novgorodě obchodovat s kupci také z jiných měst z jeho země.⁷⁴¹ Současně ho žádali, aby také on zakázal v Novgorodě obchodovat kupcům, kteří nebyli členy hanzovního společenství.⁷⁴² S výsledky jednání nebyli spokojeni ani vyslanci, ani představitelé livonských měst. Za této situace navrhla revalská rada, aby bylo z novgorodského kontoru odvezeno veškeré zboží a dvůr byl uzavřen.⁷⁴³ Tento návrh se nakonec nerealizoval a němečtí obchodníci dál provozovali svoje obchody v Novgorodě až do uzavření hanzovního dvora na příkaz Ivana III. v listopadu 1494.

Není pochyb o tom, že deportace citelně zasáhly do obchodních kontaktů Němců s Novgoroděany. Ačkoli letopisné údaje o počtu vysídlených Novgoroděanů jsou rozhodně nadsazené, muselo přesto jít na tehdejší dobu o značný počet lidí. Z města odešli zkušení kupci, jejichž obchodní podnikání tvořilo základ ekonomického rozvoje Novgorodu, respektovali svoje německé partnery, s některými se setkávali i mimo pracovní sféru a orientovali se v po staletí budovaném a rozvíjeném tranzitním systému nákupu a prodeje zboží. Na jejich místo přišli lidé, kteří neměli k Novgorodu žádný vztah, byli zvyklí na úplně jiné mechanismy obchodu a jiné obchodní partnery. Nepochybně také musíme předpokládat, že nebyli schopní se bez tlumočnicka domluvit s hanzovními kupci. Touto nucenou výměnou obyvatelstva došlo k zprerhání po staletí udržovaných obchodních vazeb, jejichž obnova nemohla být krátkodobou záležitostí.⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Městská rada v Narvě radním do Revalu, 1488, in: HUB XI, dok. č. 203, s. 159–160.

⁷⁴¹ Záznam jednání revalských vyslanců a správce dvora svatého Petra s velikým knížetem Ivanem III. v Moskvě, 1489, in: HUB 11, dok. č. 276, s. 200–201.

⁷⁴² Stížnosti a žádosti předložené vyslanci Revalu a správcem dvora svatého Petra velikému knížeti Ivanovi III. v Moskvě, 1489, in: HUB 11, dok. č. 277, s. 203.

⁷⁴³ Revalská rada sděluje svoje návrhy týkající se dvora svatého Petra městské radě Dorpatu, 1489, in: HUB 11, dok. č. 289, s. 213.

⁷⁴⁴ BESSUDNOVA, M.B., Novgorodskie „vyvody“..., s. 176.

Závěr

Přestože území středověkého Livonska představovalo relativně malý region ležící téměř na periferii evropského kontinentu, projevovali o něj v průběhu staletí mimořádný zájem nájezdníci a dobyvatelé. Pro švédské varjagy byla oblast východního Pobaltí nejen cílovou stanicí, ale současně sloužila jako tranzitní teritorium na jejich cestách do vnitrozemí východní Evropy a dále na jih do Kaspického a Černého moře, přes které se plavili až do Konstantinopole. Po skončení skandinávských výprav následovali v jejich šlépějích obchodníci z ostrova Gotland, k nimž se velmi brzy připojili kupci z rodících se severoněmeckých měst. Příliv populace ze Skandinávie a říše zesílil na přelomu 12. a 13. století v souvislosti s pořádáním křížových výprav do východního Pobaltí, christianizací místního obyvatelstva, kolonizací země a vznikem měst. Současně se tato oblast stávala od 11. století cílem vojenských výprav knížat z ruských zemí, a to zejména z Novgorodu, Pskova a Polocka. Řada nově příchozích, ať už z východu nebo ze západu, považovala území budoucího Livonska pouze za místo svého dočasného pobytu, ale vedle nich tvořili početnou skupinu ti, kteří se zde natrvalo usadili. V důsledku tohoto procesu se ve východním Pobaltí vytvořila unikátní etnická situace – na poměrně malém teritoriu se setkávali příslušníci místních ugrofinských a baltských kmenů, přistěhovalci ze Skandinávie a německých zemí a na druhé straně obyvatelé slovanského původu ze středověké Rusi, kteří pocházeli z různých civilizačně kulturních sfér. Důsledkem toho byla od počátku značná religiózní rozmanitost, neboť tu vedle sebe žili západní i východní křesťané a navzdory postupující christianizaci také uctívači starých pohanských bohů a kultů.

Nezanedbatelný podíl na zrodu středověkého Livonska měli nepochybně kupci. Východní Pobaltí se stalo cílem jejich cest za obchodními transakcemi od začátku 12. století. Obchod byl odjakživa propojen s výměnou informací, a tak je pravděpodobné, že kupci sdíleli své zážitky a zkušenosti po návratu ze vzdálených lokalit s dalšími osobami, čímž přispívali k šíření zpráv o dalekých krajích a jejich obyvatelích.

Nezvratným dokladem o intenzifikaci obchodních kontaktů mezi kupci z Gotlandu, severoněmeckých měst a jejich obchodními partnery z Novgorodu ve 12. století je uzavření vůbec nejstarší známé obchodní smlouvy z roku 1191/1192 a založení hned dvou dvorů zahraničních kupců v tomto městě. Sjednání dohody počátkem devadesátých let 12. století dokazuje, že obchodní vztahy mezi západními kupci a Rusy již dosáhly takové úrovně, že bylo nezbytně nutné je právně podchytit a stanovit jasná pravidla vedení obchodu, která by oběma smluvními stranám zajišťovala rovné podmínky a nepřipouštěla neoprávněné znevýhodňování

jedné z nich. Ustanovení smlouvy dále řešila jednak případy, kdy se kupci dopustili v cizině prohřešků a zločinů, jednak situace, pokud by se sami stali v cizí zemi oběťmi bezpráví nebo násilného trestného činu. Tyto zásady se staly základními stavebními kameny všech pozdějších dohod mezi Novgorodem a Pskovem na jedné straně a livonskými politickými subjekty na druhé straně, které byly uzavřeny od konce 12. do poloviny 15. století. V žádném případě to však neznamená, že ekonomické vztahy mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými diplomatickými a obchodními partnery neprocházely změnami. Během dlouhého období více než dvou a půl století pochopitelně nastávaly situace, které zavedené obchodní vztahy komplikovaly. Jednalo se o narušení obchodu v důsledku válečných konfliktů, obchodních sankcí, jako byly blokády nebo zákazy obchodování s určitým druhem zboží, námořní a říční pirátství, které bez výjimky způsobovalo škody jak Němcům, tak také kupcům z Novgorodu a Pskova. Řešení těchto konfliktů, náprava způsobených křivd a úhrada utrpěných škod představovalo vždy zdlouhavý proces, neboť obě strany pochopitelně nahlížely na tyto případy ze svého zorného úhlu. Veškerá jednání o sporných otázkách byla proto dlouhodobým procesem hledání vzájemně přijatelného kompromisu. Této realitě se museli přizpůsobit všichni účastníci jednání, zástupci Novgorodu, Pskova, vyslanci hanzovních měst z Livonska a říše, představitelé řádu německých rytířů v Livonsku a livonské duchovenstvo. Změny ve smlouvách se prosazovaly postupně a pomalu, kromě nich se uzavíraly ještě doplňkové dohody, v nichž se řešily dílčí problémy. Velmi častým důvodem vzájemných neshod byla pravidla pro bezpečné a nerušené cestování kupců v cizí zemi nebo loupežné přepadení kupců v cizině. Výsledný kompromis se sice rodil obtížně a zdlouhavě, ale nakonec k němu všichni zúčastnění dospěli, protože obě strany měly navzdory veškerým překážkám zájem na dosažení dohody a pokračování obchodních transakcí.

Relativně poklidný rozvoj obchodních vztahů mezi Novgorodem, Pskovem a hanzovními městy v Livonsku v prvních dvou a půl stoletích doznal ve druhé polovině 15. století zásadních změn, což se nepřehlédnutelně odrazilo také ve znění v té době uzavíraných dohod. Změny v textu či nová ustanovení ve smlouvách již nebyly dílem novgorodských nebo pskovských vyjednávačů, ale zástupců moskevského velikého knížete Ivana III. Vasiljeviče, který v jejich zastoupení zaujal místo jedné ze smluvních stran. To bylo důsledkem významných politických změn, které nastaly v průběhu sedmdesátých let 15. století, kdy moskevský panovník nejprve omezil postupnými vojenskými a diplomatickými kroky autonomní postavení Velikého Novgorodu, a nakonec ho přímo anektoval k moskevskému velkoknížectví. Tímto činem ukončil staletou samostatnou existenci jednoho z nejstarších měst,

jež se nacházelo na teritoriu původního ruského státu, a fungovalo jako jedno z nejvýznamnějších obchodních center východní Evropy. Současně prosazoval stále intenzivněji svůj vliv ve Pskově.

Po připojení rozsáhlých novgorodských držav se moskevský stát stal bezprostředním sousedem Livonska a moskevský panovník vstoupil jako aktivní činitel do vztahů mezi Novgorodem a jeho livonskými diplomatickými a obchodními partnery. Rozhovorů o vzájemných vztazích a podmínkách obchodování se nyní účastnili velkoknížecí zástupci a Ivan III. se začal svými zásahy v Novgorodě přímo vměšovat do praktických obchodnických záležitostí (uzavření hanzovního dvora, deportace kupců z města). Zároveň byla narušena dosavadní rovnováha sil na východní livonské hranici. Zatímco minulé války mezi Livonskem a Novgorodem nebo Pskovem bývaly omezeny teritoriálně a časově a neměly nikdy jednoznačného vítěze ani poraženého, nyní stál proti Livonsku mnohem mocnější politický subjekt, s nímž nebylo možné dlouhodobě soupeřit, protože převaha lidských i materiálních zdrojů byla jednoznačně na straně Moskvy.

Hanzovní kupci i představitelé livonské větve řádu německých rytířů a livonského duchovenstva tuto změnu zaznamenali již při uzavírání smlouvy v roce 1474 a poté u všech dalších dohod, které byly dojednány za života Ivana III., to znamená do roku 1505. Formálně sice vedli s livonskými vyslanci nadále jednání zmocněnci Novgorodu a Pskova, ale za přítomnosti zástupců moskevského knížete. Při prvních takto vedených rozhovorech v roce 1474 hrozilo, že pokud mírová jednání neskončí podle představ moskevských vládnoucích kruhů, vpadne do Livonska početné vojsko Ivana III. Za těchto okolností museli livonští vyslanci přistoupit na znění smlouvy, jež zahrnovalo dosud neaplikované smluvní podmínky, a v dalších letech se přizpůsobit novému modelu obchodních a diplomatických vztahů.

Na první pohled se nic nezměnilo, protože jednávání o smlouvách probíhala jako v minulosti v Novgorodě nebo Pskově. V tomto případě však již nešlo o trpělivé a zdoluhavé hledání vzájemného kompromisu, ale o prosazování vůle moskevského panovníka. Tímto úkolem byli pověřeni jeho zástupci, kteří neměli žádné zkušenosti s obchodováním, ani s vyjednáváním s kupci z Livonska. Tak se v dohodách poprvé objevila ustanovení o tom, že představitelé livonského řádu a duchovenstva musí vzít pod svoji ochranu všechny Rusy, kteří žijí v livonských městech, a ochraňovat také jejich čtvrti, *konce*, nebo se německým kupcům zakazovalo dovážet do Novgorodu a Pskova pivo a jiné alkoholické nápoje. V obou případech se jednalo o podmínky, které zásadně narušovaly dosavadní tradici dohod mezi Novgorodem, Pskovem a jeho livonskými obchodními partnery, a nerespektovaly reálnou situaci na

livonském území. Příchozí z Novgorodu, Pskova a jiných rurikovských zemí se v livonských městech usazovali již od jejich počátků, a v těch největších měli dokonce vlastní kostely. Je pochopitelné, že čas od času docházelo mezi cizinci a domácími obyvateli měst ke konfliktům a že tyto spory končily v některých případech krveprolitím. Novgorodští nebo pskovští vyslanci však nikdy nevznesli požadavek, aby řádoví hodnostáři nebo duchovní vzali jejich livonské komunity pod svoji ochranu. Všechny spory se dosud řešily na základě platných dohod a vypořádání konfliktů, které neměly přímou souvislost s obchodem Livonců s Novgorodany a Pskovany, bylo na teritoriu měst v kompetenci městských samospráv a podléhalo platnému městskému právu. Moskevský veliký kníže a jeho zástupci nebrali ohled na skutečnost, že jejich požadavek znamenal narušení pravomocí městských samosprávných a soudních orgánů. Názorným příkladem neznalosti a nepochopení fungování samosprávy livonských měst byl požadavek velkoknížecích vyslanců k revalské městské radě, aby do rukou velikého knížete vydala k potrestání osoby, které se podílely na odsouzení k trestu smrti dvou Rusů, kteří se v Revalu dopustili závažných trestných činů (penězokazectví a sodomie). Zjednodušeně řečeno, veliký kníže chtěl potrestat soudce za to, že soudili podle platného práva.

Narušení staleté tradice představoval rovněž zákaz dovozu do Novgorodu a Pskova piva a alkoholických nápojů. V žádné z dosud uzavřených dohod, ať už ji uzavřeli s Novgorodem a Pskovem zástupci Hanzy, řádových rytířů nebo livonského duchovenstva, se až do roku 1474 nezakazoval import jakéhokoliv zboží. Ve všech dosavadních dohodách nebyl ani jeden ze smluvních partnerů znevýhodňován, ale nyní se zákaz dovozu těchto komodit vztahoval pouze na německé kupce. Pokud do této doby propukly spory kvůli prodeji a konzumaci alkoholických nápojů, řešily se podle ustanovení stávajících dohod a místního práva, proto nebylo bezpodmínečně nutné je zařazovat do smluvních podmínek jako speciální bod. Na příkladu piva lze také dokumentovat, že obdobné direktivně stanovené zákazy se nejspíš míjely zamýšleným účinkem. Vzhledem k tomu, že od poloviny 15. století narůstal počet kupců z Novgorodu a Pskova přijíždějících do livonských měst, mohli si milovníci pěnivého moku nakoupit pivo přímo v Livonsku a dovést ho s sebou domů, protože na ně se zákaz nevztahoval. Takto jim bylo dovoleno postupovat v případě zákazu importu jakéhokoliv jiného druhu zboží.

Prostředí Novgorodu, Pskova a dalších měst ve východní Evropě bylo pro hanzovní kupce v mnoha ohledech naprosto cizí a nezvyklé, ale totéž zjistíme také v případě, pokud se zaměříme na Novgorodany, Pskovany a obyvatele dalších rurikovských zemí, kteří pobývali v livonských městech. Ačkoli se vzdálenosti mezi Rigou, Revalem, Dorpatem v Livonsku a Novgorodem a Pskovem jeví v podmínkách východní Evropy jako relativně krátké, jednalo se

o dva zcela odlišné světy. Města se lišila již na první pohled svojí architekturou a urbanistickým řešením, rozdílly vykazovalo uspořádání místní samosprávy a soudní systémy, opomíjet nelze ani rozdílné náboženské vyznání. V neposlední řadě tu existovaly jazykové bariéry, němečtí kupci z Livonska se dorozumívali dolnoněmčinou, Novgorodci a Pskované používali středověkou ruštinu.

Odlišné, zcela nepodobné jazyky představovaly v každodenní činnosti kupců jeden z nejdůležitějších problémů, který museli překonávat, aby mohli úspěšně provozovat svoje obchodní aktivity. Je nezbytné podotknout, že v tomto směru prokázali němečtí obchodníci větší míru přizpůsobivosti. Již od začátku navazování obchodních kontaktů s obyvateli Novgorodu a Pskova akceptovali skutečnost, že u nich nehrála latina v diplomatických vztazích na rozdíl od střední a západní Evropy téměř žádnou roli a všechny uzavřené smlouvy, až na několik málo výjimek, byly sepsány v dolnoněmčině a ruštině. To vyvolávalo poptávku po tlumočnících, kteří by se podíleli přímo na diplomatických jednáních, a překladatelích, kteří měli na starosti texty dojednaných smluv překládat. Takové rozdělení úkolů nemuselo být pravidlem a člověk, který tlumočil při diplomatických rozhovorech, mohl současně působit jako překladatel. V každém případě prameny dokládají, že se těchto profesí ujímali na profesionální úrovni nejčastěji Němci. Nicméně každodenní kontakty s obyvateli měst východní Evropy nutily německé kupce, aby získali alespoň elementární znalosti ruského jazyka. Dochovaly se doklady o tom, že se Němci skutečně učili ruský jazyk, takže mohli se svými partnery vést i neformální rozhovory. Hanzovní kupci si této schopnosti velmi cenili, a to nejen při komunikaci v ruskojazyčném prostředí. Velmi dobře si uvědomovali, že jim přináší výhody v soupeření s obchodní konkurencí ze západní Evropy, a to zejména s Holanďany. Naprosto výmluvným dokladem tohoto přístupu byl zákaz poskytování tlumočnických služeb do ruštiny obchodníkům, kteří nepocházeli z hanzovních měst. Hanza jako celek přijala tento zákaz již v první polovině 15. století. Na druhé straně znalost němčiny mezi ruskojazyčným obyvatelstvem je v pramenech doložena jen poskrovnu, a navíc až ve druhé polovině 15. století. Nicméně domněnku, že se východoslovanští obyvatelé rurikovských knížectví odmítali učit jazyk západních cizinců, nelze přijmout bez výhrady. Nepochybně mezi nimi byly osoby, které komunikovaly v němčině, ale zprávy o nich vesměs chybí.

Přestože Novgorod a Pskov představovaly pro Němce prostředí, jemuž rozhodně nebyli uvyklí, obchod s místními kupci byl natolik lukrativní, že se jim vyplácelo do nich přijíždět, a dokonce v nich pobývat delší dobu. Již v průběhu 12. století vznikly v Novgorodě dva obchodní dvory cizinců. První patřil obchodníkům z Gotlandu, o něco mladší byl dvůr kupců

z německých zemí, který byl znám jako dvůr svatého Petra. Svatopetrský dvůr se později stal vlastnictvím hanzovních kupců. Hanzovní společenství dosáhlo v průběhu 13. století naprosté převahy v obchodu kupců ze Západu s Novgorodem a Pskovem, proto si začalo navíc pronajímat starší dvůr kupců z Gotlandu.

Život Němců v rušném a lidnatém Novgorodu osciloval mezi obdobím klidu a přátelských vztahů a krizovými situacemi, kdy se němečtí kupci ocitali v ohrožení života. Jejich vztahy s Novgorodci byly ovlivňovány momentální situací, která panovala v nejen v obchodních, ale také politických vztazích. Zejména v dobách, kdy nastalo jisté napětí, se obchodníci dostávali do pozice rukojmích a bývali doslova obklíčeni na svém dvoře rozhněvanými obyvateli Novgorodu. Nebezpečné byly pro Němce také bouře městského obyvatelstva, které propukaly v důsledku vnitropolitického vývoje v Novgorodě a bojů mezi znesvářenými frakcemi obyvatel. Nakonec německé kupce, jejich dvůr a majetek ohrožovaly ničivé požáry, které byly ve středověkém Novgorodě, jehož zástavba byla z velké části dřevěná, téměř na denním pořádku. V obzvlášť vypjatých situacích museli Němci přistoupit na krajní řešení, uzavřít své dvory a opustit na určitou dobu město. Tato období aktuálního ohrožení však nikdy netrvala příliš dlouho a byla střídána klidnými obdobími, příznivými jak pro pracovní, tak také osobní život.

Prameny dokládají, že Němci udržovali s Novgorodci přátelské kontakty, navzájem se navštěvovali a v případě ohrožení jim jejich novgorodští přátelé neváhali poskytnout pomoc. Soužití Němců s místním obyvatelstvem sice procházelo mnoha zvraty, ale nikdy nebylo narušeno natolik, aby se nemohlo v budoucnu obnovit. Radikální zásah do tohoto zaběhnutého stavu věci vnesl zásah moskevského velikého knížete Ivana III., který v listopadu 1494 nařídil, aby byl dvůr svatého Petra uzavřen, přítomní kupci uvězněni a jejich zboží zkonfiskováno. Spor se vlekl několik let, dva z uvězněných obchodníků ve vězení zemřeli a dvůr zůstal po celou dobu uzavřený. Postavení hanzovních obchodníků v Novgorodě utrpělo tímto zásahem, ať již k němu měl Ivan III. jakýkoliv důvod, velké škody a bylo silně otřeseno. Nicméně novgorodský obchod s německými kupci se nepřerušil, ale jeho centrum se přesunulo do livonských měst. Když později syn Ivana III. moskevský veliký kníže Vasilij III. povolil otevření německých kupeckých dvorů v Novgorodě, nepodařilo se jim už dosáhnout významu, který měly v předchozích stoletích.

Kupecké dvory v Novgorodě a Pskově neposkytovaly německým kupcům jen útočiště v cizím prostředí a střechu nad hlavou, ale sloužily jako skladiště zboží. Zboží, ať se již jednalo o import či export, se skladovalo téměř všude, nejednalo se jen o prostory, které k tomu byly

určené, ale ukládalo se také přímo v příbytcích kupců, sklepeních, a dokonce také v kostele svatého Petra. Přesné rozmístění podle druhu zboží nařizovaly předpisy svatopetrského dvora a jejich porušení bylo trestáno pokutami. Přísná regulace byla nezbytná, protože do těsného prostoru dvora se muselo umístit nejen zboží, ale také lidé, obchodníci a jejich příručí. Skladování jakéhokoliv zboží v příbytcích novgorodských obyvatel bylo přísně zakázáno, ale jsou jisté náznaky, že tato zásada se z nejrůznějších důvodů porušovala.

Sortiment obchodovaného zboží byl velmi bohatý, ale na základě detailnějšího studia pramenů lze určit ty druhy, které v obchodní výměně jednoznačně převládaly. Němci vozili do Novgorodu a Pskova především luxusní zboží, jako byla sukna z flanderských měst a vína z Porýní nebo Francie. Obě komodity nacházely zákazníky ve vyšších movitějších vrstvách místních obyvatel, a navíc se dokonale hodily jako důstojné dary pro panovníky. Zvláštní místo zaujímaly zlaté a stříbrné cennosti, protože neplnily pouze funkci šperků a vzácných darů, ale mohly se rovněž stát zdrojem drahých kovů. Významným dovozním artiklem byla sůl z oblasti Lüneburku, atlantického pobřeží Francie, výjimečně z Portugalska. Ačkoliv se nejednalo o luxusní zboží, byla tato sůl v Novgorodě a Pskově velmi žádaná pro svoji kvalitu. Rozhodující byla také kvalita dodávané soli. Zájem byl rovněž o sukna z Gdaňska, která sice byla méně kvalitní než flanderská, ale dokázala jim konkurovat přijatelnou cenou. Novgorodští a pskovští kupci se snažili nakupovat v Livonsku zbraně a koně. V tomto případě se však jednalo o zboží strategického významu, jehož vývoz do rurikovských zemí se livonští představitelé snažili opakovaně zakázat v obavě, že by mohlo být v případné válce použito proti Livonsku. Ze stejného důvodu se pokoušeli zamezit prodeji kovových výrobků, neboť z jejich materiálu mohly být druhotně vyrobeny zbraně. Výčet zboží dováženého do Novgorodu a Pskova, by byl pochopitelně mnohem delší, ale vesměs by se již jednalo o komodity, které v celkovém objemu obchodovaného zboží zaujímaly mnohem menší podíl.

Němci od svých partnerů z Novgorodu a Pskova nakupovali na prvním místě kůže a kožešiny. Ve střední a západní Evropě byly kožešiny z východoevropského severu považovány za luxusní zboží a hanzovní kupci je ve velkém dodávali výhradně movitým odběratelům, mezi nimiž nechyběly ani královské dvory. Stejně důležitým vývozním artiklem byl vosk, jehož se ve středověké Evropě spotřebovalo obrovské množství na svíce planoucí v kostelích, kaplích, nebo klášterech, bohatí zákazníci je používali na domácí osvětlení, kromě toho se v panovníckých, šlechtických, církevních nebo městských kancelářích voskem pečtily listiny. Exotickým druhem vyváženého zboží byli draví ptáci a šelmy. Sloužily především jako luxusní a vzácné dary pro panovníky a jejich okolí.

Výměna zboží byla nejen zdrojem zisku, ale také příčinou celé řady konfliktů. Obchodníci z Novgorodu a Pskova si například stěžovali na kvalitu dodávaných suken a jejich špatnou míru. Obviňovali Němce, že nedostatečně plní soudky s vínem nebo že je šidí na váze soli. Marně se hanzovní kupci bránili tvrzením, že odebírají zboží od dodavatelů z oblastí, kde platí jiné míry a váhy, než jaké se používají v jejich obchodu s Novgorodany a Pskovany. Ve snaze zabránit podobným sporům, které poškozovaly dobrou pověst nejen jednotlivých obchodníků, ale také celého hanzovního společenství, přijímaly hanzovní sněmy pravidelně usnesení o nutnosti kontroly měr, vah a kvality zboží. Jejich časté opakování ukazuje, jak palčivý to byl problém pro německé kupce, a současně potvrzují, že tato ustanovení byla neustále porušována. Navzdory všem přijímaným opatřením se v každé době objevovali podvodníci, kteří se snažili prodávat nekvalitní zboží, obcházeli platné předpisy nebo porušovali dočasné zákazy obchodování se zákazníky z Novgorodu nebo Pskova. Ovšem i v těchto městech se do obchodní činnosti zapojovali lidé s nekalými úmysly. Ze stížností německých kupců vyplývá, že zdejší obchodníci upravovali méně kvalitní kůže a kožešiny tak, aby vypadaly jako prvotřídní zboží. Velkým nešvarem se stalo přidávání nejrůznějších příměsí, jako byla moučka z rozemletých žaludů, nadrcené cihly nebo písek, do vosku. Němečtí kupci zřídili úřad kontrolora kvality dodávaného vosku, ale jejich novgorodští a pskovští obchodní partneři proti tomu protestovali, neboť měli pocit, že jsou okrádáni pod záminkou kontroly kvality.

Všechny tyto a další nepravosti samozřejmě narušovaly obchodní výměnu mezi Novgorodany a Pskovany na jedné straně a livonskými Němci na straně druhé a byly častou příčinou vleklých sporů, které čas od času přerostly v otevřené násilí. Jejich řešení se mnohdy hledalo dlouhou dobu a dosažený kompromis nejednou neuspokojil ani jednu zúčastněnou stranu. Tyto problémy se však nikdy nestaly důvodem k úplnému přerušování obchodních kontaktů, které byly pro všechny zúčastněné natolik výnosné, že pro ně bylo prvořadě důležité alespoň k nějakému řešení, aby mohly pokračovat v obchodování.

Diplomatické a obchodní vztahy mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem se začaly formovat již v průběhu 12. století, to znamená ještě před vznikem livonského státu, a stabilní podoby nabyly v průběhu 13. a na začátku 14. století. Tyto vazby byly velmi úzce provázány, navzájem se ovlivňovaly a měly rozhodující podíl na střídání období míru s krizovými situacemi, které mnohdy vyústily ve válečné střety nebo vyhlášení obchodních sankcí. Přesto nelze ozbrojené konflikty považovat za jednoznačně rozhodující faktor, neboť na obou stranách v každé době existovala vůle k dohodě, snaha přizpůsobit se požadavkům partnera a ochota

k ústupkům. Takového charakteru vzájemných vztahů bylo možné dosáhnout jen díky tomu, že na hledání všeobecně přijatelného řešení sporů se podíleli lidé, které spojovaly společné zájmy, a dlouhodobě, můžeme konstatovat, že po několik generací budované kontakty. Oboustranně uspokojivé výsledky jednání se rodily dlouho, ale pokud již byly odsouhlaseny, staly se základem dohod, které na delší dobu dokázaly nastolit mezi Livonskem a Novgorodem nebo Pskovem mírové vztahy. Tento vývoj byl razantním způsobem přerušen v sedmdesátých letech 15. století, kdy byl Veliký Novgorod přímo podřízen svrchovanosti moskevského velikého knížete. V důsledku toho Ivan III. vystřídal v diplomatických vztazích s livonskými partnery představitele města a zaujal postavení jedné z vyjednávajících stran. Navzdory převládajícímu zdání i interpretaci některých historiků, že tato skutečnost nevedla v obchodních vztazích mezi Novgorodem a hanzovním společenstvím k žádným změnám, mělo nastolení odlišných politických poměrů rozhodný vliv na způsob uzavírání následujících dohod i jejich obsah.

Hlavní slovo při vyjednávání smluv s Livonci neměli už představitelé Novgorodu, přesněji řečeno jeho obchodních kruhů, ale vyjednávači moskevského panovníka, kteří měli zcela odlišné priority, protože hájili přednostně zájmy Moskvy, neboť vděčili velikému knížeti za své postavení, zatímco zájmy novgorodské společnosti pro ně byly druhořadé. Mezi představitele obou stran tak vstoupil cizorodý činitel, což vedlo k zpretrhání osobních vazeb, které se vytvářely po několik století. Livonským emisarům a reprezentantům hanzovních kupců nezbylo nic jiného, než se smířit s novými poměry a přizpůsobit se jim. Zřejmě si uvědomovali, že definitivně skončila jedna éra jejich vztahů s Novgorodem a Pskovem a nahradila ji jiná kvalitativně naprosto odlišná realita. Tento pocit v nich nepochybně utvrdilo definitivní připojení Pskova k moskevskému velikému knížectví, k němuž došlo za vlády Vasilije III. v roce 1510.

Používané zkratky

AZR	Akty, otnosjaščijesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archeografičeskoju kommissijeju
GVNP	Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova
HR	Die Recesse und andere Akten der Hansetage
HUB	Hansisches Urkundenbuch
LECUB	Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch
N1L	Novgorodskaja pervaja letopis
N2L	Novgorodskaja vtoraja letopis
N3L	Novgorodskaja tret'ja letopis
N4L	Novgorodskaja četvertaja letopis
N5L	Novgorodskaja pjataja letopis
PL	Pskovskije letopisi
PSRL	Polnoje sobranije russkich letopisej
PVL	Povest' vremennyh let
RL	Russisch-livländische Urkunden
SG	Smolenskije gramoty XIII–XIV vekov

Použité prameny a literatura

Pramenné edice:

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Band 3 (1494–1535), ed. Leonid Arbusow, Riga 1910.

Akty, odnosjaščijesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archeografičeskoju kommissijeju, Tom. I (1340–1506), ed. Archeografičeskaja kommissija, Sankt-Petěrburg 1846.

ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – BORKOVSKIJ, Viktor Ivanovič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)*, Moskva 1963.

ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrent'jevič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1958–1961 gg.)*, Moskva 1963.

ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrentjevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1962–1975 godov)*, Moskva 1978.

ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – TICHOMIROV, Michail Nikolajevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1951 g.)*, Moskva 1953.

Das rigische Schuldbuch (1286–1352), ed. Hermann Hildebrand, Sankt-Petěrsburg 1872.

Die Nowgoroder Skra nach der Rigaer Handschrift, ed. Wolfgang Schlüter, Jurjew (Dorpat) 1893.

Die nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom 13 bis 17 Jahrhundert, ed. Wolfgang Schlüter, Dorpat 1911.

Die Nowgoroder skra: nach der kopenhagener Handschrift mit Einleitung und Glossar, ed. Hjalmar Alving, Göteborg 1918.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage, Abteil 1. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, ed. Historische Kommission bei der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band I (1256–1369), München 1870; Band II (1380–1389), München 1872; Band III (1387–1390), (*Nachträge zu Band I–II, 1256–1387*), München 1875; Band IV (1390–1400), München 1877; Band V (1401–1410), München 1880; Band VI (1411–

1418), München 1889; Band VII (1419–1425), München 1893; Band VIII (1426–1430), (Nachträge und Berichtigungen 1360–1430), München 1897.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage, Abteil 2. Hanserecesse von 1431 bis 1476, ed. Verein für Hansische Geschichte., Band I (1431–1436), Leipzig 1876; Band II (1436–1443), Leipzig 1878; Band III (1443–1451), Leipzig 1881; Band IV (1451–1460), Leipzig 1883; Band V (1460–1466), Leipzig 1888; Band VI (1467–1473), Leipzig 1890; Band VII (1473–1476), Leipzig 1892.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage, Abteil 3. Hanserecesse von 1477 bis 1530, ed. Verein für Hansische Geschichte., Band I (1477–1485), Leipzig 1881; Band II (1485–1491), Leipzig 1883; Band III (1491–1497), Leipzig 1888; Band IV (1497–1504), Leipzig 1890.

Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich i udělnych knjazej XIV–XVI vv., ed. Lev Vladimirovič Čerepnin, Moskva – Leningrad 1950.

Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova, ed. Sigismund Natanovič Valk, Moskva – Leningrad 1949.

Hansisches Urkundenbuch, ed. Verein für Hansische Geschichte, Band I (975–1300), Halle am Salle 1876; Band II (1300–1341), Halle am Salle 1879; Band III (1343–1357). Erster Halbband, Halle am Salle 1882; Zweiter Halbband (1358–1360), Halle am Salle 1886; Band IV (1361–1391), Halle am Salle 1896; Band V (1392–1414), Halle am Salle 1899; Band VI (1415–1433); Halle am Salle 1905; Band VII (1434–1450); Band VIII (1451–1463), Halle am Salle 1899; Band IX (1463–1470), Halle am Salle 1903; Band X (1471–1486), Halle am Salle 1907, Band XI (1486–1500); Halle am Salle 1916.

Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae, Tom I, II, ed. Karl Eduard Napierski, Riga 1833–1835.

JANIN, Valentin Lavrentjevič – ZALIZŇAK, Andrej Anatoljevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1984–1989 godov)*, Moskva 1993.

Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch, Abteil 1, Band I (1030–1300), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1853; Band II (1301–1367), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1855; Band III (*Nachträge zum I und II Bände und Fortsetzung bis 1393*), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1857; Band IV (1394–1414), ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1859;

Band V (1414–1423), ed. Friedrich Georg von Bunge, Riga 1867; Band VI (*Nachträge, Schluss*), ed. Friedrich Georg von Bunge, Riga 1873; Band VII (1423–1429), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1881; Band VIII (1429–1435), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1884; Band IX (1435–1443), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1889; Band X (1444–1449), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1896; Band XI (1450–1459), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1905; Band XII (1460–1471), ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1910; Band XIII (1472–1479), ed. Madlena Mahling, Klaus Neitmann, Matthias Thumser, Köln – Weimar – Wien 2018.

Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch Abteil 2, ed. Leonid Arbusow d. Ä., Band I (1494 Ende Mai–1500), Riga – Moskau 1900; Band II (1501–1505), Riga – Moskau 1905.

Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500), ed. Hermann von Bruiningk, Nicolaus Busch, Riga 1908.

Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevnej Rossii s dëržavami inostrannymi. Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskago gosudarstva s Polsko-Litovskim, I. (s 1487 po 1533 god), (Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago Obščestva, Tom XXXV), ed. Gennadij Fjodorovič Karpov, S. Petěrburg 1882.

Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevnej Rossii s dëržavami inostrannymi. Pamjatniki diplomatičeskich snošenij s Rimskoju imperijeju, Tom I. (1488–1594), (ed. neuveden), S. Petěrburg 1851

Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jahrhunderts, ed. Wilhelm Stieda, Halle am Salle 1887.

Russisch-livländische Urkunden, ed. Karl Eduard Napierski, Sankt-Petěrburg 1868.

Smolenskije gramoty XIII–XIV vekov, ed. Ruben Ivanovič Avaněsov, Moskva 1963.

Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta, ed. Ioann Grigorovič, Petropoli 1848.

Prameny literární povahy:

Adam Brémský, *Činy biskupů hamburského kostela. Velká kronika evropského Severu*, ed. Libuše Hrabová, Praha 2009.

CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando imperio, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Vol. 113, ed. Jacques-Paul Migne, Turnholti 1864.

HENRICI Chronicon Livoniae, (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumenti Germaniae historici), eds. Leonid Arbusow, Albert, Bauer, Albert, Hannovere 1955.

Chožděnije na Florentijskij sobor, in: *Bibliotěka litěraty drevněj Rusi*, Tom 6 *XIV–seredina XV veka*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Lev Aleksandrovič Dmitrijev, Anatolij Aleksejevič Aleksejev, Natalja Vladimirovna Ponyrko, Sankt–Petěrburg 1999.

Chronika Engelbrekta, ed. Andrej Džolinarovič Ščeglov, Moskva 2003.

Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju, (PSRL, Tom 11, 12), ed. Archeografičeskaja komissija, S.-Petěrburg 1901.

Livländische Reimchronik, ed. Leo Meyer, Paderborn 1876, reprint: Hildesheim 1963.

Lvovskaja letopis (PSRL, Tom 20.1), Sankt-Petěrburg 1910.

Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka, (PSRL, Tom 25), ed. Michail Nikolajevič Tichomirov, Moskva – Leningrad 1949.

Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva-Leningrad 1950.

Novgorodskaja pervaja letopis, (PSRL, Tom III) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1841.

Novgorodskaja vtoraja letopis, (PSRL, Tom III) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1841.

Novgorodskaja tret'ja letopis, (PSRL, Tom III) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1841.

Novgorodskaja četvertaja letopis (PSRL, Tom IV) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1848.

Novgorodskaja pjataja letopis (PSRL, Tom IV) (ed. nevedeno), Sankt-Petěrburg 1848.

OLEARIUS, Adam, *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse*, ed. Dieter Lohmeier, Tübingen 1971.

Povest' o posadnike Dobryně, in: *Bibliotěka litěraty drevněj Rusi*, Tom 7 *Vtoraja polovina XV veka*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Lev Aleksandrovič Dmitrijev, Anatolij Aleksejevič Aleksejev, Natalja Vladimirovna Ponyrko, Sankt–Petěrburg 1999.

Povesť vremennyh let, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Varvara Pavlovna Adrianova-Peretc, Sankt–Petěrburg 1996.

Pskovskije letopisi, Tom I, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1941; Tom II, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1955.

Slovo o Chmele Kirila, filosa slovenskago, in: *Bibliotěka litěraty drevněj Rusi*, Tom 7 *Vtoraja polovina XV veka*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Lev Aleksandrovič Dmitrijev, Anatolij Aleksejevič Aleksejev, Natalja Vladimirovna Ponyrko, Sankt–Petěrburg. 2004.

Sofijskaja pervaja letopis po spisku I. N. Carskogo, PSRL, Tom 39), eds. Viktor Ivanovič Buganov, Boris Michailovič Kloss, Moskva 1994.

Tipografskaja letopis, (PSRL, Tom 24), ed. Michail Nikolajevič Tichomirov, Petrograd 1921.

Ustav knjazja Vladimira Svjatoslaviča. Oleninskaja redakcija, in: *Rossijskoje zakonodatěl'stvo X–XX vekov*. Tom I. *Zakonodatěl'stvo Drevněj Rusi*, ed. Valentin Lavrent'jevič, Janin, Moskva 1984.

Zapadnorusskija letopisi (PSRL, Tom 17), ed. Archeografičeskaja komissija, Sankt-Petěrburg 1907.

Použitá odborná literatura:

ADAM, Petr, *Němečtí rytíři*, Svitavy 1998.

ALEKSEJEV, Jurij Georgijevič, „*K Moskve chotim*“. *Zakat bojarskoj respubliky v Novgorodě*, Leningrad 1991.

ALEKSEJEV, Jurij Georgijevič, Na puti k morju (Pervyje šagi baltijskoj politiki Ivana III.), in: *Petěrburgskije čtenija–95, Matěrialy naučnoj konferencii 22.–26.5. 1995*, Sankt-Petěrburg 1995.

ANDREJEV Vasilij Fjodorovič, Knjažeskij dvor v drevnjem Novgorodě, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 2 (12), Leningrad 1984.

ANDREJEV, Aleksandr Rad'jevič, *Knjaz Dovmont Pskovskij. Dokumentalnoje žizněopisanije. Istoričeskaja chronika XIII veka*, Moskva 1998.

ANDREJEVSKIJ, Ivan Jefimovič, *O dogovore Novagoroda s německimi gorodami i Gotlandom, zaključennom v 1270 godu*, Sankt-Petěrburg 1855.

ANGERMANN, Norbert, Die Hanse und Rußland, in: *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten. 12.–17. Jahrhundert, Ausstellung des kölnischen Stadtmuseums 9. Juni – 9. September 1973*, Köln 1973.

ANGERMANN, Norbert, *Meinhard, der Apostel Livlands*, Bonn 1986.

ANGERMANN, Norbert, Russkije i belorusskije kupcy v sredněvekovoj Livonii, in: JURASOV, Andrej Viktorovič (ed.), *Ot Drevněj Rusi k Rossii novogo vremeni. Sbornik statěj: K 70-letiju Anny Leonidovny Choroškevič*, Moskva 2003.

ARAKČEJEV, Vladimir Anatoljevič, *Sredněvekovyj Pskov. Vlast', obščestvo, povsedněvnaja žizň v XV–XVII vekach*, Pskov 2004.

ARBUSOW, Leonid (jun.), *Die altlivländischen Bauerrechte*, Riga 1924.

ARBUSOW, Leonid (jun.), Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert, in: *Baltische Lände*, Band 1. *Ostbaltische Frühzeit*, Leipzig 1939.

ARBUSOW, Leonid (sen.), *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Riga 1908.

ARBUSOV, Leonid A., *Očerki istoriji Lifljandiji, Estljandiji i Kurljandiji*, Sankt-Petěrburg 1912.

BACZKOWSKI, Krzysztof, Cesarstwo a kwestia uznania warunków pokoju toruńskiego z 1466 r. na przełomie XV i XVI wieku, in: *Małopolskie Studia Historyczne*, Tom 9, 1966, č. 3/4.

BARANOV, Aleksandr, Russko-livonskije mirnyje dogovory 1474 goda: predposylki, peregovory, posledstvija, in: GORSKIJ, Anton Anatoljevič (ed.), *Sredněvekovaja Rus'*, Tom 12, Moskva 2016.

BAZILEVIČ, Konstantin Vasiljevič, *Vněšnjaja politika russkogo centralizovannogo gosudarstva (vtoraja polovina XV veka)*, Moskva 1952.

BEDNOV, Vadim Anatoljevič, *Pravoslavnaja cerkov v Polše i na Litve (po Volumina Legum)*, Minsk 2002 (reprint vydání z roku 1909).

BENNINGHOVEN, Friedrich, *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia*, Köln – Graz 1965.

BENNINGHOVEN, Friedrich, *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*, Hamburg 1961.

BENNINGHOVEN, Friedrich, Zur Rolle des Schwertbrüderordens und des Deutschen Ordens im politischen Gefüge Alt-Livlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 41, 1992, Heft 2.

BEREŽKOV, Michail Nikolajevič, *O torgovle Rusi s Ganzoju do konca XV veka*, Sankt-Petěrburg 1879.

BERNADSKIJ, Viktor Nikolajevič, *Novgorod i novgorodskaja zemlja v XV veke*, Moskva-Leningrad 1961.

BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Istorija Velikogo Novgoroda konca XV – načala XVI veka po livonskim istočnikam*, Velikij Novgorod 2009.

BESSUDNOVA, Marina Borisovna, Novgorodskie „vyvody“ 1480-ch gg. i ich vlijanie na novgorodsko-ganzejskuju torgovlju v svete ganzejskich istočnikov, dostupné z: http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2015/11/Bessudnova_M_B.pdf [cit: 15. 9. 2023].

BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Rossija i Livonija v konce XV veka. Istoki konflikta*, Moskva 2015.

BESSUDNOVA, Marina Borisovna, „Russkaja Ganza“. *Žizň německogo podvorja v Novgorodě, 1346-1521 gody. Pisma i matěrialy*, Sankt-Petěrburg 2019.

BESSUDNOVA, Marina Borisovna, *Specifika i dinamika razvitija ruskko-livonskich protivorečij v posledněj treti XV veka*, Lipeck 2016.

BISKUP, Marian – LABUDA, Gerhard, *Dzieje Zakonu Krzyzaciego w Prusach*, Gdańsk 1986.

BISKUP, Marian, Zákon krzyżacki w Prusach wobec Inflant, in: eds. Marian BISKUP – Roman CZAJA – Wiesław DŁUGOKĘCKI – Marian DYGO – Sławomir JÓŹWIAK – Andrzej RADZIMIŃSKI – Janusz TANDECKI, *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008.

- BLANCKENBURG, Christine von, *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet*, Köln – Weimar – Wien 2001.
- BORISOV, Nikolaj Sergejevi *Ivan III. Otěc ruskogo samoděržavija*, Moskva 2017
- BORISOV, Nikolaj Sergejevič, *Vasilij Temnyj*, Moskva 2020.
- BORISOV, Nikolaj Sergejevič, *Vozvyšenije Moskvy*, Moskva 2011.
- BOROVIK, T. L., Pskovskije knjazja XV–načala XVI v., in: *Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli*, Tom 6, Pskov 1986.
- BRACKER Jürgen – HENN Völker – POSTEL Rainer (eds.), *Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos: Textband zur Hamburger Hanse-Ausstellung von 1989*, Lübeck 2006.
- BRÜGGEMANN, Karsten – TUCHTENHAGEN, Ralph, *Tallinn. Kleine Geschichte der Stadt*, Köln – Weimar – Wien 2011.
- BRUNS, Friedrich – WECZERKA, Hugo, *Hansische Handelsstrassen*, Teil 1 – 3, Köln – Graz – Weimar 1962–1968.
- BUNGE, Friedrich Georg von, *Der Orden der Schwertbrüder. Dessen Stiftung, Verfassung und Auflösung*, Leipzig 1875.
- CARUS-WILSON, Eleonora M., Die Hanse und England, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europe. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973.
- CAUNE, Andris, Archäologische Zeugnisse von den Kontakten Rigas mit den westeuropäischen Ländern und Alt-Russ im 13.–14. Jh., in: CAUNE, Andris – OSE, Ieva (eds.), *The Hansa Town Riga as Mediator Between East and West. Proceedings of an international scientific conference dedicated to 70 years archaeological research in Riga held in Riga, Latvia, on 23–25 September 2008*, Riga 2009.
- COSACK, Harald, Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag, Teil I., in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band. 48, 1923; Teil II., in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 51, 1926; Teil III., in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 52, 1927.
- COSACK, Harald, Zur auswärtigen Politik des Ordensmeisters Wolthus von Herse, in: *Hansische Geschichtsblätter*, Band 42, 1915.

ČAJKINA, Julija Ivanovna, Imenovanija ženščin v novgorodskih berest'jannyh gramotach XI-XIV vv., in: *Voprosy onomastiki*, 2006, No. 3.

ČEŠICHIN, Jevgraf Vasiljevič, *Kratkaja istorija Pribaltijskogo kraja*, Riga 1894.

DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič, *Russkije zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.)*, Moskva 2001.

DELUMEAU, Jean, *Strach na Západě ve 14.–18. století*, Díl I., Praha 1997.

DOLLINGER, Philippe, *Die Hanse*, Stuttgart 2012.

DOLLINGER, Philippe, *Dzieje Hanzy (XII-XVII wiek)*, Gdańsk 1975.

DONNER, Gustav Adolf, *Kardinal Wilhelm von Sabina: Bischof von Modena 1222–1234, päpstlicher Legat in den nordischen Ländern († 1251)*, Helsingfors 1929.

DRALLE, Lothar, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach dem II. Thorner Friede. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, Wiesbaden 1975.

DYGO, Marian, Ekspansja terytorialna i władztwo terytorialne (1249–1309), in: BISKUP, Marian – CZAJA, Roman – DŁUGOKĘCKI, Wiesław – DYGO, Marian – JÓŹWIAK, Sławomir – RADZIMIŃSKI, Andrzej – TANDECKI, Janusz (eds.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2019.

EIHMANE, Eva, *Rietumu kristīgās sabiedrības 14. gadsimta krīze Livonijā? 14th Century Crisis of Western Christendom in Livonia?*, disertační práce, Rīga 2011.

EJZO, Mancuki, Izbranije i postavljenje Vasilija Kaliki na novgorodskoe vladycstvo 1330-1331 gg., in: GIPPIJUS, Aleksej Aleksejevič – NOSOV, Jevgenij Nikolajevič – CHOROŠEV, Aleksandr Stěpanovič (eds.), *Velikij Novgorod v istorii srednėvekovej Jevropy. K 70-letiju Valentina Lavrentjeviče Janina*, Moskva 1999.

FALK, Alfred, Fässer mit Marken. Ein Beitrag zur Transport- und Handelsgeschichte, in: *Mitteilungen der DGAMN: Warentransport im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Band 14, 2003.

FENNĚLL, Džon, *Krizis srednėvekovej Rusi 1200–1304*, Moskva 1989.

- FILJUŠKIN, Alexandr Iljič, *Tituly russkich gosudarej*, Moskva – Sanktpetěrburg 2006.
- FLORI, Jean, *Richard Lvi srdce. Král a rytíř*, Praha 2016.
- FORSTREUTER, Kurt, Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). Ein Beitrag zu seiner Charakteristik, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 19, 1970, No. 4.
- FRIEDLAND, Klaus, *Die Hanse*, Stuttgart, Berlin, Köln 1991.
- FROJANOV, Igor Jakovlevič – DVORNIČENKO, Andrej Jurjevič, *Goroda–gosudarstva Drevněj Rusi*, Leningrad 1988.
- FROJANOV, Igor Jakovlevič, *Mjatěžnyj Novgorod. Očerki istoriji gosudarstvennosti, social'noj i političeskoj borby konca IX–načala XIII stoletija*, Sankt–Petěrburg 1992.
- FÜLBERTH, Andreas, *Riga. Kleine Geschichte der Stadt*, Köln – Weimar – Wien 2014.
- GADEBUSCH, Friedrich Konrad, *Livländische Jahrbücher. Erster Theil. Letzterer Abschnitt von 1400 bis 1561*, Riga 1780.
- GAŠSOWSKA, Maja, *Kronika Heinricha von Lettland o podboju i chrystianizaciji Inflanit*, in: ROSIKA, Stanisław – WISZEWSKI, Przemysław (eds.), *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, Wrocław 2005.
- GNEGEL-WAITSCHIES, Gisela, *Bischof Albert von Riga: ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*, Hamburg 1958.
- GOETZ, Leopold Karl, *Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters*, Lübeck 1922.
- GOETZ, Leopold Karl, *Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters*, Hamburg 1916.
- GOROBEC, Viktor Mikolajovič – VOLOŠČUK, Miroslav Michajlovič – PLACHONIN, Andrij Gavrilovič – ČERKAS, Boris Volodimirovič – GALUŠKO, Kirilo Jurijovič., *Rus „pislja Rusi“. Miž koronoju i bulavoju. Ukrainski zemli vid korolivstva Rusi do Vijska Zaporozkogo*, Charkiv 2016.
- GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Moskva i Orda*, Moskva 2016.
- GORSKIJ, Anton Anatoljevič, O vremeni i obstojateljstvach osvobožděnija Moskvy ot vlasti Ordy, in: *Voprosy istorii*, 1997, No. 5.

GORSKIJ, Anton Anatoljevič, Političeskoje razvitije Sredněvekovoj Rusi. Problémy těrminologii, in: GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Besčislenija rati i velikija trudy ...*, SPb. 2018.

GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Russkije zemli v XIII-XIV vekach. Puti političekogo razvitija*, Sankt-Petěrburg 2016.

GRAICHEN, Gisela – HAMMEL-KIESOW, Rolf, *Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht*, Hamburg 2011.

GRODECKI, Roman – ZACHOROWSKI, Stanisław – DABROWSKI, Jan, *Dzieje Polski sredniowiecznej*, Tom II, Krakow 1926 (reprint: Krakow 1995).

GUREVIČ, Aron Jakovlevič, *Pochody vikingov*, Moskva 1966.

HAUSMANIS, Viktors, Die ersten Schritten des deutschen Theaters in Lettland, in: OBST, Ulrich – RESSEL, Gerhard (eds.), *Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag*, Münster 1999.

HELLE, Knut, Die Deutschen in Bergen während des Mittelalters, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973.

HELLMANN, Manfred, *Das Lettenland im Mittelalter*, Münster – Köln 1954.

HELLMANN, Manfred, Der deutsche Orden im politischen Gefüge Altlivlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 40, 1991, Heft 4.

HILDEBRAND, Hermann, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1874/1875*, Riga 1876.

HILDEBRAND, Hermann, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/1876*, Riga 1877.

HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, *Počátky avignonského papežství a české země*, Praha 2013.

HORYNA, Břetislav, *Idea Evropy. Pohledy do filozofie dějin*, Praha 2001.

CHOROŠEV, Aleksandr Stěpanovič, Otěčestvennaja istoriografija o paděnniji Novgorodskoj večevoj respubliky, in: Valentin Lavrentjevič JANIN (ed.), *Russkij gorod*, Tom 8, Moskva 1986.

CHOROSCHKEWITSCH, Anna Leonidovna, Die Polozker Urkunden aus dem ehemaligen Stadtarchiv Riga als Quelle zur Geschichte der russisch-hansischen Beziehungen am Ende des 15. Jahrhunderts, in: *Neue Hansische Studien*, Berlin 1970.

CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, *Russkoje gosudarstvo v sistěme meždunarodnych otnošenij konca XV–načala XVI v.*, Moskva 1980.

CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, *Torgovlja Velikogo Novgoroda s Pribaltikoj i Zapadnoj Jevropoj v XIV–XV vekach*, Moskva 1963.

CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna, Russische Partner und Gegner der Hanse, in: KATTINGER, Detlef – WERNICKE, Horst – WERLICH, Ralf-Gunnar (eds.), *Akteure und Gegner der Hanse: zur Prosopografie der Hansezeit*, Weimar 1998.

CHRUSTALJEV, Denis Grigorjevič, O sistěme gotskich dvorov v Novgorodskoj zemlje v XII–XIII vv., in: *Novgorod i Novgorodskaja zemlja. Istorija i archeologija*, Tom 18, 2004.

CHRUSTALJEV, Denis Grigorjevič, *Severnyje krestonocy. Rus v borbe za sfery vlijanija v Vostočnoj Pribaltike XII–XIII vv.*, Tom 1, Sankt-Petěrburg 2009.

IVANOV, Sergej Arkad'jevič (ed.), *Pskov. Očerki istorii*, Leningrad 1990.

IWAŃCZAK, Wojciech, *Po stopách rytírských příběhů. Rytírský ideál v českém písemnictví 14. století*, Praha 2001.

JADRYŠNIKOV, Vladimir Aleksejevič, K voprosu o lokalizacii neměckogo dvora v Novgorodě, in: *Novgorod i Novgorodskaja zemlja. Istorija i archeologija*, Tom 10, Novgorod 1996.

JANIN, Valentin Lavrentjevič, „Bolotovskij“ dogovor. O vzaimootnošenijach Novgoroda i Pskova v XII–XV vv., in: *Otěčestvennaja istorija*, 1992, No. 6.

JANIN, Valentin Lavrentjevič, *Očerki istoriii sredněvekovogo Novgoroda*, Moskva 2013.

JANIN, Vladimir Lavrentjevič, *Sredněvekovyj Novgorod. Očerki istorii i archeologii*, Moskva 2004

JANIN, Valentin Lavrentjevič, *U istokov novgorodskoj gosudarstvennosti*, Velikij Novgorod 2001.

JASIENICA, Paweł, *Polska Jagiellonów*, Warszawa 2007.

JOHANSEN, Paul, Der hansische Rußlandhandel, insbesondere nach Novgorod, in kritischer Betrachtung, in: BRANDT, Ahasver von – JOHANSEN Paul – WERVEKE, Hans van – KUMLIEN, Kjell – KELLENBENZ, Hermann (eds.), *Die deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West*, Wiesbaden 1963.

JOHANSEN, Paul, Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 1, Neue Folge 1953, Heft 1.

JOHANSEN, Paul, *Novgorod und die Hanse*, Lübeck 1953.

JOHANSEN, Paul – MÜHLEN, Heinz von zur, *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Köln – Wien 1973.

JUTIKKALA, Eino – PIRINEN, Kauko, *Dějiny Finska*, Praha 2001.

KARAMZIN, Nikolaj Michajlovič, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, reprintnoje vosproizvedenije izdanija pjatogo (Sanktpetěrburg 1842–1844), vypuščennogo v trech knigach s priloženijem Ključa Pavla Michajloviča Strojeva, Moskva 1988.

KARPOV, Aleksej Jurjevič, *Jaroslav Mudryj*, Moskva 2001.

KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Ješče raz o zakrytii ganzejskogo dvora v Novgorodě v 1492 g., in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 2 (12), Leningrad 1984.

KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Livonskije i ganzejskije istočniki po vnutripolitičeskoj istorii Rossii v konce XV–načale XVI veka, in: *Vspomogatělnyje istoričeskije discipliny*, Tom VII, Leningrad 1976

KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Rus i Livonija 60-ch–načala 90-ch godov XV veka, in: ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič – PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič (eds.), *Meždunarodnyje svjazi Rossii do XVII v.*, Moskva 1961

KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Russko-ganzejskij dogovor 1487 goda, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 10, Novgorod 1961

KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, Russko-livonskije dogovory 1509 g., in: *Vspomogatělnyje istoričeskije discipliny*, Tom IV, Leningrad 1972.

KAZAKOVA, Natalja Aleksandrovna, *Russko-livonskije i rusko-ganzejskije otnošenija. Koněc XIV–načalo XVI v.*, Leningrad 1975.

KEENE, Derek, Ein Haus in London: Von der Guildhall zum Stahlhof, in: BRACKER Jörgen – HENN Völker – POSTEL Rainer (eds.), *Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos: Textband zur Hamburger Hanse-Ausstellung von 1989*, Lübeck 2006.

KIAUPA, Zigmantas, Die litauischen Städte im Spätmittelalter – zwischen eigener Herkunft und dem Einfluß ausländischer Nachbarn, in: PELC Ortwin – PICKHAN (eds.), *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag*, Lüneburg 1996.

KLEJNENBERG, Igor Erichovič, „Častnyje vojny“ otdělnych novgorodskich kupcov s Ganzoj i Livonijej v XV v., in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 13, Leningrad 1989, No. 3.

KLEJNENBERG, Igor Erichovič, Korablekrušenije v ruskom morskome prave XV–XVI vv., in: ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič – PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič (eds.), *Meždunarodnyje svjazi Rossii do XVII v.*, Moskva 1961.

KLEJNENBERG, Igor Erichovič, Uličaně na straže svojej territorii (po matěrialam ganzejskoj perepiski XV v.), in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 12, Leningrad 1984, No. 2.

KLEJNENBERG, Igor Erichovič, Unifikacija voščanogo vesa v novgorodsko-livonskoj trgovle XV v. (Iz istorii vněšnětorgovoj politiki Ivanskogo sta), in: *Archeografičeeskij ježegodnik za 1965 god*, Moskva 1966.

KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Russkaja istorija. Polnyj kurs lekcij*, Tom I, Moskva 2002.

KOMENDOVÁ, Jitka, *Středověká Rus a vnější svět. Obraz cizích kultur v písemnictví Rusi 11.–14. století*, Olomouc 2005.

KOIVISTO, Aino, Trade Routes and their Significance in the Christianization of Karelia, in: *Slavica Helsingiensia*, Tomus 27, Helsinki 2006.

KONOPLENKO, Andrej Anatoljevič, *Orděn mečenoscev v političeskoj istorii Livonii*, Saratov 2005.

KREEM, Juhan, Stadt und Landesherr als Geschäftspartner. Die Handelsangelegenheiten in den Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden und der Stadt Reval, in: ANGERMANN,

Norbert (ed.), *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse: Zwölf Beiträge, 12. Baltischen Seminar*, Lüneburg 2003.

KRZYŻANIAKOWA, Jadwiga – OCHMAŃSKI, Jerzy, *Władysław II Jagiełło*, Wrocław 2006.

LE GOFF, Jacques, *Svatý Ludvík*, Praha 2012.

LENZ, Wilhelm, *Die auswärtige Politik des livländischen Ordensmeisters Walter von Plettenberg bis 1510*, Riga 1928.

LESNIKOV, Michail Pavlovič, *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmannes Veckinchusen*, Berlin 1973.

LESNIKOV, Michail Pavlovič, Ganzejskaja trgovlja pušninov v načale XV veka, in: *Učenyje zapiski Moskovskogo gorodskogo pedagogičeskogo instituta im. V. P. Potěmkina*, Tom VIII, Moskva 1948.

LESNIKOV, Michail Pavlovič, Die livländische Kaufmannschaft und ihre Beziehungen zu Flandern am Anfang des 15. Jahrhunderts, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Band VI, 1958, Heft 2.

LESNIKOV, Michail Pavlovič, Lübeck als Handelsplatz für Osteuropawaren im 14. Jahrhundert, in: *Hansische Studien. Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag*, Berlin 1961.

LESNIKOV, Michail Pavlovič, Někotorye voprosy baltijsko-niderlandskoj trgovli chlebom v konce XIV–načale XV vekov, in: *Srednije veka*, Tom VII, Moskva 1955.

LESNIKOV, Michail Pavlovič, Torgovye snošenija Velikogo Novgoroda s Tevtonskim orděnom v konce XIV i načale XV v., in: *Istoričeskije zapiski*, Tom 39., Moskva 1952.

LEŠČENKO, Vasilij Jurjevič, *Semja i ruskoje pravoslavije (XI–XIX vv.)*, Sankt–Petěrburg 1999.

LEWANDOWSKI, Jan, *Historia Estonii*, Wrocław 2002.

LINDEMANN, Margot, *Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbriefe. Brief-, „Zeitungen“ in der Korrespondenz Hildebrand Veckinchusens (1398–1428)*, München – New York 1978.

LUKIN, Pavel Vladimirovič, *Magna contumelia* v Benátkách a „novgorodská revoluce“ v roce 1136: dvě epizody politického boje a jejich reflexe v pramenech, in: Česká časopis historický, Sv. 119, 2021, č. 2.

LUKIN, Pavel Vladimirovič, Suščestvoval li v sredněvekovom Novgorodě «Sovět gospod»? in: *Drevnaja Rus': voprosy medievistiki*, Tom 47, 2012, No. 1.

LUKIN, Pavel Vladimirovič, *Torgovlja Drevněj Rusi. Put' «iz varjag v greki», Ganzejskij sojuz i Gospodin Velikij Novgorod*, dostupné z <https://arzamas.academy/materials/2413> [cit: 16. 9. 2023]

MADEJ, Anna, Co pito na ruskych dworach książęcych w X–XII w.?, in: NAGIRNYJ, Vitaliy (ed.), *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.)*. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013, (*Colloquia Rossica*, Series I, Vol. 4), Kraków 2014.

MAJOROV, Aleksandr Vjačeslavovič, O sostave učastnikov drevněruskovo veča (po matěrialam Novgoroda i drugih zemel Drevněj Rusi), in: *Petěrburgskije čtěníja 95, Matěrialy naučnoj konferencii 22.–26.5. 1995*, Sankt-Petěrburg 1995.

MÄND, Anu, *Urban Carnival. Festive Culture in the Hanseatic Cities of the Eastern Baltic, 1350–1550*, Turnhout 2005.

MARTYNJUK, Aleksej, Někotoryje nabljuděníja po povodu uslovij i mehanizma pojavlěníja fenomena „Russkaja zemlja v uzkom smysle slova“, in: *Seredňovična Rus: problemi terminologii* (*Colloquia Rossica*, Series II, Vol. 4), Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018.

MARTYŠIN, Orest Vladimirovič, *Vol'nyj Novgorod: Obščestvenno–političeskij stroj i pravo feodal'noj respubliky*, Moskva 1992.

MIKA, Norbert, 'Krestnoe celovanie' as a ritual in making agreements and peace treaties between the princes of Rus' and members of the livonian community (until the end of the 13th century), in: *Medieval warriors in the Slavic and Baltic area*, (*Acta historica universitatis Klaipedensis XXXVII*), 2018.

MIKA, Norbert, „Крестное целование“ – geneza i praktyka stosowania przez władców ruskich, polskich i węgierskich (do końca XII wieku), in: in: NAGIRNYJ, Vitaliy (ed.), *Rus'*

and Countries of the Latin Culture (10th–16th c.) (Colloquia Russica, Series I, Vol. 6), Krakow 2016.

MISĀNS, Ilgvars, *Deutsche und ihre Nachbarn in den Hansestädten des östlichen Ostseeraums*, in: KASER Karl, GRAMSHAMMER-HOHL Dagmar – PISKORSKI Jan M. – VOGEL Elisabeth (eds.), *Kontinuitäten und Brüche: Zuwanderer und Alteingesessene von 500 bis 1500*, Klagenfurt 2010.

MISĀNS, Ilgvars, *Die späten Anfänge städtischer Zusammenarbeit in Alt-Livland*, in: PELC, Ortwin – PICKHAN, Gertrud (eds.), *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag*, Lüneburg 1996.

MISĀNS, Ilgvars, *Středověké Livonsko: řád, města, venkovské obyvatelstvo*, in: JAN, Libor – KOSTRHUN, Petr – NERUDOVÁ, Zdeňka (eds.), *Svět tajemných Baltů*, Brno 2013.

MUSIN, Aleksandr, „Pogibel zemli ruskoy“. Sredněvekovyj slovar i jeho pročtenija: k evolucii etnologičeskich predstavlenije v Vostočnoj Jevrope XII–XVI vv., in: NAGIRNYJ, Vitalij – VOLOŠČUK, Miroslav (eds.), *Seredňovična Rus: problemi těrminologii*, (Colloquia Rossica, Series II, Vol. 4), Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018.

NAGIRNYJ, Vitaliy, *Stredoveká Rus. Uzemie, nazvoslovie, symboly*, in: Martin HOMZA – Adam MESJARKIN (eds.): *Symboly a mýty národov v stredoveku a časnom novoveku*, Bratislava 2014.

NEITMANN, Klaus, *Geschichte und Zukunft des Liv-, est und kurländischen Urkundenbuches*, in: IRGANG Winfrid – KERSKEN, Norbert (eds.), *Stand, Aufgaben und Perspektiven territorialer Urkundenbücher im östlichen Mitteleuropa*, Marburg 1998.

NIITEMAA, Vilho, *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*, Helsinki 1949.

NIKITSKIJ, Aleksandr Ivanovič, *Istorija ekonomičeskogo byta Velikago Novgoroda*, Moskva 1893.

NIKITSKIJ, Aleksandr Ivanovič, *Otnošenija Novgorodskogo vladyki k německomu kupečestvu po novym dannym*, in: *Žurnal ministěrstva Narodnogo prosveščeniija*, Tom CCXXVIII, Sankt-Petěrburg 1883.

- NORDMAN, Viljo Adolf, *Die Wandalia des Albert Krantz*, Helsinki 1934.
- OHLER, Norbert, *Cestování ve středověku*, Praha 2003.
- OHLER, Norbert, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002.
- OCHMANSKI, Jerzy, *Historia Litwy*, Wrocław 1967.
- ONASCH, Konrad, *Gross–Novgorod. Aufstieg und Niedergang einer russischen Stadtrepublik*, Wien – München 1969.
- PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič, *Vněšňaja politika Drevněj Rusi*, Moskva 1968.
- PĀVULĀNS, Vilnis, *Satiksmes ceļi Latvijā XIII–XVII gs.*, Rīga 1971.
- PERNOUDOVÁ, Regine, *Žena v době katedrál*, Praha 2002.
- PETROV, Aleksej Vladimirovič, *Ot jazyčestva k Svjatoj Rusi. Novgorodskije usobicy*, Sankt–Petěrburg 2004.
- PICKOVÁ, Dana, *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*, Praha 2002.
- PICKOVÁ, Dana, *Od Rusi k moskevskému carství, (Velké ruské dějiny, Díl I)*, Praha 2023.
- PICKOVÁ, Dana, Rus / ruská země a integrace a dezintegrace ve středověké východní Evropě, in: IZDNÝ, Jakub – SUCHÁNEK, Drahomír – TOMÍČEK, David a kol., *Amicis omnia sunt communia. Integrace a dezintegrace v dějinách, společnosti a literatuře*, Praha 2022.
- PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004.
- PISTOHLKORS, Gert von, Johann Friedrich von Recke (1764–1846) und Karl Eduard von Napiersky (1793–1864), in: GERBER Klaus – KLÖKER, Martin (eds.), *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*, Tübingen 2003.
- PLOKHY, Serhij, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge 2006.
- PODBJEREZKIN, Filip, Albert Kranc i Ivan Groznyj: istorija odnogo poslanija, in: *Palityčnaja sféra*, 2014–2015, No. 22–23.

PÖLTSAM, Inna, Das Alltagsleben in den Kleinstädten Estlands im Mittelalter, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar*, Lüneburg 2003.

PULLAT, Raimo – TARVEL, Enn, *Istorija goroda Tartu*, Tallin 1980.

PULLAT, Raimo (ed.), *Istorija Tallina (do 60-ich godov XIX veka)*, Tallin 1983.

RADIŅŠ, Arnis, Daugmale, Jersika, Riga. The development of economic and political centres along the lower reaches of the Daugava, in: AUNS, Muntis (ed.), *Lübeck style? Novgorod style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD, Transaction of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*, Rīga 2001.

RADIŅŠ, Arnis, Vztahy Pobaltí a Skandinávie od 7. do 12. století ve svědectví písemných a archeologických pramenů, in: JAN, Libor – KOSTRHUN, Petr – NERUDOVA, Zdeňka (eds.), *Svět tajemných Baltů*, Brno 2013.

RAUCH, G. von, Stadt und Bistum Dorpat zum Ende der Ordenszeit, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 24, 1975, No. 4.

RITSCHER, Alfred, *Reval an der Schwelle zur Neuzeit. Vom Vorabend der Reformation bis zum Tode Wolters von Plettenberg (1510–1535)*, Teil I, Bonn 1998.

RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Archeologičeskije očerki istorii novgorodskoj trgovli X-XIV vv.*, Moskva 1978.

RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Inozemnyje dvory v Novgorodě XII-XVII vv.*, Moskva 1986.

RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Novgorod i Ganza*, Moskva 2009.

RYBINA, Jelena Aleksandrovna, O dvuch drevnějšich torgovych dogovorach Novgoroda, in: *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, Tom 3, 13, Leningrad 1989.

SAMSONOWICZ, Henrich, Russkie zemli glazami žitel'ej Ljubeka XII–XV vekov, in: JURASOV, Andrej Viktorovič (ed.), *Ot Drevnej Rusi k Rossiji novogo vremeni. Sbornik statěj. K 70-letiju Anny Leonidovny Choroškevič*, Moskva 2003.

SEIBT, Ferdinand, *Zrození Evropy. Průběžná zpráva o posledních tisíci letech*, Praha 2004.

SELART, Anti, *Livland und die Rus'*, Köln – Weimar – Wien 2007.

SELART, Anti, Russians in Livonian Towns in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, in: KEENE, Derek – NAGY, Balázs – SZENDE, Katalin (eds.), *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, Farrham 2009.

SELART, Anti, Sie kommen, und sie gehen. Centrale Orte, Randgebiete und die Livländer im Mittelalter, in: SELART, Anti – THUMSER, Matthias (eds.), *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter*, Köln – Weimar – Wien 2017.

SELART, Anti, Zur Geschichte der Russen in Livland um die Wende des 15. zum 16. Jahrhundert: Der Vorwand zur Schließung des St. Peterhofes in Novgorod im Jahr 1494, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar*, Lüneburg 2003.

SELART, Anti, Zur Sozialgeschichte der Ostgrenze Estlands im Mittelalter, in: *Zeitschrift für Ost-Mitteuropas Forschung*, Band 47, 1998, Heft 4.

SHEPARD, Jonathan, IX. Rus, in: BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013.

SCHUBERT, Birte, Der Lübecker Bürgermeister Johann Niebur († 1399), in: Detlef KATTINGER, Detlef – WERNICKE, Horst – WERLICH, Ralf-Gunnar (eds.), *Aktuere und Gegner der Hanse – Zur Prosopographie der Hansezeit*, Weimar 1998.

SCHUBERT, Ernst, Novgorod, Brügge, Bergen und London: die Kontore der Hanse, in: *Consilium medii aevi*, Volumen 5, 2002.

SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič, *Istorija Rossijskaja IX-XVII vv.*, Moskva 1997.

SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič, *Ivan III*, Moskva 2006.

SKVAJRS, Jekatěrina Ričardovna – FERDINAND, Svetlana Nikolajevna, *Ganza i Novgorod: jazykovyje aspekty istoričeskich kontaktov*, Moskva 2002.

Slovar' russkogo jazyka XI-XVII vv., Tom 3, ed. Stěpan Grigorjevič Barchudarov, Moskva 1976.

Slovar ruskogo jazyka XI– XVII vv., Tom 22, ed. Galina Aleksandrovna. Bogatova, Moskva 1997.

SMOLAREK, Przemysław, Gdańsk, sein Handel und seine Schifffahrt vom 14. bis 17. Jahrhundert, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973.

SOLOVJEV, Sergej Michajlovič, *Sočiněnija*, Kniga III. *Istorija Rossiji s drevnějšich vremen*, Tom 5, Moskva 1989.

SMRŽ, Pavel, Mongolové a rusko-livonské obchodní vztahy ve 13. století, in: NAGIRNYI, Vitaliy (ed.), *Rus' and the World of the Nomads (the second half of the 9th-16th c.) (Colloquia Russica, Series I, Vol. 7)*, Krakow 2017.

SMRŽ, Pavel, Reflexe minulosti v diplomacii moskevského velikého knížete Ivana III., in: KRZYŻOSTANIAK, Hanna – KUJAWIŃSKI, Jakub – MATLA, Marzena (eds.), *Trzecie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Commemoratio praeteritorum – społeczności średniowieczne wobec przeszłości*, Poznań 2012.

SMOLAREK, Przemysław, Gdańsk, sein Handel und seine Schifffahrt vom 14. bis 17. Jahrhundert, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973.

SPEKKE, Arnolds, *Latvijas vēsture*, Rīga 2008.

SREZNĚVSKIJ, Izmail Ivanovič, *Matěrialy dlja slovarja drevně-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam*, Tom 1, Sanktpetěrburg 1893; Tom 3, Sanktpetěrburg 1912.

STABEL, Peter, Bruges and the German Hanse: Brokering European Commerce, in: FRANCOIS, Luc – ISAACS, Ann Katherine, (eds.), *The Sea in European History*, Pisa 2001.

STEIN, Walther, Die Hansestädte, in: *Hansische Geshichtsblätter*, Band 51, 1926.

STEIN, Walther, Sommerfahrt und Winterfahrt nach Novgorod, in: *Hansische Geshichtsblätter*, Band XXIV, 1918, München – Leipzig 1919.

STEIN, Walther, Zur Geschichte der Deutschen in Stockholm im Mittelalter, in: *Hansische Geshichtsblätter*, Band 32, Leipzig 1905.

STEMPEL, Cornelius, Das Salz, der Salzhandel und die Bedeutung des „Weißen Goldes für die Stadt Zittau, in: *Für Krone, Salz und Kelch – Wege von Prag nach Zittau. Ve jménu koruny, soli a kalicha – Cesty z Prahy do Žitavy. Zittauer Geschichtsblätter*, Band 45, Zittau-Görlitz 2011.

STEPERMANIS, Margers (ed.), *Riga: Očerki po istorii goroda*, Riga 1967.

STIEDA, Wilhelm, Die Waren im livländish-russischen Verkehr der Hanse, in: *Hansische Geschichtsquellen*, Band V, Halle am Salle 1887.

STIEDA, Wilhelm, *Revaler Zollbücher und Quittungen des 14. Jahrhunderts*, Halle am Salle 1887.

STIEDA, Wilhelm, Zur Sprachenkenntnis der Hanseaten, in: *Hansische Geschichtsblätter* 1884 (1885).

ŠMAHEL, František, *Cesta Karla IV. do Francie*, Praha 2006.

ŠTERNIS, Indriķis, Latvieši un Krievi viduslaiku Rīgā, in: *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, Vol. 19, 1996, No. 2.

ŠVEC, Luboš – MACURA, Vladimír – ŠTOL, Pavel, *Dějiny pobaltských zemí*, Praha 1996.

TÉRA, Michal, *Kyjevská Rus-Dějiny – kultura – společnost*, Červený Kostelec 2019.

TIBERG, Erik, *Moscow, Livonia and the Hanseatic League 1487-1550*, Stockholm 1995.

TICHOMIROV, Michail Nikolajevič, *Drevňaja Rus*, Moskva 1975.

TVAURI, Andres, Sledy goroda Jurjeva s 1030 do 1061 g. v kulturnom sloje nyněšněgo Tartu, in: SEDOV, Valentin Vasiljevič (ed.), *Pskov v rossijskoj i jevropejskoj istorii. K 1100-letiju pervogo letopisnou upominanija*, Moskva 2003.

USAČEV, Nikolaj Nikolajevič, K ocenke zapadnych vněšnětorgovych svjazej Smolenska v XII–XIV vv, in: ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič – PAŠUTO, Vladimir Terent'jevič (eds.), *Meždunarodnyje svjazi Rossiji do XVII v. Sbornik statěj*, Moskva 1961.

USAČEV, Aleksandr Sergejevič, „Tretij Rim“ ili „Tretij Kyjev“? (Moskovskoje carstvo XVI veka v vosprijatii sovremennikov), in: *Obščestvennyje nauki i sovremennost'*, 2012, No. 1.

VALK, Heike, Die ethnischen Identitäten der undeutschen Landbevölkerung Estlands vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. Ergebnisse der Archäologie, in: HAHN, Kadri-Rutt – THUMSER, Matthias – WINKLER, Eberhard (eds.), *Estnisches Mittelalter. Sprache-Gesellschaft-Kirche*, Berlin 2015.

VILSONE, Melita a kol. (eds.), *Riga. Očerki po istorii goroda*, Riga 1967.

VOGELSANG, Reinhard, Salz und Korn. Zum Revaler Handel im 15. Jahrhundert, in: ANGERMANN, Norbert – LENZ, Wilhelm (eds.), *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, Lüneburg 1997.

VOJTOVIČ, Leontij Viktorovič, Granicy Galicko-Volynskogo gosudarstva, in: *Rusin. Meždunarodnyj istoričeskij žurnal*, Tom 25, No. 3, 2011.

VOLOŠČUK, Miroslav, Problemi instiutalizacii korolievstva Rusi XIII–XV stoliť: do postanovki problemi, in: *Almanach Blgarska ukrainistika*, Sofija 2019.

WECZERKA, Hugo, Verkehrsnetz und Handelsgüter der Hanse, in: Kölnisches Stadtmuseum (ed.), *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, Köln 1973.

WECZERKA, Hugo, Hansische Handelswege in den nordwestrussischen Raum, in: Norbert ANGERMANN, Norbert – FRIEDLAND, Klaus (eds.), *Novgorod. Markt und Kontor der Hanse*, Köln 2002.

WEEDE, Sabine, Der Revaler Rußlandhandel im Mittelalter, in: Norbert ANGERMANN – Wilhelm LENZ (eds.), *Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, Lüneburg 1997.

WERNICKE, Horst, *Die Städtehanse 1280–1418. Genesis-Strukturen-Funktionen*, Weimar 1983.

WIMMER, Eduard, Die Rußlandpolitik Wolters von Plettemberg, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Wolter von Plettemberg. Der grösste Ordenmeister Livlands*, Lüneburg 1985.

WITTHÖFT, Harald, Der Export Lüneburger Salzes in den Ostseeraum während der Hansezeit, in: ANGERMANN, Norbert (ed.), *Die Hanse und der deutsche Osten*, Lüneburg 1990.

ZIMÁK, Alexandr, *Hanza. Obrazy z dějin severského námořního obchodu*, Praha 2002.

ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič, *Rossija na rubeže XV–XVI stoletij. Očerki socialno-političeskoj istoriji*, Moskva 1982.

ZEIDS, Teodors, Wolther von Plettenberg und seine Stellung in der Geschichte Lettlands, in: ANGERMANN, Norbert – MISĀNS, Ilgvars (eds.), *Wolther von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, Lüneburg 2001.